

22. évfolyam,
2020. 2

Várostarténeti folyóirat

Veszprémi

Szemle

57.

Alapítva: 1993

TARTALOM

VESZPRÉMI KUTATÓK ÉS MŰHELYEK

A 80 éves M. Tóth Antal köszöntése	3	Csiszár Miklós
Megismerni, megőrizni, közkinccsé tenni. Balassa László kutatásai a veszprémi várban	10	Somorjay Sélysette
-

TANULMÁNYOK

A Magyar Királyi Repülő Akadémiák története – a résztvevők visszaemlékezései alapján (1939–1945) II.	20	M. Szabó Miklós
A Veszprémi Dalegyesület zászlója	41	Rainer Pál
-

KÖZLEMÉNYEK

A veszprémi püspöki palota homlokzatának helyreállítása, 1978–1980	69	Koppány Tibor
Újabb megfigyelések a veszprémi püspöki palota 2017–2018-as felújítása során	77	G. Lászlai Judit
Szent György kápolna beton védőtetője	88	Lantos Edit
A veszprémi piarista iskola építéstörténete	103	Rácz Miklós
A „spanyolbetegség” Veszprémben – 1918/1920	137	Földesi Ferenc
-

NEKROLÓG

Dr. Varga Miklós (Peremarton, 1931. április 28. – Budapest, 2020. március 17.)	154	Imre Frigyesné
Wöller István (Gétye, 1929. október 27. – Várpalota, 2020. április 03.)	156	Gy. Lovassy Klára
-

22. évfolyam, 57. szám 2020. 2. szám

Várostarténeti folyóirat
ISSN 1217-5358

Alapítva: 1993

Alapító főszerkesztő:
Dr. Tölgyesi József

Főszerkesztő:
Dr. Csiszár Miklós (2011–2018)

Dr. Földesi Ferenc PhD

E számot szerkesztette:
Dr. Karlinszky Balázs PhD

Technikai szerkesztő:
Dénes Tamás

Szerkesztőségi titkár:
Virág Istvánné

Szerkesztőbizottság:
Dr. Karlinszky Balázs PhD
Dr. Négyesi Lajos PhD
S. Dr. Perémi Ágota PhD
Dr. Vizi László Tamás PhD

Tanácsadó testület:
Kovács Győző Gyula
Dr. Pálffy Géza DsC
Perlakiné Schraf Claudia
Rainer Pál
Sebő József
Somfai Balázs
Szabóné Vörös Györgyi

Kiadja: a Veszprémi Szemle
Várostarténeti Közhasznú Alapítvány
Levelezési cím:
alapitvany@veszpremiszemle.hu

Felelős kiadó:
Faa Judit, a Kuratórium elnöke

A főszerkesztő elérhetősége:
foldfe@gmail.com

Nyomda:
OOK-Press, Veszprém

Felelős vezető: Szathmáry Attila

A folyóirat évente 4 számmal
jelenik meg.

E SZÁMUNK SZERZŐI:

DR. CSISZÁR MIKLÓS ny. könyvtárvezető, Veszprém;
DR. FÖLDESI FERENC, Veszprém; IMRE FRIGYESNÉ,
nyugalmazott középiskolai tanár, a Lovassy és volt Piarista
Gimnázium Öregdiák Baráti Körének elnöke, Veszprém;
KOPPÁNY TIBOR műemlékvédelmi szakember; LANTOS
EDIT művészettörténész, Budapest; G. LÁSZAY JUDIT
művészettörténész, Budapest; GY. LOVASSY KLÁRA ny.
múzeumigazgató, helytörténeti kutató, Veszprém; RÁCZ
MIKLÓS művészettörténész, Budapest; RAINER PÁL tör-
ténész, Laczkó Dezső Múzeum, Veszprém; SOMORJAY
SÉLYSETTE művészettörténész, Budapest; M. SZABÓ
MIKLÓS, ny. altábornagy, RECTOR EMERITUS, az MTA
rendes tagja, Budapest.

Illusztrációk:

Földesi Ferenc, Hack Róbert, G. Lászlai Judit, Gy. Lovassy
Klára, Zwikker Tamás és archív dokumentumok.

Támogatóink:

Veszprém Megyei Jogú Város Önkormányzata

Veszprémi Szemle Várostarténeti Közhazsnú Alapítvány

Takarékbank Zrt.:
73200189-11291268

A Veszprémi Szemle 56. szám megjelenését támogatták:

Debreczeni János György Veszprém,
Lechner Pál Veszprém.

Honoráriumról lemondtak:

Babucs Zoltán, dr. Csiszár Miklós, Rainer Pál,
Poór Ferenc, Sebő József, M. Szabó Miklós,
S. dr. Perémi Ágota.

A borító képei:

Címlapon: A Veszprémi Dalegyesület zászlójának előlapja
(Magyar Iparművészet 1909. VII. melléklet)
2. oldalon: A veszprémi Vár: Balassa László rajza.
3. oldalon: A spanyolnáthajárvány halálozási adatai 1918-1920.
hátral: A Veszprémi Dalegyesület zászlaja előlapjának terv-
rajza, 1909. Magántulajdon. (Az ábrát a Gödöllői
Városi Múzeum szíveségéből közöljük)

VESZPRÉMI KUTATÓK ÉS MŰHELYEK VII.

Hivatás és szenvedély

Nyolcvan éves a zenetörténész M. Tóth Antal orvosprofesszor

CSISZÁR MIKLÓS

2009-BEN INDULT FOLYÓIRATUNK „Veszprémi kutatók és műhelyek” című sorozata, benne olyan személyek életútja, munkássága örökítődött meg, akik aktívan részesei Veszprém város története feltárásának. Közéjük tartozik a nyolcvanadik életévét betöltött dr. M. Tóth Antal – polgári foglalkozása szerint orvos –, jeles zenetörténet-kutató, az utóbbi években zenekritikus is, akinek félévszázados kutatómunkája nélkül sokkal kevesebbet tudnánk városunk zenei múltjáról.

A Zámbo István vezette városi szimfonikus zenekarban találkoztunk először, amikor 1964 őszén szigorló orvosként (cseledkönyvesként, ahogy emlegetni szokta) városunkba került. A szomszéd házban lakott, a Cserhát utca 1-ben, amit a kórház bérelt egyedülálló orvosai számára, így a zenekari próbák után együtt ballagtunk hazafelé, megtárgyalva az aktuális zenei eseményeket, kórházi élményeit, meg az egyetemista lét napi történeteit, de gyakran átjött hozzánk egy-egy jóízű beszélgetésre is.

*

A Budapesten született M. Tóth Antal 1958-ban Kecskeméten érettségizett a Kátona József gimnáziumban. Hegedülni és

*A Veszprémi Érsekség levéltárában
(fotó: Kovács Endre)*

brácsázni tanult, muzsikált az úttörőház ifjúsági zenekarában, majd a helyi szimfonikus zenekarban, kórusban énekelt, miközben gyógyító orvosnak készült. Kitűnően érettségizett, felvételije is jól sikerült, származása miatt azonban nem vették fel az egyetemre. Egy évig segédmunkásként dolgozott, majd a következő évben fizikai munkásként jelentkezett az orvosira.

Az 1959/60-as tanévtől a Szegedi Orvostudományi Egyetem hallgatója, diplomáját 1965-ben kapta. Az elkövetkező évek, évtizedek során öt szakterületből: csecsemő- és gyermekgyógyászat (1969), orvosi laboratóriumi ismeretek (1971), klinikai transzfúziológia (1975), klinikai hematológia (1980) és társadalom-orvostan (1991) is szakvizsgázott. Az 1990-es évek elején kandidátusi disszertációján dolgozott, 1995-ben lett az orvostudomány kandidátusa.

1965-től a Bács-Kiskun Megyei Kórház központi laboratóriumában segédorvos volt, majd szegedi tanárának hívására, pályázattal 1966-ban városunkba került. Először a Veszprém Megyei Kórház Heim Pál Gyermekkórháza, majd 1970-től 1972-ig a megyei kórház központi laboratóriumának alorvosa, 1972 és 2005 között a Veszprémi Regionális Vérellátó Központ (korábban Veszprém Megyei Vértranszfúziós Állomás) vezető főorvosa, közben 1987-től 1990-ig a Veszprém Megyei Kórház főigazgató főorvosi munkakört is betöltötte.

1999-ben az Országos Vérellátó Szolgálat (OVSZ) Veszprémi Regionális Központja igazgató főorvosává nevezték ki, egy évvel később az OVSZ szakmai főigazgató-helyettese lett. 1999-től nyugdíjazásáig a SOTE tanszékvezető tanára. 1998–2002 között orvosként Budapesten, a Semmelweis Orvostudományi Egyetemen és az Országos Vérellátó Szolgálat Központjában dolgozott.

„2005-ben, 65 éves koromban nyugdíjaztak és eltávolítottak a Veszprém megyei vérellátóból, amelyet 1972-től 33 évig vezettem. Egyetemi oktatással, a szakképzés irányításával, szakhatósági feladatok végzésével, orvosi tanulmányok, könyvek, könyvfejezetek írásával foglalkoztam, de gyakorlati orvosi munkát többé nem végezhettem.” – írja visszaemlékezésében. Szakmai munkásságát a magyar és nemzetközi szaksajtóban megjelent közel kétszáz publikációja minősíti. Mintegy 300 tudományos előadást tartott itthon és külföldön, emellett számos közéleti feladatot is ellátott. Tíz éven át volt a Magyar Vöröskereszt Veszprém megyei elnöke, 2006 óta a megyei szervezet örökös tiszteletbeli elnöke. A kezdeményezésére 1990-ben létrejött Csolnoky Ferenc Emlékbi-zottság alapítója, nevéhez köthető Csolnoky Ferenc-emléktábla felállítása is.

Több évtizedes szakmai munkásságát a Veszprém Megyei Közgyűlés 1997-ben Pro Comitatu-díjjal, 2004-ben Egészségügyért díjjal ismerte el. 2000-ben Henry Dунant-emlékérmét kapott, míg 2015-ben, 75. születésnapján a vérellátó szakma legmagasabb elismerését, a Kubányi Endre-díjat vette át.

M. Tóth Antal, az orvos számára azonban a zene a mindennapok kihagyhatatlan szükséglete, muzsikált-énekelt Kecskeméten, Szegeden és Veszprémben. Az orvoslás és a zene egyensúlya jellemzi egész életét.

Egy évekkel ezelőtt vele készült riportban mondta: „*Tapasztalatom, hogy zene nélkül az élet hiányos. [...] Számomra a zene az önkifejezés csodálatos, gyönyörű lehetősége, amely a közös zenélésben kulminál. Ha bele tudom helyezni a zenei élményeimbe a saját gondolataimat, a lelkem egészségesebb lesz. A test harmóniájához nélkülözhetetlen a léleké. A régi orvosok szerint az élet egy nagy egyensúly, a hideg – meleg, föld – víz, ég – föld és minden más szembenálló tulajdonság dinamikus egyensúlya. Ha ez megbomlik, felborul a testi-lelki egyensúly és az bajt okoz. Ez a pont, ahol tud a zene hatni, segíteni.*” (Kovács Piroska: A Zene Világnapján: beszélgetés dr. M. Tóth Antal nyugalmazott egyetemi tanárral. alsoors.hu, 2014. 10. 01.)

Kecskeméti tanára, Perényi Pál támogatásával Szegeden, a konzervatóriumban folytatta zenei tanulmányait: brácsázott és zenetörténetet hallgatott. „Külsősként” tagja volt a Vaszy Viktor vezette Szegedi Szimfonikus Zenekarnak és kedves emlékei közé tartozik az 1964-es Aida operaelőadás, ahol a szabadtéri játékok zenekarában muzsikálhatott.

Közben tagja volt az egyetem jóhírű kamarazenekarának, ahol hegedült, majd brácsázott, ahogy a szükség megkívánta. Ez utóbbi tény „megpecsételte sorsát” – mivel a szokásos zenekari ülésrend szerint a brácsaszólam melletti csellószólamba került –, az 1961 őszen érkezett új orvostanhallgatók egyike, a mellette muzsikáló Réthy Ildikó, akivel 1966 óta házastársak.

A zenekar mélyvonósainak egy csoportja az I. Országos Kamarazenekari Fesztivál záróhangversenyén, középen M. Tóth Antal (fotó: dr. Tímár Károly)

Veszprémbe érkezve rögtön jelentkezett a városi szimfonikus zenekarba, ahol emlékei szerint próbajátékként többek között a VI. Brandenburgi verseny Allegro tétéle első brácsaszólamát mutatta be. A zenekarnak 1970-ig volt tagja és első veszprémi zenei élményei közé tartozik az 1965. május 23-án, az I. Országos Kamarazenekari Fesztivál záróhangversenye a Veszprémi Vegyipari Egyetemi aulájában, ahol Mozart Requiemjét adták elő Veszprém Város Vegyeskarával. A szólisták a korszak nagy nevei: Werner Mária, Barlay Zsuzsa, Réti József, Marczis Demeter; karmester: Zámbo István. 1971-től Veszprém Város Vegyeskarában énekelt, 1986-tól 1990-ig az együttes társadalmi elnökeként dolgozott.

Talán a szegedi konzervatóriumi évek alatt hallgatott zenetörténeti előadások is hozzájárultak, hogy már az 1970-es években megjelenhettek a megyei napilapban, a veszprémi Naplóban városunk zenei múltjával kapcsolatos első írásai. Ekkor kezdett el foglalkozni a Veszprém-ben született Auer Lipót (1845–1930) életével és munkásságával. 1980-ban, halálának 50. évfordulóján, a Naplóban nagyobb cikket írt róla. Amikor tudomására jutott, hogy Auerrel a veszprémi zeneiskola tanára Rakos Miklós zenetörténész tudományos alapossággal foglalkozik, akinek Auerről szóló *„Veszprémtől Szentpéternéig”* című könyve 1981-ben jelent meg, kutatási érdeklődése más terület felé irányult.

1982-ben Varga Béla a megyei könyvtár igazgatója, a Horizont Közművelődési Kiskönyvtár sorozat szerkesztője, ismerve M. Tóth Antal zenetörténeti kutatásait, szerkesztői munkára kérte, hogy segítse a Hogya György által összegyűjtött nagy mennyiségű dokumentum alapján *„A Veszprém megyei kórház története”* című könyv megjelenését. A terjedelmes kötet 1983-ban jelent meg a sorozat 9. tagjaként. A szerkesztői munka során bepillantást nyerhetett a XIX. századi Veszprém rendkívül gazdag kulturális életébe is. Későbbiekben ennek, de főleg a város zenei életének kutatása képezte alapját multivallató munkájának. Szavai szerint: *„Mondhatom, hogy ebbe a világba Hogya György vezetett be, akivel a későbbiek során is (a Cholnoky-család kutatásában) együttműködhettem.”*

A kórus társadalmi elnökeként Veszprém Város Vegyeskarának (VVV) a dokumentumait kezdte kutatni. Ezek alapján bízta meg a kórus vezetősége a *„Harminc év krónikája, VVV dokumentumai 1956–1986”* című kötet szerkesztésével, ami 210 oldalon 1987-ben jelent meg és a kórustörténeti könyvsorozat első tagja lett.

Kandidátusi disszertációjának készítésével töltött évek (1990–1995) után sorra jelentek meg írásai városunk zenei életében fontos szerepet játszó személyekről. A veszprémi Naplóban és a Bakony–Balatoni Kalendáriumban több cikke jelent meg Gaal Sándor karnagyról, az egykori királydíjas Veszprémi Dalegyesületről és a XIX. századi Veszprém több jeles zenészéről: Ruzitska Ignácról, Csermák Antalról, Lintzenpoltz Simonról, Herrnberger (Urhegyi) Alajosról, Kleinmann Józsefről, Bezerédj Amáliáról, Raczek Frigyesről és másokról. 1991-ben javaslatára került emléktábla

a XX. század első felének jeles veszprémi karnagy-zeneszerző Gaal Sándor Iskola utcai házára. Kezdeményezte a Veszprémi Pantheonban Kemény Ferenc zeneszerző emlékének a megörökítését, ahol 1999-ben az emléktábla avató beszédet is ő mondta.

Zenetörténeti kutatásainak fő témája 1993-tól mind inkább a Veszprémi Érsekség akkor még kevésbé ismert (ma már világhírű) kottatára lett. Munkáját kezdetben dr. Körmendy József egykori püspöki levéltári igazgató, majd dr. Kredics László vezető könyvtáros segítette. Az 1998-ban megjelent „*Újra hallok szép szavát. Veszprém zenéje 1762-től a kiegyezésig*” című 160 oldalas könyve, amely a kottatár kb. 800 zeneművének teljes kottaanyagát is feldolgozta, alapmű lett a XVIII–XIX. századi Magyarország szakrális és világi zenetörténetét kutató szakemberek számára.

Budapesti munkája idején, 1998–2002 között ismerkedett meg az Országos Széchényi Könyvtár Zeneműtárának vezetőjével, Szőnyiné Szerző Katalinnal és az MTA Zenetudományi Intézet főmunkatársával, Farkas Zoltánnal, akik a későbbiekben zenetörténeti kutató munkáját tevőlegesen is segítették.

Visszatérve Veszprémbe M. Tóth Antal szakmai munkája mellett tovább folytatta veszprémi hely- és zenetörténeti kutatásait. Ennek eredményeit közreadó publikációi főleg a *Veszprémi Szemlében*, a Nemzeti Művelődési Intézet *Szín* című folyóiratában és a *Muzsika* című zenetudományi havilapban jelentek meg. Közülük is ki kell emelnünk a *Veszprémi Szemle* 2005. évi 1. számában a „Veszprém zenéje 1711 és 1849 között: A szatmári békétől a világosi fegyverletételig”, valamint ugyanazon évben kiadott 3–4. számban a „Mozart-zene a 19. századi Veszprémben” címmel közzétett tanulmányait. Zenetörténeti kutatómunkája elismeréseként 2006-tól a VEAB zenetu-

M. Tóth Antal és Kredics László (fotó: Kovács Endre)

dományi munkabizottságának elnökévé választották, majd 2008-ban tagja lett a Magyar Kodály Társaság Országos Vezetőségének.

Amikor 2005-ben, nyugalományba helyezték, a veszprémi hely- és zenetörténeti munkásságát jól ismerő és elismerő dr. Márfi Gyula, a Veszprémi Főegyházmegye akkori érseke engedélyezte és segítette, hogy külső munkatársként szinte teljes idejét a Veszprémi Érsekség könyvtára kottatárában tölthesse. Kutatásait – amint korábban is –, Kredics László irányította. E munka eredményeként jelenhetett meg 2007-ben a Veszprémi Főegyházmegye Múltjából könyvsorozat 19. köteteként „*A veszprémi székesegyház 18–19. századi zenéje*” című könyve, több mint 300 oldalon. A székesegyház kottatára zeneműveit és komponistáit részletezően bemutató kötet nagy nyeresége nem csupán a korszakkal foglalkozó szakemberek számára, de a nagyközönség is profitált belőle. Több veszprémi szerző – zömmel liturgikus – zeneművét a Kollár Kálmán vezette Liszt Ferenc Kórustársaság énekelte lemezre. Ezek a Musica Antiqua Vesprimiensis sorozatban jelentek meg. Veszprém zenei múltjával kapcsolatos tanulmányait folyamatosan közreadta a *Veszprémi Szemlében*, a Magyar Kodály Társaság híreiben, a VEAB, a Veszprémi Főegyházmegye és a Veszprém Megyei Levéltár kiadványaiban. Köztük van a *CORDE APERTO – Tanulmányok Kredics László nyolcvanadik születésnapjára* című kötetben „*Magyarországi zeneszerzők művei, vallásos magyar népdemek Veszprémben a 18–19. században*” címmel, 2012-ben megjelent dolgozata. Jellemző rá, hogy írásai mindig precízen adatoltak, ami téma iránt érdeklődő olvasóknak további értékes támpontokat adhatnak.

2010 óta fő kutatási témaként Veszprém XIX. századi világi zenéjével, ezen belül a rendkívül gazdag verbunkos hagyományokkal, különösen Ruzitska Ignác tevékenységével foglalkozott. Ennek eredményeként szervezték 2010-ben és 2012-ben az I. és II. Veszprémi Verbunkos Fesztivált, ahol több szakmai előadása is elhangzott. Kezdeményezésére 2017-ben került sor szakmai konferenciával összekötve Ruzitska Ignác egykori lakóházánál emléktábla leleplezésére.

2018-ban Márfi Gyula érsek és Nagy Károly apátkanonok támogatásával és jóváhagyásával, az általa készített tanulmány alapján a Veszprémi Püspöki (Érseki) Könyvtár XVIII–XIX. századi történelmi kottatárát és a hozzá csatolt dokumentumokat Veszprém Települési Értéktár Bizottsága felvette a város szellemi és kulturális értékei közé. A gyűjtemény a továbbiakban a Veszprém megyei Értéktárba is bekerült. A felterjesztés alapján készült tanulmány a *Veszprémi Szemle* 50. jubileumi számában (2018/3. 116–146) jelent meg.

Zenetörténeti munkássága nem merül ki a különböző periodikákban, gyűjteményes munkákban, konferenciakiadványokban történő megjelenésben, ma is rendszeresen tart város- és megyeszerte olyan zenei témájú előadásokat, „zenehallgató esteket”, ahol közérthető formában, élményt adó előadásai során adja át széleskörű ismereteit Veszprém szakrális és világi zenei hagyományairól, Veszprém város zene-

M. Tóth Antal és felesége, Réthy Ildikó

történetéről. Publikációinak sora az elmúlt években elsősorban a *Séd* című veszprémi kritikai lapban a jelentősebb veszprémi hangversenyekkel foglalkozó zenekritikáival színesedett.

M. Tóth Antal félévszázad óta aktív részese Veszprém zenei életének, igazi közösségteremtő, részese volt a zenekar, az énekkar hőskorának feleségével, a városi vegyeskarban ma is éneklő dr. Réthy Ildikó gyermekgyógyász főorvossal együtt, aki mindenben segíti a zenetörténész orvosprofesszort. Helytörténeti munkásságáért 1992-ben Csolnoky Ferenc-émlékérmes (Csolnoky Ferenc Kórház), Veszprém Megyei Jogú Város elismeréseként 2008-ben Cholnoky-émlékdíjat kapott. 2014-ben Alsóörs község Örökség-díjjal jutalmazta.

* * *

A Veszprémi Szemle állandó szerzőjének, a 80. születésnapját betöltött zenetörténész dr. M. Tóth Antalnak – Veszprém város egykori és mai zenei életét feltáró, azt szakmailag hitelesen bemutató írásaira mindig számítva – kívánunk jó egészséget, töretlen, kitartó munkakedvet és további sikeres alkotó éveket.

Megismerni, megőrizni, közkinccsé tenni. Balassa László kutatásai a veszprémi várban

SOMORJAY SÉLYSETTE

BALASSA LÁSZLÓ VESZPRÉMI pályafutása 1958-ban kezdődött a Veszprém Megyei Tervező Vállalat szerkesztő-tervezőjeként. A cégnél töltött bő évtized szakmai terméséből keveset őrzött meg a kortársak emlékezete,¹ jóllehet ez az időszak alapozta meg azt a – nyugodtan mondhatjuk – óriási életművet, amelynek tudományos alapvetése feljegyzések, rajzok, fotók és kéziratok formájában tizenkét levéltári dobozban áll rendelkezésére mindazoknak, akik Veszprém településtörténetével kívánnak foglalkozni.² Az ekkor még csak a húszas évei végén járó fiatal mérnök, akire szaktársai úgy emlékeztek vissza, mint aki „*a terem sarkában ülve csendben dolgozik, és kulacsából vizet iszik*”³ – csendben és „észrevételenül” –, Veszprém történeti épületállományának páratlan ismerőjévé nőtte ki magát. Ebben közrejátszott, hogy munkájával járt a tatarozások építészeti előkészítése, amely sok tervező számára nemszeretem, érdektelen feladat volt, mivel nem sok lehetőséget nyújtott a kreatív megnyilvánulásra. Balassa azonban érdeklődéssel fordult a régi épületek felé. „*Alig hihető* – írja visszaemlékezéseiben –, *de akkoriban az (államosított, ún. IKV) lakóházak följújtásához is tervet kellett készíteni, amit én a fölméréssel együtt szívesen végeztem. Ebben persze nem sokan akartak konkurálni velem, így nagyon sok pápai, sümegi, sőt keszthelyi és sok veszprémi lakóház fölmérését készítettem, a házak külső és belső részleteit megismertem.*”⁴

¹ ZALAVÁRI 2019. 139.

² Magyar Nemzeti Levéltár Veszprém Megyei Levéltára. XIV. 129. Dr. Balassa László műemléki mérnök (Veszprém) iratai (1900–2012).

³ ZALAVÁRI i.m.

⁴ BALASSA *Visszaemlékezések*. Köszönetet szeretnék mondani Balassa László özvegyének készséges és szíves segítségnyújtásáért, életrajzi adatok és e visszaemlékezések megosztásáért, illetve a közléshez való hozzájárulásáért. A továbbiakban, ha másként nem jelzem, a Balassa idézetek e Visszaemlékezésekből származnak. – Némi magyarázatot igényel Balassa „alig hihető” kitétele. Amikor visszaemlékezéseit írta az építésigazgatás átalakítása javában folyt, szűkült az engedélyezéshez kötött beavatkozások köre, következésképpen csökkent az építészeti terven alapuló átalakítások száma. Balassa, mint a történeti épületek és városrészek rehabilitációjának igazi szakértője, tisztában volt vele, hogy ez potenciálisan milyen információ- és szubsztanciális veszteséget okoz. Innen a „nosztalgikus” összevetés az IKV [Ingatlan Kezelő Vállalat] korszakkal.

A történeti épületállománynak ez az autopszián alapuló nagyon mélyreható ismerete képezte a gerincét Balassa kutatói munkásságának, valamint az alapját a későbbi pályaszakaszok hivatali teendőinek előbb az építésigazgatásban, később pedig annak speciális területeként a műemlékvédelemben.

A veszprémi Vár épületeivel is, amelyek kutatásainak legjelentősebb részét teszi ki minden bizonnyal ebben a korai időszakban kezdett foglalkozni. Eredményeinek első összefoglalása a műemléki szakmérnöki képzést lezáró dolgozata, amely *A veszprémi vár kutatási és fejlesztési javaslata* címet viseli és 1982-ben készült.⁵ A dolgozatban a Tüztoronytól indulva a Vár utca valamennyi épületét ismerteti a szakirodalomból ismert történeti adatokkal, az alaprajz elemzéséből levonható következtetésekkel és a történeti adatoknak, valamint a helyszíni megfigyelések összevetéséből megalkotott építéstörténettel. A jegyzetanyagból kitűnik, hogy e topográfiai felvétel összegzi nem csak az addigi szakirodalmi adatokat, hanem publikálatlan régészeti és műemlékvédelmi adattári információkat is közöl, a megállapítások jelentős része pedig saját megfigyelés. Minden esetben megnevezi azokat a nyitott kérdéseket, amelyeket a továbbiakban majd fal- vagy régészeti kutatással kell megválaszolni. Hogy megfigyelései mennyire helytállóak voltak, arra jó példa a Dubniczay-ház, amelynek esetében az udvari szárnyak beépítésére vonatkozó kormeghatározásait a későbbi falkutatás jórészt igazolta.⁶ A házak részletes topográfiai felvételén túl a terület átfogó fejlesztési javaslatát is megfogalmazza, így Balassa szakmérnöki dolgozata nemcsak várbeli kutatói megfigyeléseinek összegzése, hanem műemlékvédelmi módszerének leírása is. A korábbi műemlékvédelmi vizsgálatok⁷ kritikus pontját abban látja, hogy miközben deklarálják a fenntartás szükségességét, nem adnak javaslatot a hasznosításra. Balassa ezzel szemben komplex módszert javasol, amely abban áll, hogy az adottságokat építéstörténeti-történeti szemlélettel elemzi, az elemzés eredményét összeveti a nem történeti vonatkozású „külső kívánalmakkal”, és az így felmerülő valamennyi kérdésre „műszaki-városrendezési (-esztétikai) módszerekkel” fogalmazza meg a választ.⁸

Kitűnik ebből, hogy Balassánál a kutatás beágyazódik a műemlékvédelem egészébe. Munkásságával kapcsolatban nem beszélhetünk külön kutatásról, helyreállításról, vagy igazgatásról. Személye és tevékenysége tulajdonképpen önmagában leírja és példázza a helyes és hatékony műemlékvédelem struktúráját, amely a műemlékvédelmi gondolat megjelenésével együtt kialakult három pillérre épül: az értékek feltárására (műemléki inventarizáció), megőrzésére (gyakorlati műemlékvédelem) és közzétételére. Kezdő szakemberként a veszprémi Vár műemlékeinek

⁵ BALASSA 1982. Az általam használt példány Balassa Lászlóné tulajdona.

⁶ G. LÁSZAY 2007.

⁷ VÁKÁR 1950., KOROMPAY 1957.

⁸ BALASSA 1982., 2.

egy részét alaposan megismerhette, de szakdolgozatában kifejtett módszertanának kidolgozására és gyakorlatba ültetésére akkor nyílt módja, amikor a tervezőintézetet elhagyva az építésigazgatáshoz került. A szakmérnöki diploma megszerzésekor már tíz éve dolgozott ezen a területen a veszprémi Városi Tanács VB. Műszaki Osztályán építészeti csoportvezetőként. A pozíció *„nagyjából megfelelt a mostani városi főépítészségnek, a fő profilom a városrendezés és a műemlékvédelem volt”* – írja visszaemlékezéseiben, amelyekben ismételten kitér arra, hogy a műemlékvédelem milyen fontos része volt feladatainak, s hogy e területen meglehetősen önállóságot élvezett: *„Kezdetől fogva a fő témám és tevékenységem a Tanácsnál a műemlékvédelem lett.”* Közvetlen főnöke, Gubicza László⁹ *„és általában a tanácsi főnökök is támogatták ez irányú tevékenységeimet, s ebben produkáltam – azt hiszem – maradandó eredményeket.”*

Új munkakörében már egészen más léptékben foglalkozott a Várral. Az évtizedes feltáró munka során regisztrált értékek megőrzésére most, pozíciójánál fogva új perspektívából nézett. *„Amikor behatóbban ismerkedtem Veszprém adottságaival, elszörnyedve tudtam meg, hogy a Várban (mely már akkor is egészében műemléki védettség alatt állt) 106 lakás van, nagy többségében ötletszerűen megosztott, »komfort nélküli« egységekbe zsúfolt, a társadalom peremén élő lakossággal.”*¹⁰ Bár rekonstrukciós elképzelések készültek a Várra¹¹ eleinte csak karbantartásra volt pénz. Balassa célja azonban az volt, hogy az épületek értéküknek megfelelő használatba kerüljenek. Az, hogy a műemlékekben elhelyezett funkció nem lehet méltatlan az épülethez, ma már műemlékvédelmi közhely.¹² A pályakezdő Balassa idejében azonban még koránt sem volt így. Tervezőintézeti korszakából a lovászpatonai kastéllyal kapcsolatban jegyzi meg, hogy *„a kastélyt akkor már iskola céljára próbálták használni, a helyreállítás mellett az is tervezési cél volt, hogy az épület iskolaként is*

⁹ Gubicza László a Városi Tanács műszaki osztályának vezetője hívta el Balassát a tervezőintézetből, hogy mellette az építészeti csoportot vezesse. Amikor Gubiczát Balatonfüredre helyezték tanácselnök helyettesnek, felajánlotta Balassának, hogy legyen az utóda, de ő nem vállalta. Viszsaemlékezéseiben Balassa többször is említi, hogy Gubiczának nagy része volt abban, hogy ő a műemlékvédelem terén szót kapott. *„Gubicza érdeme, hogy a műemlékvédelemben tevékeny is belekerültem: elég sok műemlékes megbeszélésre, konferenciára jött meghívó, azokat G. Laci többnyire rám szignálta és én többnyire részt is vettem ezeken, az útköltséget, részvételi díjat (többnyire beleértve a szállást és étkezést) a város fizette.”*

¹⁰ Balassa úgy tudta, hogy az 1970-es évek elejére kialakult bérlői struktúra úgy jött létre, *„hogy az államosításkor elvett egyházi épületekbe többnyire vállalati irodákat és az akkor induló egyetem számára diákszállókat költöztettek. 1956 után azonban jobbnak látták az egyetemistákat távolabb helyezni a központtól, s a vári házakba akkor költöztették a lumpeneket, s közbe-közbe néhány »jobb« veszprémi családot, akiknek házait másutt elvették.”*

¹¹ Városépítési Tervező Intézet IV. Iroda, Dragonits Tamás, Sedlmayerné Beck Zsuzsa

¹² Először kimondta az 1997. évi LIV. törvény a műemlékvédelemről (preambulum, 10.§ (1), 14.§ (1), 13.§ (1), 59.§ (1).

használható legyen. És – de ez akkor többnyire az én egyéni ambícióm volt –, hogy valami a kastélyjellegből is megmaradjon.” A várnegyedben e tekintetben a változás szelét a Megyei Levéltár várba telepítése hozta meg. Az ehhez szükséges tíz lakás felszabadítását a piarista rendházban a megye finanszírozta, a levéltár megjelenésével pedig elindult az a folyamat, amely során a cél a várbeli lakások felszámolása és kulturális, vagy turisztikai intézmények betelepítése volt. Szakmérnöki dolgozata alapján úgy látszik, hogy Balassa ezzel az elképzeléssel, amelyet ma már talán vitathatónak találunk, egyetértett. Ma úgy véljük, hogy az eredeti funkció rehabilitációját nem csak az egyes épület, hanem egy-egy városrész esetében is érdemes előnyben részesíteni. Az egyházi karakter visszaállítása a Várban abban az időszakban azonban fel sem merülhetett, és az épületek kulturális célú átalakítása akár végleges (jó) megoldásnak tűnhetett. Más vonatkozásban maga Balassa említi, hogy „a »népi demokrácia« olyan szilárdan hirdette megváltoztathatatlanságát, véglegességét, hogy talán senki nem remélte, megváltozik a »rendszer« valaha, és a kolostor újra kolostor lehet.” Az elkövetkező időszakban mindenesetre Balassa felkészültsége és a Vár épületeinek alapos ismerete közrejátszott a megoldásokban.

Az első olyan várbeli konverzió, amelyben Balassának meghatározó szerepe volt, a Dravec-ház¹³ MTA székházzá alakítása volt. Akkor is, mint oly gyakran a műemlékvédelem történetében sok múltott a szakmai személyzet tájékozottságán és anyagismeretén. Balassa hallomásból tudott arról, hogy a Magyar Tudományos Akadémia reprezentatív épületet keres regionális bizottsága számára. Szerencsére, mert a hivatalos megkeresést követően „Sietni kellett, majdnem hogy találomra a Dravec-házat gondoltam ki a javaslatadásra. 11 lakás volt akkor benne, s az utcai szárny pincéjében vállalati iratokat tároltak. Végigjártam a házat (a lakók egymás ellen tartott kutyái majd letépték a nadrágomat), sebtiben nagyjából fölmértem, valamilyen vázlatot készítettem, s jelentettem Bodogánnak,¹⁴ hogy hány helyiség, mennyi négyzetméter áll rendelkezésre. »Erdeigrúz«¹⁵ elvtárs jött, megnézte a Dravec-házat (nem én mutattam be persze), elnyerte tetszését, s az IKV utasítást kapott a ház kiürítésére.” Az épület helyreállítás előtti kutatása ekkor még nem jött szóba, jöllehet a tervezés műemléki kezekben volt.¹⁶ Balassa saját bevallása szerint számára is „az volt a fő, hogy az épület megszabaduljon a »méltatlan használattól«, s többé-kevésbé megmaradjon az eredeti jellege.” A műemlékvédelemmel kapcsolatos módszertani álláspontja jórészt a tanácsi munkakörben szerzett gyakorlati tapasztalat során kristályosodott ki. A két nagy műemlékvédelemmel kapcsolatos feladat, a Vár épületei-

¹³ Vár u. 37. Műemléki törzsszám 4727. (a műemléki nyilvántartásban Dravetz írásmóddal).

¹⁴ Bodogán János ebben az időben a Városi Tanács elnöke.

¹⁵ Erdei-Grúz Tibor, az MTA akkori elnöke.

¹⁶ Városerőssítési Tudományos és Tervező Intézet, Dragonits Tamás.

nek terveztetése és a történeti városközpont rekonstrukciója¹⁷ rengeteg egyeztetéssel járt, amelyek „*kapcsán nagyon sok személyi kapcsolatra tettem szert.*” – írja – *Viszszanézve azt hiszem, nem is voltam igazán tudatában Veszprém valóságos történeti, művészeti értékeinek, csak csináltam. A külső partnerek pedig azt értékelték, hogy végre valaki csinál valamit Veszprémben is.*” Évtizednyi tapasztalattal a háta mögött már pontos műemlékvédelmi kritikát fogalmaz meg a Dravecz-ház helyreállításával kapcsolatban, amiből az is kirajzolódik, hogy a gyakorlati műemlékvédelemben tevékeny Balassa hogyan látta a kutatás szerepét a helyreállításokban. Amennyiben a telektörténeti adatok alapján feltételezhető, valamint a későbbi radikális átépítések ellenére szemmel még mindig megfigyelhető építéstörténeti korszakokat, illetve az épületnek a környezetéhez, mindennek előtt a várfalhoz fűződő kapcsolatát, falkutatással tisztázták volna – a tudományos ismeretek öröndetes gyarapodásán túl –, az „*értelmeszerűbb szerkezeti és kapcsolati megoldásokat eredményezett volna*” a helyreállítás során.¹⁸ Azaz a történeti épületek¹⁹ helyreállítását megelőző tudományos kutatás (forráskutatásnak és helyszíni kutatásnak együttesen) a tervezési program számára nem akadály, hanem éppen ellenkezőleg, a jó megoldások megtalálásának feltétele. A félbemaradt régészeti kutatás miatt nem volt lehetséges az építészeti-esztétikai szempontból kedvező terepszint süllyesztés az udvaron, és nem sikerült optimálisan megoldani a csapadékvíz elvezetését sem. Végül felhossa azt a nagyon gyakori problémát, amely abból fakad, hogy nem optimális, hanem maximális építészeti programot kényszerítenek egy épületbe, amely – régi épületekről beszélünk – így elveszti szerkezeti és esztétikai hitelességét. Ez az utóbbi szempont csak áttételesen kapcsolódik a kutatás kérdéséhez, de nem független attól. A megelőző kutatás tisztázza az épületek története során létrejött bővítéseket és átalakításokat, és ebből kirajzolódik az az optimális alaprajzi struktúra, amely még egyensúlyban van az épület karakterével, és képes kiemelni értékeit. Ez keretet – és kétségtelenül – korlátot szab az építészeti programnak, amelyet nem lehet átlépni az épület történeti (műemléki) értékének sérelme nélkül. Balassának a történeti szubsztancia iránti

¹⁷ A városi tanács építészeti csoportvezetőjeként minden városfejlesztési feladat Balassához tartozott. A Várnegyed rehabilitációjának tervezésével párhuzamosan más műemlékvédelmi szempontból érintett területi fejlesztések is napirenden voltak. Zajlott a Kossuth Lajos utcai új kereskedelmi központ kiépítése, és a Cserhát bontása. A műemlékvédelmi trendekben tájékozott Balassa ismerte az ebben az időben a magyar műemlékvédelem fókuszában lévő történeti városközpont rehabilitációs eredményeket, és azon volt, hogy a Kossuth Lajos utca még álló történeti beépítését megmentse. Berei Ferenc városi tanácselnök támogatását megnyerve, sikerült a tervezést új irányba terelnie.

¹⁸ BALASSA 1982. 70.

¹⁹ Balassa álláspontja a történeti épületekre általában értendő, nem szükséges a műemlékekre korlátozni. A különbség mindössze annyi, hogy a történeti épületek törvény hatályával védett körére (műemlékek) nézve ennek a kutatásnak az elvégzése kötelező.

érzékenységre vall, hogy kritikai észrevételeit kiterjeszti az épület belsőépítészeti elemeire, sőt a berendezésre is.

Mindebből az a benyomás támadhat, hogy Balassa számára a műemléki kutatás jelentősége az eredmények gyakorlati hasznosíthatóságában rejlett. Valóban, ez az érem egyik oldaldala. A másik oldal azonban az anyag, a Vár, a várhegy geológiája,²⁰ az egyes házak története, a történelmi korok egymásra rétegződött építészeti hagyatéka iránti nem lankadó érdeklődés. Az erre vonatkozó szakirodalmat kimerítően ismerte és használta, a történeti kutatások vonatkozásában – kezdetben mindenképpen – elsősorban ezekre támaszkodott. Az ő elsődleges forrása a „helyszín” maradt mindvégig. Ismereteinek gyarapítására a rehabilitáció során a kivitelezések, ásatások teremtettek alkalmat. Minden fizikai beavatkozást figyelemmel kísért, rendszeresen jelen volt a helyszíneken. Megfigyelései, amelyek jórészt publikálatlanok az utókor számára, ma már forrásértékkel bírnak. Történeti érdeklődése tette lehetővé szoros munkakapcsolatát Kralovánszky Alánnal, aki tizenkét éven át végzett régészeti kutatásokat és falkutatásokat a Vár nem egyszer legjelentősebb műemlékein.²¹ Ezeknek a munkáknak Balassa szemtanúja volt. Visszaemlékezése szerint az ásató régész szívesen magyarázta el feltárási eredményeit. Kralovánszkytól azonban nem csak a régészeti metszetfalak és árkok értelmezésében nyert eligazítást, ő buzdította a műemléki szakmérnöki diploma megszerzésére is. *„Jellemző volt Alánra, hogy akiket tudott, igyekezett befolyásolni szakmai »továbbtanulásra« – írja visszaemlékezéseiben. A »szakmérnököt« én nagyon élveztem, a tartalmát és a társaságot egyformán, utóbbiba beleértve az előadók javát is. Tulajdonképpen a kialakult érdeklődésemhez teljességgel passzolt a tanfolyam, alig volt olyan téma, ami az addigi tájékozódásomhoz ne igazodott volna, vagy a továbbiakban ne vettem volna hasznát. De alighanem kifogtuk az előadók javát is.»*²²

Balassa tehát a gyakorlati műemlékvédelem területén dolgozva tapasztalati alapon, a műemléki szakmérnöki képzésben pedig a magyar műemlékvédelem 1957-es újjászervezésének²³ vezéregyéniségeit hallgatva sajátította el a szakma gyakorlati és

²⁰ Különös figyelmet szentelt a várhegy sziklaformációink, törésvonalaknak és omlásrétegeknek. A korlátozott vizsgálati pontokon tett saját megfigyeléseit a történeti topográfia pontosítására és a várfalak, illetve teraszok statikai állapotával összefüggő műszaki kérdések megválaszolásában hasznosította. BALASSA 1982. 10–11.

²¹ Várbeli munkáinak rövid felsorolásával S. LACKOVITS 1994. 94.

²² Gerő Lászlót, Entz Gézát, Levárdy Ferencet említi név szerint. Valamennyien a XX. századi magyar műemlékvédelem történetének kiemelkedő személyiségei. Lásd 23. jegyzet is.

²³ Az 1881-ben felállított első műemlékvédelmi szervezetet, a Műemlékek Országos Bizottságát 1949-ben az új államberendezkedés feloszlatta. 1957-ig, az Országos Műemléki Felügyelőség (OMF) felállításáig a műemlékügynek nem volt önálló szervezete. Az új építészeti vezető Gerő László, a tudományos vezető Entz Géza lett. Az intézmény profiljának meghatározásában, a műemlékvédelem gyakorlatát majd harminc évre meghatározó új módszertan kidolgozásában mindkettőjüknek meghatározó szerepe volt.

elméleti alapjait. Volt azonban egy nem elsajátítható adottsága: a történeti és műszaki érdeklődés, amely hozzáértéssel párosulva jelöli ki helyét a magyar műemlékvédelem tudós mérnökei, az olyan filológiaiilag is képzett személyiségek között, mint amilyen Détshy Mihály, vagy Koppány Tibor²⁴ voltak. Mindig mérnök maradt, „régí vágású mérnökember”,²⁵ pontos és kulturált. Ezért is értette személyes érdeklődésén túlmenően, a tudományos munka jelentőségét a műemlékvédelemben, s tudta elősegíteni annak érvényesülését – ha kellett személyes jelenléttel és dokumentálással, ha arra volt szükség tanácsai emberként a régészeti feltárások technikai feltételeinek biztosításával. Eközben Balassa személyes tapasztalatává vált, hogy elmélet és gyakorlat miként áll folytonos kölcsönhatásban a műemlékvédelemben. Új információkat a gyakorlati műemlékvédelem során szerez a tudomány. Ezért biztosítani kell, hogy az új információk feltáruljanak, illetve észrevétlenül el ne pusztuljanak. Erre szolgál a falkutatás és a régészeti kutatás. Másrészt azonban az új információkat fel kell dolgozni, értelmezni kell, így válnak a gyakorlati műemlékvédelem számára hasznosítható anyaggá: a gyarapodó tudás révén előrelátóan lehet tervezni, kevesebb váratlan esemény veszélyezteti a tervek kivitelezését. Ez a folyamatos információáramlás az alapja a műemlékvédelmi szakma gyarapodásának és a műemlékvédelem minőségének.²⁶

Balassa építészeti osztályvezető-helyettesként értette a műemlékvédelmet, és így elő tudta segíteni, hogy a veszprémi Várban olyan rehabilitációs program induljon el, amelynek minőségét a műemlékvédelmi szempontok előtérbe helyezése garantálta.²⁷ Az időközben elkészült Szaléziániummal, Dubniczay-palotával a háttérben furcsán hathat, hogy a közmű alagutat említjük, mint ennek a minőségi műemlékvédelemnek a példáját. Egy terület rehabilitálásának feltétele a megfelelő műszaki állapotok megteremtése. Ez azonban az olyan sűrű történeti szövetben, mint a veszprémi Vár, óriási feladat, ha a műemlékvédelmi szempontokat a műszakiakkal egyenlő rangban kívánjuk kezelni. Balassa tisztában volt vele, hogy a megfelelően megválasztott műszaki megoldás a műemlék értékét növeli, akkor is, ha maga a műszaki tartalom nem műemlékvédelmi tényező. *„Végül is azt hiszem, ezzel a »közmű-rekonstrukcióval« sikerült a Vár műszaki értékét is növelni, de a végén a faltól-falig tartó kőburkolattal (a járdák megszüntetésével) a látványát is. Mára persze a szem megszokta, az enyém is, az utókor pedig nem is tudja, milyen küzdelembe került, s azt sem tudja, hogy a*

²⁴ Détshy Mihály (1922–2007), klasszika-filológus, építész, műemlék felügyelő, 1957–1982 között az Országos Műemléki Felügyelőség munkatársa; Koppány Tibor (1928–2016) építész, építészettörténész, 1959-től nyugdíjba vonulásáig az Országos Műemléki Felügyelőség munkatársa, 1986-tól a Veszprém-megyei műemléki topográfia főszerkesztője.

²⁵ ZALAVÁRI 2019. 140.

²⁶ A Kulturális Örökségvédelmi Hivatal 2011-es átszervezésével, majd 2012-es megszüntetésével az ezt biztosító intézményi keretek Magyarországon megszűntek.

²⁷ Távozását követően keletkeztek konfliktusok e téren, amiről megemlékezik KISS 2011. 33–34.

*lába alatt egy egészen egyedi műszaki »létesítmény« látja el a várat energiával, stb. s viszi el a szennyet. De mivel nem látják, nem is tudhatják, hogy ez az egyik »életművem«.*²⁸

A közmű alagút műszaki bravúrja és a Kossuth-utcai tömbrehabilitáció politikai bravúrja mintha árnyékot vetne Balassa kutatói munkásságára. Tény, hogy óriási anyagismeretéhez képest kevés publikációja van. Ám az rajta kívül állt, hogy a *Magyarország Műemléki Topográfája* sorozat²⁹ Veszprém-megyei kötete, amelynek hosszú éveken keresztül szerző munkatársa volt, már nem jelent meg. A nagytopográfiai módszere szerint a kötetbe felvett emlékekről teljes levéltári feldolgozáson alapuló monografikus cikkek készülnek. A műemlékek feldolgozásának ez a módja a XIX. századi műemléki inventarizáció idejére nyúlik vissza, de Magyarországon csak nagyon későn, a XX. század derekán indult meg nagyobb intenzitással. Az 1980-as években, nagyjából abban az időben, amikor a Veszprém megyei kötet munkálatai elkezdődtek, fogalmazódtak meg (nemzetközi viszonylatban) az első szakmai kételyek a tekintetben, hogy járható út-e a nagytopográfiai programok fenntartása. Ennek egyik nyilvánvaló oka az volt, hogy a műemlékek körébe a historizmus és a modern kor emlékei is bekerültek, a műemlék fogalma ezzel kitágult és a potenciális műemlékek száma radikálisan megugrott. Megjelentek olyan műemlékfajták, mint például a munkás kolóniák, amelyek felvételére más új, alkalmas módszert kellett találni. Másrészt a gyakorlati műemlékvédelem folyamatos időzavarban volt, hiszen az értékfeltárás a nagytopográfiai módszerrel nem tudott lépést tartani a látókörbe került új értékek felvételének igényével. Szakmailag ugyan senki nem vitatta, hogy a műemlékállomány feldolgozásának ideális módja a teljes forrásfeltárással összekötött terepmunka, ám a nagytopográfiai kötetek megjelentetése az 1990-es évek második felében már nem volt napirenden. Veszprém megyében azonban ekkorra Koppány Tibor irányítása mellett már igen sok emlék feldolgozásra került, a tereplejárás, épületleírás és fényképezés elkészült. Ezzel párhuzamosan ott, ahol erre a munkára hajlandó személyek is voltak, a levéltári forrásfeltárás is megtörtént.³⁰ Balassa László ebbe a

²⁸ Az idézet így folytatódik: „...a másik a ‚Kossuth utcai rekonstrukció‘ a sétáló utcával és a bevásárló-átjáró udvarokkal, de ezt Ruttkay Gyula művének tartják, aki rábeszélésemre, eléggé fanyalogva vállalta a tervezését.” Saját szerepének említése nélkül ismerteti a közműalagút műszaki megoldását BALASSA 2018. Balassának a közműalagútban játszott szerepét KISS 2011. nem említi.

²⁹ A magyarországi ún. nagytopográfia előbb Gerevich Tibor, majd Dercsényi Dezső főszerkesztésében jelent meg 1949-től. Utolsó két kötete, amely Szabolcs-Szatmár megye műemlékeit tartalmazta 1986–1987-ben látott napvilágot Entz Géza szerkesztésében.

³⁰ Ez volt az eset Veszprémben, ahol az egyházi levéltárak anyagát a gyűjtemény olyan kiváló ismerői dolgozták fel, mint Horváth József (1909–1985), a veszprémi püspöki és káptalani könyvtár igazgatója; Dr. Körmendy József (1911–2007), 1974-től a veszprémi káptalani és püspöki levéltár igazgatója; Rajczy Pál (1926–2004), 1997-től az érseki- és főkáptalani levéltár igazgatója. A nem katolikus felekezeti levéltárak és a megyei levéltár anyaga is ugyanakkor feldolgozatlan maradt.

munkába tudott bekapcsolódni, a maga óriási terepismeretével. A tanácsi, majd 1992-től műemlékvédelmi hatósági munkája kapcsán tett megfigyelései mind beépültek a topográfia kézírataiba. A feltárt levéltári forrásanyag is rendelkezésére állt, így az általa az 1980-as, 1990-es években elkészített szócikkek az adott dátumig teljes körű ismertetést nyújtanak az épületekről. Ezek a kéziratok ma is a napi műemlékvédelmi szakértői munka elengedhetetlen forrásanyagát képezik. Napi tapasztalat, hogy számos olyan információt rejtjenek, amelynek máshol már nincs nyoma, példaként említve a Vár u. 21. számú épületet, amelynek nyugati homlokzata előtt az 1970-es évek során engedély nélküli munkák folytak – aminek így természetesen nincs dokumentált nyoma. Balassa azonban látta és feljegyezte a változtatásokat. Előfordul, hogy precíz épületleírásai változtatás nélkül részét képezik újabb tudományos dokumentációknak, mint történt a püspöki palota esetében még 2014-ben is. Ugyan ennél az épületnél építéstörténeti forrásértéke van azoknak a megfigyeléseknek, amelyeket a palota korábbi felújítása során jegyzett fel, s az Acsády Ádám féle építkezésekre utalnak; az alaprajzzal összevetve egy XVIII. század végi összeírást, javaslatot tesz a palota századvégi alaprajzának rekonstrukciójára. Kéziratai kapcsán szót kell még ejteni Balassa és Koppány munkakapcsolatáról. Hasonló alapvégzettségük, sok tekintetben rokon habitusuk, de mindenekelőtt Veszprém megye történetének és emlékeinek igen alapos ismerete gyümölcsöző platformot jelentett számukra.³¹ Tapasztalataikat és megfigyeléseiket értő módon tudták megosztani egymással, a Kulturális Örökségvédelmi Hivatal topográfiai szobájában, nem sietős beszélgetéseik alkalmával. Mindaz, ami ezek során kiérlelődött, beépült a kéziratokba.

Balassa topográfiai munkássága – dacára annak, hogy szövegei kéziratban maradtak – kutatói és műemlékvédelmi (amennyiben ez egyáltalán elválasztható egymástól nála) munkássága koronáját jelentik. Korábban már volt szó a műemlékvédelem három pilléréről. A harmadik, az eredmények közzététele teljesül Balassa esetében a topográfiai szócikkekkel. A közzétételnek két aspektusa van: egyrészt a figyelemfelkeltést, a társadalom régi épületek iránti érzékenységét is szolgálja. Másrészt azonban a tudományos élet számára kell a tapasztalt jelenségeket értelmezni. Balassa – talán szerénységénél fogva is – látszólag mintha inkább a nagyközönség szolgálatát tekintette volna feladatának. Jellemző, hogy a veszprémi várnegyedről rengeteg egyedi megfigyelésen alapuló tudását egy népszerű füzetben tette közzé, ³² pedig a munkát egyáltalán nem tartotta jelentéktelennek.³³ A tudományos közzététel a topográfia

³¹ BALASSA 1998.

³² BALASSA 1987.

³³ „Érihez fűződik egyik kisebb, de fontos munkám, a Veszprémi várnegyed című, a Tájak, Korok Múzeumok sorozatban megjelent füzet.” Éri István (1929–2009) régész, muzeológus, a Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság igazgatójaként Balassa szakmai partnere, a Tájak-Korok-Múzeumok sorozat elindítója.

megjelenésével a legmagasabb szinten teljesülhetett volna. A kéziratok azonban megvannak, kutathatók és megkerülhetetlenek, akár újabb topográfiai kutatásokról legyen szó (bármilyen címke alatt is),³⁴ akár valamely eseti műemlékvédelmi kérdésről; forrásértékük elévülhetetlen, mert több évtizedes műemlékvédelmi kutatómunka és megfigyelés lenyomatai.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- BALASSA László (1982): *A veszprémi vár műemléki kutatási és felhasználási javaslata*. Műemléki szakmérnöki dolgozat. Kézirat. MNL Veszprém Megyei Levéltára. Dr. Balassa László műemléki mérnök iratai. 6. doboz. Ltsz. 16., illetve Balassa Lászlóné tulajdonában.
- BALASSA László (1983): *Történelmi épületek és együttesek rekonstrukciójának néhány kérdése – veszprémi példák*. Doktori értekezés. Kézirat. MNL Veszprém Megyei Levéltára. Dr. Balassa László műemléki mérnök iratai. 6. doboz. Ltsz. 18.
- BALASSA László (é.n.): *Tervező irodai tevékenység; Az 1970-es, 80-as évek*. Részletek Balassa László visszaemlékezéseiből. Kézirat. Balassa Lászlóné tulajdonában.
- BALASSA László (1987): *Veszprém, Várnegyed*. (Tájak–Korok–Múzeumok kiskönyvtára, 300.) Tájak, Korok, Múzeumok Egyesület, Budapest.
- BALASSA László (1988): *Koppány Tibor és Veszprém megye*. BARDOLY István, LÁSZLÓ Csaba (szerk.): Koppány Tibor Hetvenedik Születésnapjára. *Művészettörténet – műemlékvédelem* 10. Országos Műemlékvédelmi Hivatal, Budapest, 13–16.
- BALASSA László (2018): A veszprémi várbeli közműalagút. *Veszprémi Szemle* 2018/2. 64–65.
- JANKOVICS Norbert (2015): Az országos középtopográfiai program újabb lépései. *Veszprémi Szemle*, 2015/2. 114–117.
- KISS Tamás: Komplex rekonstrukció a Veszprémi Várnegyed megmentésére. *Veszprémi Szemle* 2011/4. 19–40.
- KOROMPAY György (1957): *Veszprém*. Budapest.
- G. LÁSZAY Judit (2007): A Veszprémi Dubniczay-ház (Vár u. 29.) műemléki kutatása és annak hatása az épület újjászületésére. *Műemlékvédelem*, 2007/2. 94–106.
- S. LACZKOVITS Emőke (1994): Dr. Kralovánszky Alán régész emlékezete. *Veszprémi Szemle* 3. 1994/2-3. 19–40.
- VÁKÁR Tibor (1950): *Veszprém városképi és műemléki vizsgálata*. Sokszorosított. Budapest.
- ZALAVÁRI István (2019): Nekrológ helyett Kollektív megemlékezés dr. Balassa Lászlóról. *Veszprémi Szemle* 2019/1. 139–144.

³⁴ JANKOVICH 2015.

TANULMÁNYOK

**A Magyar Királyi Repülő Akadémiák
története II.
– a résztvevők visszaemlékezései alapján –
(1939–1945)¹**

M. SZABÓ MIKLÓS

**Az m. kir. „vitéz nagybányai
Horthy István” Repülő Akadémia²
története (1943–1945)**

AZ I. RÉSZ VÉGÉN JELEZTÜK, hogy Horthy István kormányzóhelyettes, tartalékos (t.) repülő főhadnagy 1942. augusztus 20-i tragikus repülőhalála előtt tisztelegve, a katonai repülőtársadalom a Repülő Akadémia névváltoztatásával adózott emlékének.³

A magyar katonai repülés szakemberei az elmúlt negyven-negyvenöt évben többször remélték, hogy – a korlátozott lehetőségek határai közepette – legalább megközelítőleg sikerült „megválaszolni” a tragédiát övező kérdéseket. Csakhogy jönnek a kerek évfordulók a botcsinálta nyilatkozók hadával, de ami még veszélyesebb: a népszerűség- és pénzhajhász tollforgatókkal! Az egyik – bizonyos körökben népszerű, éppen ezért

Horthy István t. főhadnagy

¹ RADA 2001.

² A különböző intézmények neveit eredeti formájukban jelentetem meg.

³ A szerző fotóarchívumából.

veszélyes rombolásra alkalmas – szerző vállaltan szabadjára engedte fantáziáját, bevallva, egyrészt eleve azt, hogy ő [Horthy István] német „szabotázs áldozatául esett”. Természetesen, erre az olvasó fogékonyabb! A másik állítása még megdöbbentőbb – de önleplező is – amikor rögzíti: „Mindenesetre én már most jelzem az olvasónak: ne keresse rajtunk a hivatalos vizsgálat jegyzőkönyveit! Mert bár volt vizsgálat, az semmit nem derített ki. Mégpedig azért mert [...] az a vizsgálat rossz volt, különösen a fontos részkérdéseket tekintve **igazából meg sem történt!**” [kiemelés tőlem – Sz. M.] Ez – kevésbé cizelláltan – tömény hazugság, valamint a vak ló bátorsága, hogy évtizedek távlatából jobban látja azt, mi történt (vagy nem), mint az ott helyben működő *speciális képzettségű szakemberek!*

Ezért, bocsássa meg az olvasó, hogy az akadémia-történet folytatása előtt megpróbálom megismételni az e tragédiával kapcsolatos – már 1987-ben, illetve 1999-ben könyvek formájában publikált⁴ – kutatási eredményeimet. Remélem, a bemutatott iratok bebizonyítják a jegyzőkönyvezők szakértelmét, alaposágát, ami nem csak Magyarország kormányzóhelyettesével, de repülőtársukkal szemben is alapvető emberi-katonai kötelességük volt!

Horthy István halála – egy realitásra törekvő megközelítésben

Ezt a problémakört a magyar történetírás a rendszerváltás előtt meglehetősen tabutémaként kezelte, azóta pedig szakemberek és laikusok adnak szöges ellentétben álló véleményeket. „Csokorba szedve” ezeket, találkozhatunk a hadak útján önfeláldozóan küzdő hős, illetve a gyenge repülőtudású, iszákos és elkényeztetett dzsentrí legendájával. Ezek feloldásában segíthetnek a balesettel kapcsolatban felvett *hiteles* jegyzőkönyvek, valamint néhány kortárs visszaemlékezése, illetve a higgadtabb megítélést elősegítő közel 70 év!

A még a szerencsétlenség napján, a 2. Hadsereg-parancsnokság által kiadott „KÜ-LÖN HADSEREGPARANCS”,⁵ egyebek mellett leszögezte, hogy a „... közöttünk a *l e g f e l ü l l ő* életét áldozta azért, hogy a *Magyarság jövője biztosított legyen.*” [Eredeti írásmóddal – Sz. M.]

E gyors lépéstől eltekintve, a kormányzóhelyettes repülőbalesetével kapcsolatban az első óráktól kezdve nagy fokú bizonytalanság uralkodott. András Sándor rep. vk. alezredes, az 1. repülőcsoport parancsnoka, még 20-án este javaslattal élt a hadseregparancsnok felé, miszerint „... két jegyzőkönyv készüljön: egy a hivatalos és egy a nyilvánosság számára.”⁶ Ennek elfogadását Jány Gusztáv vezérezredes, hadsereg-

⁴ M. SZABÓ 1987. és M. SZABÓ 1999.

⁵ HM HL 2. Hadsereg-parancsnokság (2. HDS. pság) 1498/2.hds.I.a.42.VIII.20. szám.

⁶ Uo. Naplómelléklet, 1942/625.

parancsnok a Kormányzó Katonai Irodája főnökének döntésétől tette függővé. Így, a repülőcsoport parancsnokának a 21-i felterjesztése Jány vezérezredeshez, illetve a Repülőfőcsoporthoz és a kormányzó főhadsegédéhez azt tartalmazta, hogy „1942. VIII. 20-án 5 óra 7 perckor vitéz Horthy István rep. főhadnagy feladatának hű teljesítése közben a **feladat által megkövetelt** [Kiemelés tőlem – Sz. M.] **alacsonymagasságból lezuhant és hősi halált halt.**”⁷

De, Kállay Miklós miniszterelnök is „ködösített” az augusztus 26-án a Képviselőházban elmondott beszédében: „*Szent István napján indult századik repülésére és 25.-ik bevetésére. A legjobb repülő volt, a nehéz feladat áldozata lett mégis. **Mint mindig, most is egyedül szállt fel*** [Kiemelés tőlem – Sz. M.] *és ma a koporsóját az egész nemzet kíséri.*”⁸ A Képes Vasárnap már a reális tényeket közölte: „*Szent István napjának reggelén 5 óra 7 perckor harctéri feladatainak teljesítése közben repülőgéppel lezuhant és meghalt vitéz nagybányai Horthy István főhadnagy, Magyarország kormányzóhelyettese.*”⁹

Nos, mik is voltak a legfontosabb tények? Horthy István a szolnoki 1/1. vadászrepülő-század tagjaként, július elején kitelepült Kurszk térségébe. A tragédiát megelőzően – harci gépen – augusztus 11-én repült utoljára, majd a vöröskeresztes önkéntes ápolónői szolgálatra Kijevbe érkező feleségével való találkozásra három nap szabadságot kapott 15–18-ára, amit a Kitzinger tábornok, Ukrajna katonai parancsnoka – általa felajánlott – villájában töltöttek. Augusztus 19-én jelentkezett ismét szolgálatra századparancsnokánál.

Jány vezérezredes szeptember 5-i feljegyzése szerint „*Kiew-ből való visszatérése után VIII/19-én a rep. csoportnál való működését befejezettnek jelentettem ki és VII/20-án már a 6. k.ho-t [könnyű hadosztály – Sz. M.] kellett volna meglátogatni.*” Ezt azonban kissé árnyalja a repülőcsoport törzsében szolgált Pálos Géza rep. százados azon nyilatkozata, miszerint a Horthy István repülésről való letiltásának táviratát ő 20-án délelőtt vette át, de csak azzal a feltétellel, hogy az átvétel idejét átjavította 19-éről 20-ára.¹⁰

Pálos Géza – mint szemtanú – szerint „*VIII. 19-én délután Jány Horthyval hosszasán sétálgatott a repülőtéren. Lehet, hogy ekkor közölte [vadászrepülő-szolgálatára befejezett voltát – Sz. M.] ... közvetlenül az érdekelttel, kihagyva a szolgálati utat, s ha valóban erről volt szó, akkor valószínű, hogy Horthy István engedélyt kért a 25. bevetésre, s Jány vezérezredes beleegyezett.*”¹¹ [Ezt én a hadseregparancsnok bigott fegyelmének ismeretében kizártnak tartom! – Sz. M.]

⁷ Uo. Naplómelléklet, 1942/647.

⁸ HORTHY 1953. 238.

⁹ SZ. N. 1942. 546.

¹⁰ HL HM Eln. o. – 1942/50455, valamint SZABÓ-HAGYATÉK. Pálos Géza rep. szds. nyilatkozata.

¹¹ SZABÓ-HAGYATÉK. Pálos Géza rep. szds. nyilatkozata.

Ugyanakkor, a fenti állítást részben alátámasztani, részben cáfolni, de leginkább kibogozhatatlanul összekuszálnia sikerült András rep. vk. alezredesnek a '90-es évek végén a birtokomba került – az 1942. 07. 14.–08. 28., illetve 09. 02.–10. 16. közötti időszakról készített – hadinaplója.¹²

Ennek eredeti oldala – 08. 19. 18:30 – így néz ki:

„... (ér)telmetlenül báméskodnak, az ajtóban koldulnak, piszkosak, gyermekek kockáznak.

18:30: A KH [kormányzóhelyettes]. a temetés végén jel., hogy elkésett, a hds. pk.-nál volt, aki közölte vele, hogy megkezdí földi programját, a földi stest.-ek [seregtestek] látogatását. Említem neki, hogy jó volna a 6. ho-nál [hadosztálynál] kezdeni Szabó vörögy-nél [vezérőrnagy], aki hamarosan átadja a hop-ságot [hadosztály-parancsnokságot].”

Nos, ez az eredeti, első bejegyzés. Pályám során soha nem tapasztalt módon, melékelt hozzá egy *pótlapot*, ami közel 50 %-ban nem egyezik (aláhúzott) az eredetivel!

„... a templomkapuban pedig hancúroznak. Roppant piszok és bűdösség.

18:30 A KH. a temetési szertartás végén jel., hogy elkésett, a hds. pk.-nál volt, aki jövő programját közölte vele, hogy megkezdí földi programját az egyes stest-eknél. Ő szeretné folytatni repüléseit a földi program közben is, reggel bevetés aztán földi látogatás, így képzei ő. A Don-on túl úgvis csak siklótávolságra megy, mondja.”

Mint látható, felül, a teljesen lényegtelen kérdésben is eltérően fogalmazott, nem beszélve a szöveg második feléről!

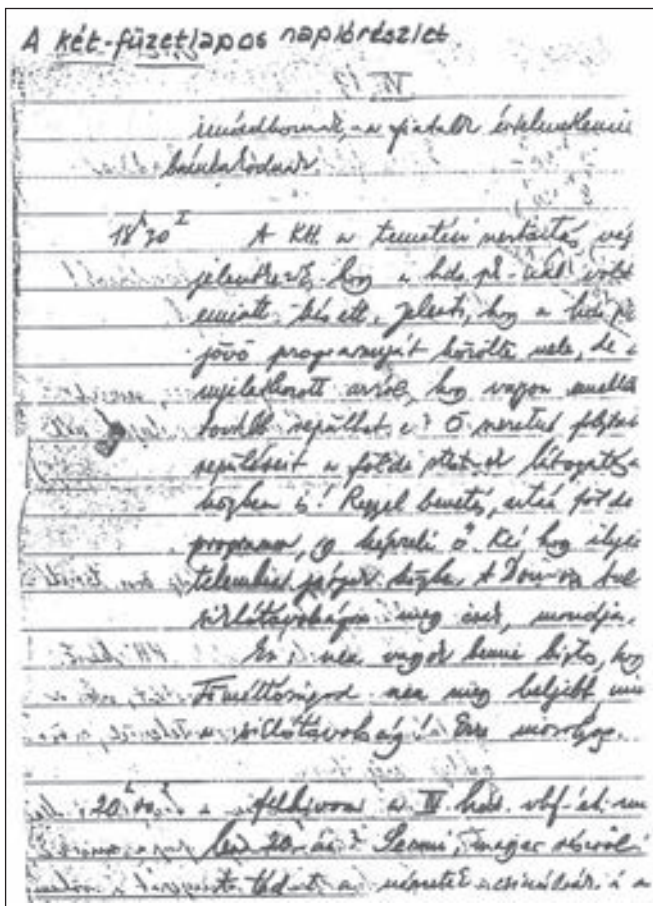
De, megint csak teljesen érthetetlen módon – valószínűleg a rettenetes lelki teher alatt, hiszen a Horthy-családnak, különösen Istvánnak barátja volt, a miniszterelnök ezért nevezte ki őt a repülőcsoport parancsnokává, amit ugyancsak ő írt meg később! – egy *második pótlapot* is készített, ha lehet (látni fogjuk!) még „cizelláltabb” formában. [Az eredeti változat szövege aláhúzás nélküli, az I. változat egyes, míg a II. változat kettős aláhúzással – Sz. M.]

„... imádkoznak, a fiatalok értelmetlenül báméskodnak.

18:30 A KH. a temetési szertartás végén jelentkezik, hogy a hds. pk.-nál volt, emiatt késett. Jelenti, hogy a hds.pk. jövő pogrammját közölte vele, de nem nyilatkozott arról.

¹² A közel öt évtizedes kutatómunkám során kizárólag azt tapasztaltam, hogy a m. kir. tisztek magán hadinaplóiban rögzített adatok tökéletes megegyeztek a levéltárban feltártakkal. Ettől eltérőt egyedül az András-naplóban tapasztaltam, amibe az 1942. augusztus 19-i bejegyzését két pótlappal egészítette ki, melyekben még a lényegtelen részek is mutatnak eltéréseket!

hogy vajjon emellett tovább repülhet-e. Ő szeretné folytatni repüléseit a földi stest-ek látogatása közben is! Reggel bevetés, aztán földi program, így képzei ő. Kér, hogy ilyen értelemben járjak közbe. A Donon túl siklótávolságra megy csak, mondja. Én nem vagyok benne biztos, hogy Főméltóságod nem megy beljebb mint a siklótávolság. Erre mosolyog.”

András alez. naplóbejegyzése (2. pótlap)

A félévszázados távlat tovább „árnyalta” – az engedélyezett, vagy nem engedélyezett – 25. bevetéssel kapcsolatos káoszt! András Sándor ugyanis az 1980-as években már a következőket írta: „... augusztus 19-én a hds.pk. parancsát vettem, hogy a Kormányzóhelyettes aug. 19-én délután jelentkezze a hds. parancsnoknál, mikoris a hds.pk. közölni fogja vele, hogy repülő csapatszolgálata végetér [...] én nem kísértém

el a Kormányzóhelyettest [...] mert ugyanabban az időben Péterffy vadászpilóta-hadpródőrmeister temetésén vettem részt az ALEXEJEVKA-i [alekszejevkai – Sz. M.] temetőben, aki hősi halált halt. A Kormányzóhelyettes a temetési szertartás közben hozzánk tért vissza [...] A szertartás közben nem beszélünk a kihallgatáson történetekről, de az úton hazafelé a harcálláspontra a Kormányzóhelyettes azt mondta, hogy a hds. pk-ja a 25. bevetést engedélyezte. **Az volt a benyomásom, hogy nem mondtott igazat.** [Kiemelés tőlem – Sz. M.] A hds. pság. nem közölt velem semmit a kihallgatáson történetekről s én sem kérdeztem erre vonatkozólag semmit.”¹³

Ez az állítás több szempontból is erősen megkérdőjelezhető! Egy kormányzóhelyettes – ez esetben katonailag alárendelt – biztosan nem hazudhatott, hiszen ő is tudta – elvileg – sürgősen érkeznie kell a hadseregparancsnoki parancsnak a letiltás visszavonására! De tényleg azt gondolhatta András rep. vk. alezredes, hogy Jány vezérezredes meg meri/képes megszegni a legfelsőbb szintű parancsot? S, végül: ha tényleg kételkedett Horhy főhadnagy állításában, akkor nem kellett volna – ön maga védelmében is! – finoman érdeklődni a hadsereg-parancsnokságon a tényleges döntésről?

Nos – minden tiszteletem ellenére – itt egy idős, megtört ember soha nem sikerült önfelmentéséről lehet szó! Ennek alapvető oka – a korábban már jelzett – szoros baráti kapcsolata volt a Horthy-családdal.¹⁴ Maga írta a '80-as években: „Hogy a rep. csoport parancsnoka én lettem, abban része volt a politikának és a Kormányzó környezete befolyásának. Mikor a Kormányzóhelyettes arcvonalbeli szolgálatára vonatkozó döntés megtörtént, Kállay miniszterelnök, akivel erre vonatkozólag kapcsolatban álltam, érvényesítette befolyását a Le. [Légierő – Sz. M.] vezetésével személyemre vonatkozólag.”¹⁵

Ezt a különleges kapcsolatot bizonyítja az is, hogy „Mikor a temetés előtt kihallgatáson jelentem meg Nála [a kormányzónál – Sz. M.], nagy önfegyelemmel érdeklődött az esemény részleteiről [...] Felelősségről ő sem beszélt [...]”¹⁶ Pedig ennek tisztázása is rendkívül fontos lett volna – megelőzve egymásnak ellentmondó számtalan, elfogult vagy rosszindulatú legendát!

Mégis, a fontosabb tény: a repülőhalál! S, az, hogy miként következett be!

¹³ SZABÓ-HAGYATÉK. András Sándor visszaemlékezése. András Sándor özvegye Gosztanyi Péter, Svájcban élő neves hadtörténésznek adományozta, aki viszont – utólag is hálás köszönet érte! – több más irattal, Hadinaplóval – átadta nekem, majd én később a Hadtörténelmi Levéltárnak.

¹⁴ Ennek legékeesebb bizonyítéka, a végrendelete, amikor meghagyta, hogy ha meghal, ahol ne lak helyén, Kismartonban (Eisenstadt) temessék el, hanem a portugáliai Estorilban, a kormányzó sírjának közelében. A sors fintora, hogy a rendszerváltás után Horthy Miklós hamvait hazahozták Kenderesre, András Sándor vezérmagy pedig maradt Európa nyugati peremén, még távolabb hazájától, kormányzójától!

¹⁵ SZABÓ-HAGYATÉK András Sándor visszaemlékezése. 7/2.

¹⁶ Uo. 13/2.

Erre korabeli levéltári iratok, jegyzőkönyvek, személyes beszámolók állnak rendelkezésre – akár megkérdőjelezi ezek hitelességét valaki, akár nem!

Nos, 1942. augusztus 19-én 22:25-kor érkezett a másnapi bevetési parancs, miszerint két közelfelderítő (kf) repülőgépet kell kísérni. Cukás Kálmán rep. vk. őrnagy, repülőosztály-parancsnok kérdésére: „*Ki következik?*”, Szabó Mátyás rep. százados, századparancsnok azt jelentette, hogy „*vitéz nagybányai Horthy István Kormányzó-helyettes Úr Őfőméltósága és kísérője Nemeslaky őrmester, mint egyik géppár; Bánlaky György főhadnagy és kísérője Szabó István hdp. [hadapród – Sz. M.] őrmester, mint másik géppár kerülnek sorra.*”¹⁷ [Kállay miniszterelnök úr! Tehát, nem egyedül! – Sz. M.]

A Horthy-géppárnak a Szvoboda légterébe küldött He-46-ost kellett kísérnie 5:55 perces indulással, 500 méter magasságban. Nemeslaky őrmester pedig azt a feladatot kapta, hogy „... *állandóan a Kormányzóhelyettes Úr mellett legyen és azt szemmel tartsa...*”¹⁸

Horthy főhadnagyot 4:15-kor ébresztették, majd „*percek alatt felöltözött és a legjobb hangulatban indult bevetésre.*”¹⁹ A V-421 oldaljelű „Héja” típusú vadásziprepülőgépét 4:40-kor motorpróbázta le Tóth János címzetes (c.) őrmester Horthy István, valamint Bodó András főtörzsőrmester, hangármester; Kocsis István törzsőrmester,

Horthy István „Héja” vadásziprepülőgépével starthoz készül

¹⁷ HL HM Eln. o. – 1942/50455 3/b. sz. jegyzőkönyv.

¹⁸ Uo.

¹⁹ Uo. 12. sz. jegyzőkönyv.

főszerező; Mészáros Ferenc t. c. szakaszvezető, segédszerelő, továbbá Kovács János c. őrzvezető, Landesz József honvéd és Babesi Antal t. szakaszvezető jelenlétében. A motorpróba során mindent rendben találtak, mely tényt az üzemi felülvizsgálati jegyzőkönyvben is rögzítettek.²⁰

Ilyen körülmények között indult bevetésre a géppár. A kb. 2 km szélességű ilovszkojei erdő északi oldalán volt a vadászrepülőtér, a közelfelderítőké pedig a délin. Az időjárás kedvező volt: jó látási viszonyok mellett, a felhőzet 600-1000 m között, 10 km/ó északnyugati széllel.²¹

Az 5 óra 7 perckor – ekkor állt meg Horthy István karórája – bekövetkezett szerencsétlenséget megelőző eseményeket így foglalta össze Nemeslaky Zoltán őrmester 20-án, 14:30-kor: „*Géppárunk közvetlenül Bánlaky fhdgy. úr géppárja után indult. Az elindulás után nagy balkörön jutottunk el a kf. reptér fölé, ahol a géppárunk által kísérendő kf. repgépet észrevettem. Az észrevétel pillanatában a kf. repgép előttünk kb. 1 km-rel, 200 m magasságban nagyjából K-i irányban repült. A mi géppárunk nagyjából ÉK-i irányban repülve, 300 m magasságban igyekezett megközelíteni a kf. gépet. Mivel a kf. gépet kb. 300 km-es sebességgel értük be és haladtuk túl, érzésem szerint a Főméltóságú Úr egy balkörrel szándékozott a kf. géphez helyes viszonyba kerülni. E balkörön is megpróbáltam a Főméltóságú Urat követni, de mivel forduló közben a gépem az erőltetett húzástól megrázkódott, a forduló ívét enyhítettem, de közben a Főméltóságú Úr gépét állandóan figyeltem. Eközben arra lettem figyelmes, hogy a Főméltóságú Úr gépe teljes bedöntésű balfordulóból egy pillanat alatt jobbra átperdült, egy pillanatra háthelyzetbe került és onnan orrát leadva bal dugóhúzóba perdült. A gép kb. másfél fordulatot perdült gyorsütemben, majd egy felet lassúbb ütemben, melynek végén a perdülés csaknem megszűnt. Ezután kb. 70 fokos szögben a gép földnek ütközött és felrobbant.*”²²

Hasonló módon diktálta jegyzőkönyvbe az eseményt a levegőből végignéző Bánlaky főhadnagy is, azzal a különbséggel, hogy ő 400 méteresnek ítélte a dugóhúzóba perdülés magasságát, s szerinte kb. öt perdülés után csapódott be.²³

Baranyi Elek százados, a 3/2. közelfelderítő század (kf szd.) Horthy-géppár által kísért Heinkel He-46-osának megfigyelője úgy vallott, hogy a „Héjá”-k kb. 350 m magasságban érkeztek a közelfelderítő-repülőtér fölé, ahol egy nagy kört írtak le. Ezalatt próbálták ők ki a Heinkel géppuskáit, majd 200 m magasságban elindultak Korotojak felé. Ekkor a vadászok kb. 400 m-rel mögöttük és 100 m-rel fölöttük repültek. Egy-két másodperc múlva „*az tűnt fel nekem, hogy a géppár első gépe balra lefelé éles forduló mozgást végez és ebből bal dugóhúzóba megy át. A földre*

²⁰ Uo. 3/a. sz. jegyzőkönyv

²¹ Uo. 7. sz. jegyzőkönyv

²² Uo. 3/c. sz. jegyzőkönyv

²³ Uo. 3/d. sz. jegyzőkönyv

érésig a repgép kb. három perdülést végzett. Az utolsó perdülések már laposabbak voltak úgy, hogy az volt az érzésem, hogy talán sikerül a repgép földbe ütközését elkerülni.”²⁴

Wagner Károly zászlós, a kísérendő repülőgép pilótája teljes mértékben osztotta megfigyelője nézetét azzal a különbséggel, hogy érzése szerint a dugóhúzó nem laposodott el. Ő volt az, aki először fogalmazta meg – minden bizonnyal helyesen – a baleset okát: *„Benyomásom szerint a repgép kevés sebességgel végrehajtott, túldöntött és túlhúzott fordulóból került dugóhúzóba.”²⁵*

Trón Zoltán százados, a közelfelderítő század parancsnoka és Freyer Frigyes százados a becsapódás után kb. 10 perccel érkezett a baleset színhelyére. Mintegy 25 méterre közelítették meg a roncsot. *„Azonnal láttam, hogy a gép teljesen össze van törve és hogy a hatalmas láng miatt abban élő ember már nem lehet.”²⁶* Amikor a tűzben elkezdtek a löszerek felrobbanni, így kb. öt percre hátrább kellett húzódnuk. Az 5 óra 25-30 perc körül beérkezett katonák hozzáláttak kézi oltókkal és földráhányással a tűz eloltásához, de a haboltók beérkezéséig ez eredménytelennek bizonyult.

Trón Zoltán rep. százados katonáival az eloltott roncs mellett²⁷

Dr. Han László orvos százados 12:30-kor már „gépbe diktálta” a „Héja” roncsai között fellelt, összeégett tetem megvizsgálásával kapcsolatos tapasztalatait. Eszerint, a kormányzóhelyettes feje, arca a beépített jobb oldali géppuska tokfedelére csapódott

²⁴ Uo. 3/e. sz. jegyzőkönyv.

²⁵ Uo. 3/f. sz. jegyzőkönyv.

²⁶ Uo. 3/h. sz. jegyzőkönyv.

²⁷ HL HM Eln. o. – 1942/50455.

rá, így a halál oka: „agyhűdés, amely a repülőgép földet érése pillanatában bekövetkezett koponya szétroncsolódása által jött létre.”²⁸

Csak apró kitérőként: a repülőbajtársak a tragédia színhelyén ideiglenes emléket emeltek, amit a 2. Hadsereget szeptemberben meglátogató Szombathelyi Ferenc vezérezredes, a Honvéd Vezérkar főnöke is meglátogatott. Az erről készített fotót – bensőséges szöveggel – megküldött az édesanyának, aki azt az ágya fölé függesztette.

Amint híre futott Horthy István halálának, azonnal különböző verziók láttak napvilágot, s közülük egyik-másik tartja magát napjainkig is. Így, pl. az ország németellenes körei – társadalmi és osztályhelyzetre való tekintet nélkül – hajlamosak voltak németek által irányított szabotázsra gondolni. Ezt a nézetet vallotta még 1978-ban is Horthy Istvánné írván: „Fogható bizonyíték nincs, sem mellette, sem ellene, hogy szabotázs lett volna az ok, de hogy súlyos körülmények vannak, amelyek arra mutatnak, az elvitathatatlan.”²⁹ [Sajnos ezt a – feleség részéről érthető, mégis károsan félrevezető – nézetét különböző módon „tovább cizellálva” egészen haláláig terjesztette – Sz. M.] Ezeket az állításait arra alapozta, hogy szállásukon – ami minden bizonnyal lehallgatókészülékkel volt felszerelve, de amire ők akkor nem gondoltak – sok olyanról beszélgettek, illetve adott át üzenetet a kormányzótól és hallgatott meg férje részéről a németek számára nem hízalgő, a háború elvesztett voltára, s az ő hazatérése utáni terveire vonatkozó több olyan elgondolás, amelyek a náci illetékeseket e merénylet végrehajtására készítették volna.

Nos, való igaz, hogy „A fiatal Horthy zsidó származású nagytőkések köreivel való kapcsolatai és angol orientációja miatt egyáltalán nem volt kedvelt a németek szemében.”³⁰ Bár, azt sem lehet tagadni, hogy a németek mesterei voltak az ilyen akcióknak, mégsem valószínű, hogy – szó szerint – 1-2 nap alatt (hiszen augusztus 15–18-án voltak együtt Kijevben), meg tudták volna ezt szervezni a leghűségesebb Horthy-imádók szűk repülőszakmai körében! A repülőgép eredetileg tökéletes műszaki állapotáról nem csak az indulás előtti motorpróbán részt vettek nyilatkoztak egybehangzóan, hanem 20-án 08:30-kor megtartott műszaki kivizsgálást megejtő – nagy szakmai tapasztalattal rendelkező – bizottság is. Eszerint: „A fellelhető kormánysszervek megvizsgálása alapján a bizottság arra következtet, hogy azok a levegőben épek voltak. A kormánysszerveken található sérülések a felcsapódás következtében fellépő erőhatások eredményei. A bizottság a gép deformációiból – helyzetéből, valamint a motor befűródási mértékéből azt állapítja meg, hogy a gép kb. 45 fokos szögben, kissé balra dőlve, 400 km körüli sebességgel orral és bal szárnnal ért földet.”³¹ Mindezek alapján, a Kárfelvételi jegy-

²⁸ Uo. Orvosi lelet.

²⁹ ORMAY 1978b. 23.

³⁰ RÁNKI 1976. 1074.

³¹ HL HM Eln. o. – 1942/50455 9. sz. jegyzőkönyv.

zökönyv³² is úgy rögzítette a káresetet megelőző okot, hogy „v. Nagybányai Horthy István pilóta kf. gép felvétele közben erősen szűkített fordulót hajtott végre 300 méteren és dugóhúzóba esve a földnek zuhant, a gép kigyulladt és elégett.”

Mindezt megerősíteni látszik azt a megállapítást, miszerint: „A valóság száraz és drámaiatlan. Egy rossz, ehhez a géptípushoz nem értő elkényeztetett pilóta ügyetlenül manőverezett és lezuhant.”³³ Mégis, ez a megállapítás szintén egyoldalúnak, túl kategorikusnak tűnik! Azt ugyanis, hogy Horthy István rossz pilóta lett volna, nehéz elfogadni. Nemcsak azért, mert a korabeli sajtó magától értetődő túlaradással ünnepelte: „A lelkesedés tapsai még el sem csitultak, amikor v. nagybányai Horthy István helyet foglalta Búckerben, pillanatok alatt felemelkedett, s mintegy félórán keresztül felejthetetlen műrepülő mutatványokkal kápráztatta el az egybegyűlteket.”³⁴ Inkább azért, mert aki a korabeli, nem túlzottan szervezett repülésirányítás mellett kis, 90 lóerős Arado Ar-79 sportgéppel megtette a Budapest–Bombay–Budapest utat, nászútként körbepülte a Földközi-tengert (főleg annak keleti partvidékét!), annak valamilyen pilótatudással rendelkeznie kellett! Természetesen nem tette mindez „Magyarország legelső sportrepülőjévé”, a „legbátrabb, leglelkesebb vadásziprepülő”-jévé, mint halála után írták.³⁵ S, talán a legfontosabb: egy kivételével – ő is inkább más indítékú kölcsönös ellenérzés miatt – nem találkoztam olyan egykori repülővel, aki kétségbe vonta volna a kormányzóhelyettes pilótatudását.

Akkor marad az István-napi leittasodás? Ez sem állja meg a helyét. Nemcsak azért, mert szárnysegéde: Szabó László vezérőrnagy „Határozottan állította, hogy a harcra való kivonulásának napjától kezdve a kormányzóhelyettes egyetlen korty alkoholt sem fogyasztott, sőt a dohányzást is abbahagyta. Valótlán tehát, hogy augusztus 19-én este ittas lett volna. Vacsorája rántott levesből állt. Mint református ember, névnapját is máskor ünnepelte.”³⁶ Ezt állandó – így a szerencsétlenségkor is – kísézője: Nemeslaky Zoltán szintén megerősítette. Bajtársai ugyanis e „minőségére” hivatkozva biztatták: kérjen engedélyt Horthy Istvántól a felköszöntésére. Nemeslaky őrmester ezt meg is tette, mire a kormányzóhelyettes „megköszönte, de közölte, hogy ő protestáns, tehát nem most tartja a névnapját.”³⁷

Áttekintve a leggyakoribb nézeteket, megállapítható, hogy egyik sem állja meg helyét! Legvalószínűbbnek tűnik, hogy a baleset oka részben a repülőgép bizonyos tulajdonságainak, részben vezetője pillanatnyi, de végzetes hibájának volt a következménye.

³² Uo. 6. sz. jegyzőkönyv.

³³ MATTHAEIDESZ 1981. 25.

³⁴ Dr. TÖRÖK 1938. 27.

³⁵ SZ. N. 1938. 555. valamint PADOS 1942. 6–7.

³⁶ LAKATOS 1981. 50.

³⁷ SZABÓ-HAGYATÉK. Nemeslaky Zoltán 1982. március 16-i nyilatkozata.

A „Héja”-típusú repülőgép ugyanis hajlamos volt a dugóhúzóba perdülésre. Ennek oka az volt, a repülőgép kormányfelülete kicsi volt a pörgő légsavar tömegéhez képest. *„Mindennek következtében a gíroszkopikus nyomaték bukófordulóban az instabilitás tényezőit tovább növelte. Ezt a káros hatást csak úgy tudtam elhárítani, hogy a bukófordulót levett gázzal végeztem el.”*³⁸ – magyarázta az egykori híres repülőgép-tervező, t. rep. főhadnagy. Ő maga háromszor hajtotta végre ezt a manővert – természetesen nem 3-400 m-en, hanem kellő magasságon – és sikerült „kivennie” gépét a dugóhúzóból. Mások is a korábbiaktól eltérő, „más repülőtulajdonságú, szokatlan gép”³⁹-nek vagy egyszerűen csak „rosszindulatú”⁴⁰-nak jellemezték ezt a típust. Másokkal is megtörtént ilyen „bepördülés”, de a nagyobb magasság és tapasztalat, alaposabb típusismeret birtokában úrrá tudtak lenni a gépükön.

A másik lehetséges ok, Horthy István életkora lehetett. Ugyanis a baleset körmányzóhelyettesben rejlő egyik tényezőjét egyes szakemberek abban látták, hogy *„egy 38 éves tartalékos nem való vadászipilót frontszolgálatra.”*⁴¹ amikor a 20-26 éves szervezet képes leginkább megfelelni a nagyfokú fizikai megterhelésnek. Mégis, talán a másik ok a legdöntőbb, amit a „Héja”-kat hadműveletekben először kipróbáló [1941. nyár, Ukrajna – Sz. M.] Gyenes János rep. százados – akinek börgöndi századánál sokat gyakorolt Horthy István – így foglalt össze: *„Ami a Héját illeti, nem volt neki való ez a nehéz koloszsus. A gyakorló gépekkel soha nem volt semmi problémája, jó érzékkel repült. Vannak pilóták, akik tízszer is körülrepülhetik a Földet, ami a kilométer-teljesítményt illeti, de attól még nem lesz vadászipilóta.”*⁴² E két nézetet látszik alátámasztani, illetve kiegészíteni egy harmadik pilóta okfejtése: *„Horthy »jó« pilótaságának megítélésénél figyelembe kell venni, hogy a légi harcban a pilóta nem repül (pilótírozik), hanem a gépével célóz. A repülőgép vezetése másodlagos, mindaz amit érzékei szállítanak, automatikus reflexeket váltanak ki a repülőgép vezetőjében. Ezt az idősebb generáció (30-40 év között), az időnként repülő (tartalékos) pilóta csak egészen kivételes képesség esetén tudja teljesíteni.”*⁴³ Mindezzel összevágni látszik egy – magát megnevezni nem kívánó – repülőtszít véleményével, miszerint *„vagány, stramm ember volt, de vadászipilóta-tudása messze elmaradt attól, hogy komoly harci gépen repüljön.”*

Mindez – véleményem szerint, de korántsem a tévedhetetlenség látszatát keltve – úgy összegezhető, hogy nagy valószínűség szerint az adott vadászgéptípusra nem kellő fokozatossággal rákerült, annak hibáit kis magasságon ellensúlyozni nem tudó,

³⁸ SZABÓ-HAGYATÉK. Bánhidi Antal 1982. november 11-i nyilatkozata.

³⁹ VAJDA 1978. 30.

⁴⁰ ORMAY 1978. 20.

⁴¹ ORMAY 1978a. 33.

⁴² SZABÓ-HAGYATÉK. Gyenes János rep. százados nyilatkozata.

⁴³ SZABÓ-HAGYATÉK. Pálos Géza rep. százados nyilatkozata.

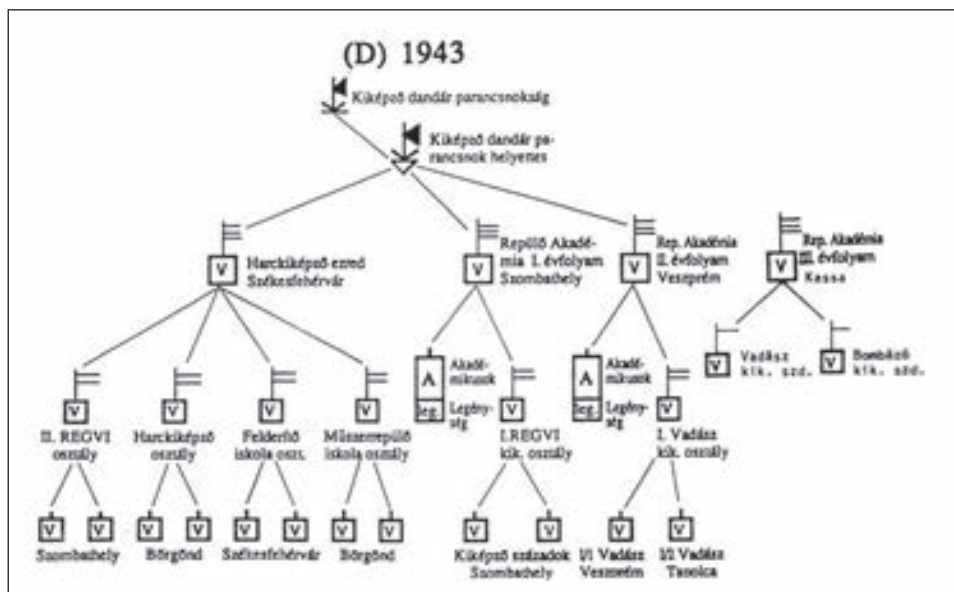
a vadászpilóta-harctéri szolgálatra nem a legalkalmasabb korú és tapasztalatú Horthy István t. rep. főhadnagy veszítette életét 1942. augusztus 20-án.

Tisztelt Olvasó! Természetesen mindenkinek jogában áll elfogadni vagy elutasítani e tragédia eme – feltételezett – verzióját, de akár igen, akár nem, azon a tényen már nem tud változtatni, hogy elszenvedőjére emlékezve, az 1943/44. kiképzési évtől a kassai Repülő Akadémia a kormányzóhelyettes nevét viselte.

Nemcsak az akadémia neve változott meg 1943 őszén, hanem a repülő kiképzés szervezete is:⁴⁵

*A koporsóban, repülőbajtársai vállán,
Horthy István t. rep. főhadnagy⁴⁴*

A Repülő Akadémia 1943. évi szervezete

⁴⁴ Fotó: Kovács István. Földesi F. gyűjtése.

⁴⁵ KISTELEGI 2001. 196.

Mint látható, ettől kezdve a repülőképző-dandár parancsnokhelyettesének alárendeltségében, már két ezredparancsnokság-szintű szervezet jött létre: a Repülő Akadémia I. évfolyam (Szombathely) és II. évfolyam (Veszprém helyőrséggel). Az elsőhöz tartozott az akadémiás és a légénységi század, valamint a Repülőgép Vezető Iskolába (REGVI) két századdal Szombathelyen. A második a II. évesek felkészítését biztosító vadász kiképző-osztályt foglalta magába, egy-egy századdal Veszprémben és Tapolcán.

A harmadik, ezredszintű „elem” a Repülő Akadémia III. évfolyama volt egy-egy vadász- és bombázó kiképző-századdal. Ez a szervezet nem tartozott a dandárparancsnok alárendeltségébe.

A korábbi kényszerű korlátozások, majd a jelentős harcéri veszteségek arra kényszerítették az illetékeseket, hogy jelentősen emeljék a korszerű vadászpilóták létszámát.

Ugyanakkor, az egyre nagyobb létszámú jelentkezők elhelyezésére a kassai 100 fős lehetőség egyre tarthatatlanabb volt, ez indokolta a fenti „három tagozódást”. De a pilóta-szükséglet egyre nőtt! Erre való tekintettel, a kormányzó 1943. november 30-án elrendelte a III. évfolyamú 97 fő – 71 tiszt és 26 t. zászlós – december 6-i felavatását. [Még a kiképzés során 11 akadémikus halt „repülőhalált” – Sz. M.] Ez volt a Kassán végrehajtott utolsó avatás. Az ő estükben a „veszteséglista” bizonyos változást hozott a korábbiakhoz képest: összesen 29-en veszítették életüket, de közülük „csak” nyolcan haltak légi harcban „hősi halált” és kiképzés során hárman „repülőhalált”. Meglepően megnőtt viszont – 16 fő – a „repülő hősi halált” haltak száma.⁴⁶ Ez általában repülőtérváltás, eltűnés, repülőgép-kigyulladás, saját légvédelmi találat, ejtőernyőn történt lelövése stb. közepette következett be és – általában – többségében ellenséges légi fölényt feltételez.

Az 1944. augusztus 20-án avatott repülőtisztok 1942-ben – még az érettségi vizsgájuk előtt – estek át az alkalmassági vizsgálaton a mátyásföldi Repülő Orvosi Intézetben, az elméletin pedig a Műegyetemen. A megfelelték a Horthy Miklós Nemzeti Repülő Alap (HMNRA) valamelyik motoros kiképzőkereténél, július 6-án kezdhették meg az I. fokú kiképzést, ami október 7-éig tartott. Ennek során egyenként 30-35 órát repülhettek, 300-350 felszállást végrehajtva a Bücker–131 Jungmann repülőgépeken. Az előzetes felmérésük alapos lehetett, mivel a kiképzés során mindössze 3-5 %-uk morzsolódott le. Ezt követően, az akadémiai I. évfolyamot Szombathelyen kezdték el. A magas szintű elméleti oktatás mellett, hetente háromszor repülhettek az „A” repülőtéren. Ugyanakkor október második felében, ezt követően pedig hetente egy délutánon gyalogsági kiképzésben is részesültek. A fent említett heti háromszori repüléseiket a REGVI keretében oldották meg Bückerekkel és Aradókkal. A 189 felszállás

⁴⁶ RADA 2001 212–213., valamint 370.

és 47-50 órás repülések során műrepülést, háromgépes kötelék-repülést, 3000 m-re emelkedést, zuhanó- és vándorrepüléseket hajtottak végre.

1943 szeptemberétől az évfolyam egyik fele Taszáron gyakorolt 80-100 felszállással, 9-11 órában WM-21 Sólyom közelfelderítő repülőgépeken. Az akadémikusok másik fele Debrecenben Arado Ar-96 és Focke-Wulf FW-58 Weihe típusú repülőgépeken 100 felszállással, 30 órában.

November 12-étől a veszprémi repülőtéren megkezdődött a II. évfolyam elméleti kiképzése. Rövidesen azonban egy részük Veszprémben vadászkiképzésben részesült 170 felszállással, 66-70 órában Cr-42, majd Héja gépeken.

Az évfolyam másik fele átkerült a tapolcai repülőterre, harc kiképzésre. Itt, a 2. repülő kiképző-század Sólyom gépeivel repültek, de 1944. március 19-én a német csapatok megszállták a repülőteret és letiltották a repüléseket.

Fiat Cr-42 vadászipülőgép⁴⁷

Héja vadászipülőgép⁴⁸

Ezt követően csak elméleti oktatásra, gyakorlati kiképzésre és sportolásra volt lehetőségük. A veszprémiek Szegedre települtek át, műszerrepülést tanulni.

Ez évfolyam tragédiája, hogy az akadémikusok egy részének még repülnie sem kellett ahhoz, hogy meghaljanak. 1944. július 27-én ugyanis, a Kenyeri hadirepülőté-

⁴⁷ Forrás: Fortepan 52968/Vargha Zsuzsa.

⁴⁸ Forrás: <http://www.repulumzeum.hu/VirtualHangar/Heja/heja/mavagheja.html> (Letöltve: 2020. 04. 01.)

ren az egyik Messerschmitt Me-210 hibás bombaszereléskor bekövetkezett robbanásban 22 fő halt meg, köztük több akadémikus.

Az augusztus 20-i avatásra Szentkirályszabadján készültek fel. Az avatás különlegessége az volt, hogy első ízben fordult elő – a harctéri helyzetre való tekintettel –, hogy az akadémiák összevont ünnepségére Budán, a Bolyai Akadémián került sor.⁴⁹

Ez alkalommal 99 repülő hadnagyot, három ht. zászlóst és 28 t. zászlóst avattak. Közülük hárman haltak hősi halált, 10-10 fő repülő-hősihalált, illetve repülőhalált, egy eltűnt, egy fogságba esett, kettőt pedig bebörtönöztek.⁵⁰

Az 1944. november 15-én – egyben utolsóként – felavatott évfolyam a mind nagyobb harctéri igények következtében minden korábbinál nagyobb létszámmal, 176 fővel kezdte meg repülőképzését. Az 1943. májusban felmértek között megfelelték az érettségi után megkezdtek alapkiképzésüket a HMNRA valamelyik kereténél (Aknaszlatina, Algyő, Debrecen, Érd, Ferihegy, Győr, Marosvásárhely és Vát.). Június második felében megkezdtek kiképzésüket a Bü-131 Jungmannokon. Kb. egy hónap után, 120-150 felszállással és 10-12 órás repüléssel a „tarsolyukban” a többség már „egyedülrepülő”-vé vált. Ennek során gyakorolták be a műrepülő-feladatokat. Az alapkiképzés általában 30-35 órányi repüléssel és kb. 300 felszállással fejeződött be.

Ezt az első lépcsőfokot meglépve, 1943. szeptember 15-én vonult be 176 akadémikus a szombathelyi REGVI-re. Itt az elméleti kiképzés mellett az Aradó-96-okon gyakoroltak. Március 17-én két akadémikus alacsony magasságban ütközött és repülőhalált halt. A német megszállás – az előző évfolyamhoz hasonlóan – három hétre őket is megfosztotta a repülés lehetőségétől.

Az évfolyamot rövidesen a Kenyeri község határában kialakított hadirepülőtérré telepítették át, de Ostffyasszonyfán szállásolták el június 16-áig, majd a II. fok elérését követően a kiképzés Taszáron folytatódott a Focke-Wulf Fw-58 Weihe típuson.

Október 12-én amerikai légi kötelék csapást mért Taszárra, aminek következtében a kiképzésre szolgáló repülőgépek zöme a földön megsemmisült. Bár három repülőgépet sikerül működésképesé tenni, nem sokáig használhatták, mivel az október 15-i nyilas hatalomátvételt követően hamarosan parancs érkezett az idő előtti avatásra.

Az évfolyam november elején érkezett Szentkirályszabadjára, a Repülő Akadémia új, még be nem fejezett épületébe.

⁴⁹ RADA 2001 I. kötet 492.

⁵⁰ Uo. 213–216. és 374–375.

Repülő Akadémia épülete Szentkirályszabadján⁵¹

A rossz időjárás miatt az épületben, s az általános helyzetre való tekintettel kevésbé ünnepélyes körülmények között, tábori öltözetben történt meg az avatásuk 1944. november 15-én. Az akadémia elvégzését igazoló okmány sem volt az „igazi”, mivel a kormányzó nevét „felülragasztották” és Szálasi Ferenc nemzetvezetőre változtatták.

Ez alkalommal 162 főt avattak, akik közül négyen haltak hősi, illetve hárman repülőhalált, 13 főt ítéltek a Szovjetunióban 3-12, Magyarországon pedig 3-8 éves börtönbüntetésre. Még avatásuk után kb. 30-40-en a Szent László hadosztály Repülőlövész-ezredének tisztikarát töltötte fel, néhányan a Hunyadi SS-hadosztályba jelentkeztek.⁵²

Bár, a Légierő Parancsnokság még 1944 tavaszán toborzott pilótákat, aminek következtében a vállalkozó szellemű fiatalok átestek a szokásos háromnapos fizikai és fiziológiai vizsgálatokon az illetékes hadtestparancsnokság honvédkórházában. A megfeleltek ez esetben is a HMNRA valamelyik kiképzőkereténél [Mátyásföld, Budaörs, Vát, Algyő, Debrecen, Pécs, Kassa, Érd. Mint látható, e téren is szűkült a „kínálat” – Sz. M.] kapták meg I. fokú kiképzésüket június-szeptemberben. A Magyarország területére áterjedt hadműveletek következtében azonban az akadémikus-jelölteket szabadságolták azzal, hogy majd értesítik a bevonulásuk időpontjáról. Erre október közepén sor is került, így bevonulhattak Szentkirályszabadjára. Itt csak újonckiképzésben és elméleti képzésben részesültek. Repülőgépek hiányában mindössze gyalogsági kiképzést kaptak. Egy részük – a repülőkiképzés reményében – örömmel fogadta a hírt, miszerint ki kell települniük Németországba. Más részük nem vállalta hazája elhagyását.⁵³

Az 1944. őszi szervezési táblázat már a repülőkiképzés alapos beszűküléséről tanúskodik.⁵⁴

⁵¹ RADA 2001 237.

⁵² RADA 2001 216–219., valamint 380–381.

⁵³ Uo. 245–246.

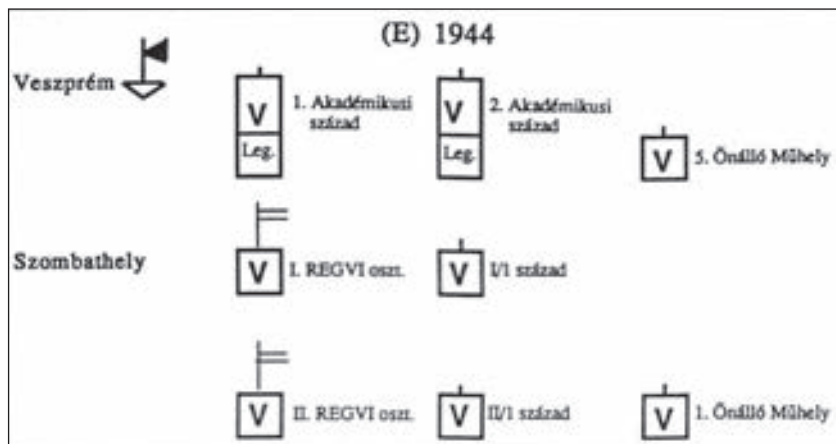
⁵⁴ RADA 2001. 197.

Mint látható, ekkorra a repülőtishti utánpótlás biztosítása a veszprémi két akadémiai századra, valamint a szombathelyi két REGVI-osztály egy-egy századára korlátozódott.

A nyilas hatalomátvétel utáni egyik rendelkezéssel megszüntették a „vitéz nagybányai Horthy István” Honvéd Repülő Akadémia elnevezést, s helyére az I. önálló Honvéd Repülő Alapkiképző Zászlóalj elnevezés lépett. Orosz Béla rep. ezredes, az akadémia volt parancsnoka pár napig még betöltötte a zászlóaljparancsnoki beosztást is, de rövidesen letartóztatták, mert nem eskette fel a zászlóaljat Szálasi Ferenc nemzetvezetőre. Az új zászlóaljparancsnok, Kistelegdi Ernő őrnagy felelőssége volt a továbbiakban az akadémikus-jelöltek vezetése. Ő azonban tiltakozott mind a kinevezése, mind a Németországba történő kitelepülésük ellen, de az eljárók mindkettőt megtagadták. Így, 1944. december 27-én a meggyespusztai vasútállomásról kigördült szerelvénnel Tapolcán keresztül Sárvárig jutottak, ahol hat napot vesztegeltek. Itt az akadémiai egyenruhájukat lecserélték legénységire és az akadémiai megnevezésük is tisztjelölt tizedesre változott.

A szerelvény Szombathelyen és Szentgotthárdon keresztül, 1945. január 5-én lépett át az országhatárt, majd a Graz–Leoben–Salzburg–München vonalon jutottak el január 9-én Berlinbe. Ezt követően, a spandau vasútállomásról a német repülőakadémiára, a gatowi repülőtérré gépkocsiztak. A zászlóalj létszáma ekkor 10 tiszt, 280 növendék, 40-50 tiszthelyettes és legénység, valamint 10-20 családtag volt. A német akadémia-parancsnok barátságosan fogadta őket, de azt is közölte, hogy repülésre nincs lehetőségük és a hangárok tiltott területek számukra.

A zászlóaljat a repülőtéren, illetve az attól 1.5 km-re jól kiépített barakkokban helyezték el, élelmezésükről az akadémia gondoskodott. A beindított kiképzés lényegében azonos volt az otthonival.

A Repülő Akadémia 1944. évi szervezete

A német főváros folyamatos szövetséges bombázásai miatt a családokat sikerült az észak-bajorországi Kronach községhez közeli Wallenfelsbe telepíteni. [Ők, miután a terület amerikai megszállási övezetté vált, 1945 novemberében települtek haza – Sz. M.]

1945. április 25-ére a szovjet csapatok bezárták a Berlin körüli gyűrűjüket, ami kritikus helyzetbe hozta a gatowi repülőtéren tartózkodó magyar repülőnövendékeket (is). Ezért egyre többen foglalkoztak a szökés gondolatával, sőt végrehajtásával – hol sikeresen, hol sikertelenül.

A Berlin délnyugati védelmével megbízott parancsnok, von Bülow ezredes április 23-án közölte Kistelegdi őrnaggyal, hogy a védelmi övezetben szerepet szán a magyar zászlóaljnak is. Ezt a magyar parancsnok – minden hadbírószági fenyegetés ellenére – megtagadta, arra való hivatkozással, hogy ők itt a német Repülő Akadémia meghívott vendégei, a zászlóalj fölött egyedül ő rendelkezik, s úgy döntött, hogy órákon belül elhagyják a repülőteret.

Így is történt, április 13-án 20 órakor a menet megindult a Gatow NY–1936-os Olimpiai Falu–Wustermark–Rathenow–Tangermünde útvonalon, hogy az Elbához közeledő amerikai csapatok fogságába kerüljenek.

Ugyanakkor komoly mulasztás is történt a nagy kavarodásban: minderről elfelejtették értesíteni a repülőtéren őrségben lévő és a légvédelmi gépágyúkat kezelő személyzetet. Ők – váltás nem érkezvén – bevonultak a szállásukra, amit legnagyobb döbbenetükre üresen találtak. Felismerve a helyzetet, a német őrséget megtévesztve, ők is – mintegy 35 akadémikus és honvéd, egy őrmester vezetésével – április 24-én nekivágnak a bizonytalannak, de ők déli irányban, a Gatow–Podsdam–Luckenwalde útvonalon. Hat nap alatt megtéve az 50 km-es menetet, Luckenwaldenál orosz fogságba estek. Innen újabb egy heti gyalogmenettel jutottak el egy hadifogolytáborba. Ők szerencsésebbek voltak, mint az Elba felé menekülő társaik, hiszen szeptemberben vasúton hazaszállították őket Szegedre, ahol átestek a szűrővizsgálaton. Az Elba felé menetelők április 25-én érkeztek – többszöri pihenés után – Mülow térségébe. Mivel tudomásukra jutott, hogy a tangermündei hidat már felrobbantották, így elhatározták, hogy a hídhoz közeli erdőben elássák a zászlóalj ingóságait, köztük az akadémia zászlaját [a katonai becsület és dicsőség jelképét? – Sz. M.] és iratait tartalmazó acélládát. A helyről térképázlatot készítettek. [Ennek ellenére nem találták fel az eltűnt relikviákat a későbbiekben, csak az egyik főhadnagy által levágott és megőrzött egyik zászlóbojt került haza – Sz. M.]

A zászlóaljparancsnoki gépkocsiért cserébe a németek nem akadályozták meg a magyarok átkelését. Amikor ehhez az amerikaiak is hozzájárultak, a közel 300 fő a híd roncsain átkapaszkodva, mintegy négy óra alatt „küzdötték” át magukat amerikai hadifogságba.

A csalódásuk meglehetősen nagy volt: mostoha körülmények között, május elején, több napos nélkülözés után értek a holland határ közeli Buderichbe, egy drótkerítéssel

A zászlóalj menete az amerikai, illetve orosz fogságba⁵⁵

körülvett hatalmas szántóföldre. Itt rettenetes körülmények között áztak-fáztak, éheztek, a puszta földön, vagy abba beásva magukat, aludtak. Idővel javult a helyzetük, amikor különböző francia és belga táborokba kerültek, ahol munkát is vállalhattak.

A megpróbáltatások hónapjai 1946. május 1-jén értek véget, amikor Kistelegdi Ernő őrnagy a Magyarországra hazahozott egykori 1. önálló Repülő Alap kiképző Zászlóaljat feloszlatta a tisztjelöltek elbocsátásával.⁵⁶

Ezzel – másokhoz hasonlóan – lezárult egy jobb sorsra érdemes katonai tanintézet szomorú története...

FELHASZNÁLT IRODALOM

HORTHY Miklós (1953): *Emlékirataim*. Buenos Aires.

KISTELEGGDI Ernő m. kir. rep. őrnagy (2001): *A Repülő Akadémia története*. In: RADA Tibor (2001).

LAKATOS Géza (1981): *Ahogy én láttam*. Aurora Könyvek, München.

MATTHAEIDESZ Konrád (1981): Egy legenda valósága. *História*, 1981/2. 24–25.

⁵⁵ RADA 2001.

⁵⁶ Uo. 248–264.

- ORMAY József (1978): A Kormányzóhelyettes Úr halálával kapcsolatos adatgyűjtés eredménye. *Kanadai Magyar Szárnyak*, 1978/7. 20.
- ORMAY József (1978a): Nem volt, aki nemet mondjon. *Kanadai Magyar Szárnyak*, 1978/7. 33.
- ORMAY József (1978b): A kormányzóhelyettes özvegyének 1978 májusában kelt levele. *Kanadai Magyar Szárnyak*, 978/7. 23.
- PADOS Pál (P. P.) (1942): Horthy István a fronton. *Magyar Szárnyak*, 1942. 09. 01. 6.
- RADA Tibor (2001): *A Magyar Királyi Honvéd Ludovika Akadémia és a testvérintézetek összefoglaló története (1830–1945)*. Calgari–Budapest.
- RÁNKI György (szerk. 1976): Magyarország története 1918–1919, 1919–1942. Akadémiai Kiadó, Budapest. 8. köt.
- M. SZABÓ Miklós (1987): *A Magyar Királyi Légierő a második világháborúban*. Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest.
- M. SZABÓ Miklós (1999): *A Magyar Királyi Honvéd Légierő 1938–1945*. Zrínyi Kiadó, Budapest.
- SZABÓ-HAGYATÉK. Kézirat. HM HL.
- SZ. N. (1942): Horthy István, a sportember. *Képes Vasárnap* (A Pesti Hírlap kiadása), 1942. 05. 25. 555–556.
- Dr. TÖRÖK István (1938): Gépkeresztelés és hangárvatás Szolnokon. *Magyar Szárnyak*, 1938. 10. 01. 26–27.
- VAJDA József (1978) szkv. rep. hdgy., okl. g. mérnök: A „Héja” – Re. 2000 – vadászgép. *Kanadai Magyar Szárnyak*, 1978/7. 30.

A Veszprémi Dalegyesület zászlója¹

RAINER PÁL

A VESZPRÉMI SZEMLE HASÁBJAIN néhány éve már értekeztem egy régi veszprémi zászlóról.² Most egy másik hajdan volt veszprémi zászlóról szeretnék megemlékezni.

A veszprémi Laczkó Dezső Múzeumban 2019. május 9-én nyílt meg a „Nagy Sándor 150 1869–1950 – »EgészÉlet« szigete” című vándorkiállítás.³ A kiállításon meglepetéssel vettem észre a Veszprémi Dalegyesület zászlójának a Magyar Iparművészet című folyóirat 1909-es évfolyamában megjelent színes reprodukcióját.⁴ A zászlót a Laczkó Dezső Múzeum Történeti Fénykép-gyűjteményének több archív felvételéről már évek óta ismertem, de azt nem tudtam, hogy a gödöllői művésztelep⁵ egyik jelese, a Veszprém megyei születésű, és 1900-tól 1907-ig Veszprém-ben, a cserhádi Galamb utca 9-ben élt Nagy Sándor festő és iparművész (Németbánya, Veszprém vm. 1868. május 18.⁶ – Gödöllő, 1950. március 14.) tervezte.⁷

Jomagam soha nem foglalkoztam sem Nagy Sándor munkásságával, sem a Veszprémi Dalegyesület történetével. Egyik szakterületnek sem vagyok ismerője, szakértője. A zászló, mint egyes történeti segédtudományok (vexillológia, heraldika) művelője, keltette fel érdeklődésemet.

A zászló hollétéről, meglétéről Kriesch György, a kiállítás kurátora sem tudott információval szolgálni. Számos más történeti értékünkhöz hasonlóan valószínűleg

¹ Jelen tanulmány kibővített változata a Gödöllői Városi Múzeum Nagy Sándor konferenciáján, 2019. nov. 22-én elhangzott előadásom a Veszprémi Dalegyesület zászlójára vonatkozó részének (Nagy Sándor megvalósult zászlótervei Veszprém-ben). A zászlóterv megvalósulását említi: ÖRINÉ NAGY 2019. 11.

² RAINER 2015.

³ Kiállítás és előadás a megújuló múzeumban. *Veszprémi 7Nap*, 2019. 05. 16. 8.

⁴ *Magyar Iparművészet*, 1909. 8. szám VII. (színes) melléklet.

⁵ A gödöllői művésztelepről: GELLÉR–KESERŰ 1987.; GELLÉR–G. MERVA–ÖRINÉ NAGY 2003.

⁶ Születési dátuma számos helyen tévesen 1869. máj. 18-ként szerepel. Az eredeti anyakönyvi bejegyzés szerint egyértelműen 1868. máj. 18-án született. Bakonyjákó (Németbánya Bakonyjákó fiúja volt) keresztelési anyakönyvének digitális másolata MNL–VEML XV. 15 K9 (MNL–OL A 3593).

⁷ Nagy Sándor életéről, tevékenységéről: RÉVAI 1916. 14: 184., 1935. 21: 618.; ZÁDOR–GENTHON 1967. 3: 422.; RUZSA 1974.; R. GELLÉR 1978.; ARADI–NÉMETH 1981. A névmutatóban megjelölt oldalakon; V. FODOR 1994. 17–25.; GÉCZI–GOPCSA 1999.

viharos XX. századunk során pusztulhatott el. Így annak leírását csak a megmaradt ábrázolások alapján készíthettem el.

A zászló egy keresztrúd segítségével illeszkedett a zászlórúdhhoz.⁸ A textil zászlólapot 9 db kis fém karabiner segítségével lehetett a keresztrúdra rögzíteni. Az álló téglalap alakú zászló előlapja barna színű, ezen zöld száras piros-fehér-szürke virágok láthatók. A zászlólapon egy széles fehér kereszt, egy sötétkék, a fehér keresztnél szélesebb andráskereszt és a keresztszárak találkozásánál egy álló téglalap alakú mezőben elhelyezett ábrázolás található. A fehér kereszt szélét hullámos fekete szegély keretezi. A kereszt felületét sötétszürke virágok, piros bogyók, zöld levelek, a vízszintes keresztszárakat még fekete-szürke-fehér színű énekes madarak is díszítik. A sötétkék andráskereszt szegélyezése ugyancsak hullámos, fekete színű. Felületét apró piros szívek tarkítják. Az álló téglalap alakú, fehér színű középmezőben hullámvonalas fekete keretben a veszprémi Vár jellegzetes, sötétszürke látképe előtt (a látképen a püspöki székesegyház már az 1907–1910 közötti neoromán átépítése utáni tornyával szerepel),⁹ balra egy magyar ruhás leány jobbra forduló alakja látszik. Hosszú barna haját világosszürke, fekete aprópettyes főkötő fedi. Nyakában piros gyöngysor. Rövid, puffos ujjú fehér blúza felett rövid, fekete szegélyes, piros-zöld virágmintás mellényt visel. Harang alakú, földig érő, világos kéesszürke szoknyáját piros szívek (váltakozva hegyes végükkel lefelé, illetve fölfelé elhelyezve), alját széles fehér szegély díszíti. Hosszúszerű, ujjatlan, fekete csipkekesztyűs karjaival fehér papírlapot (nyilván kottát) tart. A leány előtt jobbra zöld leveles piros-fekete virágok nyílnak. A Vár látképe felett, a leány fejével egy magasságban halványpiros kotta részlet, violinkulccsal, hangjegyekkel. Az egész ábrázolás alatt halványpiros színnel az egyesület száras virágot formázó emblémája violinkulccsal és „VDE” betűjelzéssel, valamint „VESZPRÉMI DALEGYESÜLET” felirattal. A zászlólap két rövidebb oldalát keskeny szürke sáv szegélyezi. A két hosszoldal szegélyezése a szürke sávnál kétszer szélesebb, fehér alapon piros-fekete-barnás színű gazdag virágmintával. A zászló alsó széléről rojtok lógnak, színük fekete-szürke-fekete-piros-fekete-piros-fekete-szürke-fekete.¹⁰

A zászló hátlapjának elrendezése, beosztása az előlapéval azonos. A hátlap színeit viszont nem ismerjük. A kereszt itt is vélhetőleg fehér színű, felülete díszítetlen. Az andráskereszt felületét apró virágok díszítik. Mindkét kereszt szegélyezése itt is hul-

⁸ A keresztrudas zászlók megnevezésének terminológiájában – úgy tűnik – nem egységes a vexillológia. RÉVAI 1926. 19: 644. (zászló szócikk) szerint „*olyan zászlókat melyek szövete külön mozgó keresztfára van szögezve, keresztlobogónak nevezzük*”. PANDULA 1986. 234. szerint a zászló „*ha keresztrúdon lóg le, neve függöny*”. KATKÓÉ BAGI-ORBÁN 2003. A keresztrudas zászlókat következetesen lobogóként említi.

⁹ A veszprémi székesegyház 1907–1910 közötti felújításáról: KARLINSZKY–VARGA 2010.; KARLINSZKY–VARGA 2011.

¹⁰ *Magyar Iparművészet*, 1909. 8. szám VII. (színes) melléklet. (Lásd a borító első oldalán.)

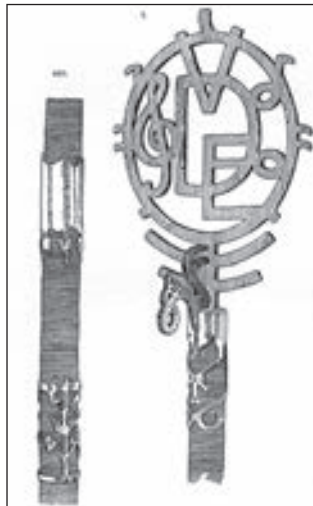
A Veszprémi Dalegyesület zászlójának hátlapja (Magyar Iparművészet 1909. 329. old. 338. ábra)

készített fém vereteinek és csúcspdíszének rajza is. Az áttört csúcspdísz karikában elhelyezett violinkulcsot, hangjegyet és „VDE” betűket foglalt magába. (Hasonló embléma díszíti, a zászló előlapjának közepmezejét a felirat elején.) A rúd és a csúcspdísz találkozásánál egy apró, a rúdból kiálló stilizált fém mókusz figura látható, szájában koszorúval.¹³

A zászló fémlemezéből készült kicsinyített csúcspdíszét viselték egyesületi jelvényként a Veszprémi Dalegyesület tagjai kabátjuk hajtókáján. Egy 1925-ben készült felvétel a múzeumi leltárkönyv meghatározása

lamos, feltehetően fekete színű. Az álló téglalap alakú, széles szegélydíszes közepmezőben Veszprém város címere¹¹ látható: egyenes állású, csücsköstalpú címerpajzsban talajon heraldikailag jobbra lépő páncélos, sisakos lovas katona, felemelt jobbában karddal. A címerpajzsban szembefordított, koronás rostélysisak. Sisakdísz: huszár kucsmás, dolmányos, mentés növekvő alakja, jobbában szablyával. A pajzs körül takarók.¹²

A *Magyar Iparművészet* 1909-es évfolyamában található, a zászló előlapját ábrázoló háromszínű klisé ifj. Weinwurm Antal és Tsa. (Budapest VI. ker. Ó utca 6.) készítette. A folyóirat arról is tájékoztat, hogy a zászlót Nagy Sándorné (Körösfői Kriesch Laura) és Boér Lenke iparművészek készítették. Ugyanitt megtalálható a rúd szintén Nagy Sándor által tervezett és Imregyháza Pál által ezüstözött sárgarézéből

A Veszprémi Dalegyesület zászló rúdjának fém veretei (Magyar Iparművészet 1909. 328. old. 337. ábra)

¹¹ Veszprém város címéről: FÖLDESI 2015., a zászlón is szereplő 1906-ban megállapított címerváltozatról a tanulmány 35. oldalán esik szó részletesen.

¹² *Magyar Iparművészet*, 1909. 8. szám 329. 338. ábra.

¹³ *Magyar Iparművészet*, 1909. 8. szám 328. 337. ábra.

szerint a Veszprémi Iparos Dalárda tagjait ábrázolja. Viszont, ha alaposan megnézzük a képet, akkor szembetűnő, hogy az ábrázolt személyek kétféle jelvényt viselnek kabátgallérjuk hajtókáján. Egyesek egy kerek jelvényt (ők lehetnek a Veszprémi Iparos Dalárda tagjai), a többiek viszont az említett zászlócsúcs kicsinyített változatát (ők minden bizonnyal a Veszprémi Dalegyesület tagjai). A felvétel a két egyesület valamilyen közös rendezvényén készülhetett.¹⁴

A Veszprémi Iparos Dalárda és a Veszprémi Dalegyesület tagjai valamilyen közös rendezvényen, 1925. Utóbbiak a zászló csúcsdíszének kicsinyített mását viselik jelvényként gallérjukon (LDM–TGY 97.143.1.)

A zászló ugyanezen csúcsdísze látható a Királydíjas Veszprémi Dalegyesület 25 éves jubileuma alkalmából 1928-ban készített, 8,6 cm átmérőjű bronz emlékérmén is. Az érme másik oldala a veszprémi Vár É-i részének látképét mutatja Ny-felől, „1903–1928” évszámokkal.¹⁵

Ugyancsak a csúcsdísz motívuma szerepel a Veszprémi Dalegyesület „Királydíj” jelvényének három különféle változatát ábrázoló, „Tárczy 928” szignójú vízfestékekkel színezett ceruzarajzon.¹⁶

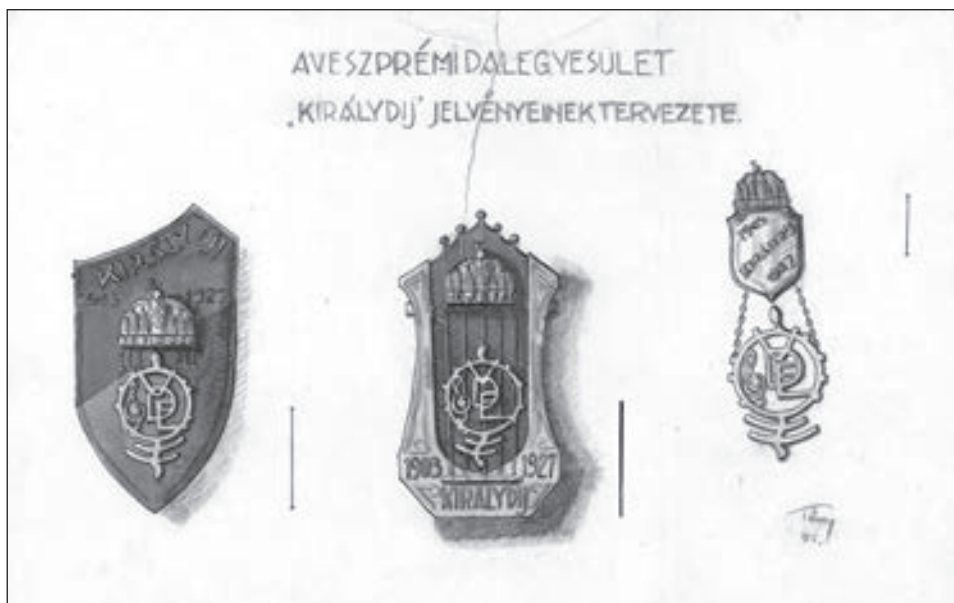
¹⁴ LDM–TFGy 97.143.1.

¹⁵ LDM–TGY 73.15.1.

¹⁶ MNL–VEML X.64.

A Veszprémi Dalegyesület fennállásának 25. évfordulójára készült emlékérem, 1928. Borbás Levente felvétele (LDM-TGY 73.15.1.)

A Veszprémi Dalegyesület „Királydíj” jelvényeinek tervezete, Tárczy 1928 szignóval (MNL-VEML X.64.)

A Veszprémi Dalegyesület bélyegzőjén szintén a zászlócsúcs ábrázolása kapott helyet, 1927-től a „KIRÁLYDÍJAS VESZPRÉMI DALEGYESÜLET” körirattal.¹⁷

¹⁷ MNL-VEML X.64.

*A Veszprémi Dalegyesület
bélyegzőlenyomata
a Méhes-beli társas
vacsorára szóló körözésen,
1936. június 2.
(MNL–VEML X.64.)*

A zászló készítéséről, különféle szerepléséről többször is megemlékezett a veszprémi sajtó.

1909. április 25-én a *Veszprémi Hírlap* „p.” szignójú újságírója – miután ismertette a Veszprémi Dalegyesület megalakulását és az egyesület kezdeti nehézségek utáni megerősödését, szép eredményeit – így folytatta írását: „Egy hiánya azonban mégis van az egyesületnek. [...] Az egyesület külső megjelenésében nem mutathatja meg belső értékeit, erejét. Nincs zászlója, amely lengő szárnyai alá gyűjtse lelkes tagjait, amikor küzdelemre, versenyre vonulnak.

Ezen mentől előbb segíteni kell! Az nem lehet, hogy ilyen derék lelkes csapat nélkülözze azt a szent jelet, amely benne gondolatokat ébreszt, eszmét képvisel és amely a küzdelmekben diadalra vezet. Kell zászló és lesz is! Meg vagyunk győződve, hogy a veszpré-

mi közönség a legnagyobb örömmel teszi ezt a kérdést magáévá és ezt az életrevaló egyesület, amely oly szép és magasztos kulturhivatást teljesít és amely már annyira megmutatta nagyraihivatottságát, teljes anyagi és szellemi támogatásban részesíti.

A mozgalom az egyesület kebelében már megindult. Az egyesület Nagy Sándor világhírű festőművészünkét kérte fel a zászló képének megrajzolására és a zászló megtervezésére. A művész a kérésnek a legnagyobb örömmel tesz eleget és a beküldött tervből és a csatolt levélből már előre is büszkeséggel mondhatjuk: a veszprémi dalegyesületnek oly lobogója leend, amely művészi szépségben messze kimagaslik az ily célra készült zászlók közül és méltóképpen hirdeti alkotójának hírnevét, egyesületünk dicsőségét. A rajzot a művésznak nótanítványai fogják a zászlóra hímezni. A zászló formája nem lobogó alakú, hanem régi egyházi stílusban állítják elő. Főleg azon célból választotta e formát az egyesület, hogy a művészi rajzok érvényesülhessenek.

A dalegyesület úgy tervezi, hogy a zászló felszentelése még ez év nyarán nagy ünnepség keretében megtörténhessék.

Bizton számítunk arra, hogy a nagyközönség rokonszenvez az egyesület e szép törekvéssel, hasonló lelkesedéssel és buzgósággal karolja fel a kérdést és viszi dűlőre a veszprémi dalegyesület a fontos érdekét”.¹⁸

A zászló augusztusra csakugyan elkészült. Első nyilvános szerepléséről így tudósított a sajtó:

„A Veszprémi Dalegyesület buzgón készül a kecskeméti országos dalversenyre s mire olvasóink ezt a lapot végigolvassák, ők már úton is vannak a nagy Alföld felé.

¹⁸ p.: A Veszprémi Dalegyesület. *Veszprémi Hírlap*, 1909. 04. 25. 1.

*Ma vasárnap reggel indultak 43-an, szép új zászlójuk alatt, mely bizonyára sablontól eltérően nem lobogó, hanem (egyházi) zászló, vagyis rúdjáról közvetlen függ le; – mind gyönyörű művészi kivitelben. Nagy Sándor világhírű rajzolónk szép diadala ez, úgyszintén a jelvény is,¹⁹ mely ezüstből készült és szintén rendkívül érdekes: egy stilizált fél-hangjegyen violin-kulcs és V. D. E. betűk”.*²⁰

A zászlószentelési ünnepség részletes programját október 17-én ismertette a helyi újság.²¹ Október 24-én újra felhívták a figyelmet a zászlószentelésre, egyúttal közölték, hogy dr. Bárczy István, Budapest fő- és székváros polgármestere, a Magyar Dalos-egyesületek Országos Szövetségének elnöke²² táviratban közölte, sajnos nem jöhet el, hogy felavató beszédjét elmondja, mert török vendégeket kell fogadnia.²³

Magáról az október 24-én (vasárnap) megtartott zászlószentelésről és az azt követő ünnepségről október 31-én számolt be teljes részletességgel a sajtó. Az ünnep előestéjén, szombaton esti 9 órakor az egyesület tagjai szerenádot adtak a zászlóanya, Csapó Kálmánné tiszteletére. A vasárnap délelőtt a piaristák templomában 10 órakor kezdődő szentmisét Kránitz Kálmán cymeai felszentelt püspök, veszprémi örkanonok celebrálta,²⁴ Engelhardt Ferenc preparandai igazgató (a veszprémi Angolkisasszonyoknál)²⁵ és Boronkay Miklós hitoktató²⁶ asszisztenciájával. A mise alatt a dalárda énekelt. A zászlótartó Csuka József egyesületi tag volt. A mise után került sor a zászlószentelésre. Csapó Kálmánné zászlóanya, „*Imádsággá váljék a magyar zene és erősítse a nemzet lelkét!*” jelmondat kíséretében kötötte fel zászlószalagját a zászlóra. Ezt követően került sor ünnepi díszközgyűlés keretében a színházban a zászló felavatására. Az elnöki asztalnál dr. Óváry Ferenc²⁷ országgyűlési képviselő, egyesületi díszelnök, Schreiner Károly egyesületi titkár és dr. Angyal Armand győri rendőrkapitány, hírneves zeneszerző, az Országos Dalosszövetség kiküldöttje foglaltak helyet. A férfikar által énekelt Himnusz után tartotta meg Óváry díszelnök avató beszédét,

¹⁹ Jelvény alatt itt és a továbbiakban valószínűleg a zászló csúcscsúszát értette az újságíró.

²⁰ A kecskeméti dalverseny. *Veszprémi Hírlap*, 1909. 08. 15. 4.

²¹ Zászlószentelés. *Veszprémi Hírlap*, 1909. 10. 17. 4.

²² Bárczy (1898-ig Sacher) István, bárcziházi (Pest, 1866. ok. 3. – Budapest, 1943. jún. 1.) jogász, politikus. 1906–1918 között Budapest polgármestere, 1918–1919-ben főpolgármestere. 1919. nov. 25-től 1920. márc. 14-ig igazságügy miniszter, 1920–1931 között országgyűlési képviselő. RÉVAI 1911. 1: 603–604., 1926. 19: 842–843., 1935. 21: 127.; BÖLÖNY 1978. 110., 191., 213–214.

²³ Zászlószentelés. *Veszprémi Hírlap*, 1909. 10. 24. 4.

²⁴ Kránitz Kálmán (Zalaapáti, 1841. júl. 1. – Veszprém, 1935. júl. 12.) életrajza: PFEIFFER 1987. 146–147.; HAHN-ZSADÁNYI 1929.

²⁵ Engelhardt Ferenc (Székesfehérvár, 1878. jan. 8. – Veszprém(?), 1956. máj. 21.) életrajza: PFEIFFER 1987. 95.

²⁶ Boronkay Miklós (Mezőszentgyörgy, 1881. jan. 3. – Veszprém, 1913. márc. 16.) életrajza: PFEIFFER 1987. 304.

²⁷ Óváry (Obele) Ferenc (Veszprém, 1858. máj. 3. – Veszprém, 1938. ápr. 11.) ügyvéd, politikus.

amelynek vezérgondolata volt: „*Nyelvében él a nemzet, a nyelv a dalban él*”. (A sajtó a teljes beszédet leköszölte.) Óváry beszédét Demjén Márton²⁸ ref. lelkész és dr. Hoffer Ármin izr. rabbi beszédei követték. Majd a Zászlódal (szöveg: Kertész Kálmán, zene: Gaal Sándor) előadására került sor:

*„Lobogj magasan, te dicső lobogó,
Hirdesd, hogy a dal mi dicső, mi nemes;
Kik egyesülünk dal- s honszeretben,
Ihlesd ajakunk s diadalra vezess!”*

Következett Angyal Armand avató beszéde. Ezután a koszorúisleányok nevében Illés Hedda babérkoszorúval ékesítette fel a felavatott zászlót. Majd a dalműsorra került sor: Vén cigány szavaltat (Schreiner Károly titkár, zongorán kísérte Rácz Gyula), Dalünnepen (Thern Károly dala, dalegyesület éneke), vonósnégyes (Vermes Aladár, Keresztes Ferenc, Schmidt Károly, ifj. Schröder József), Honfidal (a dalegyesület kecskeméti versenydarabja). A műsor után Horváth Zoltán elnöki záróbeszédében kijelentette: „*Mert a zászló szimbóluma az állandóságra törekvésnek, jele az erő tudatának, reménye egy hosszú jövőnek*”. Végezetül köszönetek hangzottak el Csapó Kálmánné zászlóanyának, Kránitz Kálmán püspöknek, Angyal Armand, Óváry Ferenc, Ádám Iván²⁹ díszelnököknek, továbbá Nagy Sándornak, Nagy Sándornénak és Boér Lenkének „*a Dalegyesület és a zászló iránt tanúsított érdeklődésükért és pártfogásukért, fáradozásukért*”. (A tudósításból nem derült ki egyértelműen, hogy a művészek részt vettek-e személyesen az eseményen. Feltehetőleg nem.) A díszközgyűlés a férfikar Szózatával ért véget. A díszközgyűlésen belépődíj nem volt. A páholyok és a földszint első két sora a dalegyesület tagjainak hozzátartozói és a vidéki vendégek részére volt fenntartva. Déli egy órakor a Korona szállóban bankettel folytatódott a nap. Este 9 órától pedig a színházban „házas jellegű” táncmulatság zárta a napot. A táncmulatságra a jegy 2 koronába került. Háromtagú családjegy 5 koronába, négytagú családjegy 6 koronába került. A jegyeket előre is meg lehetett vásárolni Krausz Ármin fia könyvkereskedésében.³⁰

²⁸ Demjén Márton (Szatmárnémeti, 1857. okt. 19. – Veszprém, 1943. jún. 9.) ref. lelkész. Pápán fejezte be teológiai tanulmányait. 1880-tól Balatonkenesén akadémikus rektor. 1883-ban Székesfehérvárott avatták pappá. Segédlelkész volt Sárkeresztúron, Mórton, Kiskovácsiban. 1886–1889-ben lelkész Lajoskomáromban, 1890-ben adminisztrátor Polgárdiban, 1890–1893-ban lelkész Kiskovácsiban. 1893-tól 1935-ig veszprémi lelkész, 1919–1923 között esperes. Törvényhatósági bizottsági és városi képviselőtestületi tag. HÁN–ZSADÁNYI 1929.

²⁹ Ádám Iván (Nagymarton, Sopron vm., 1844. jan. 3. – Veszprém, 1928. márc. 27.) életrajza: PFEIFFER 1987. 67–68.

³⁰ A Veszprémi Dalegyesület zászlószentelése. *Veszprémi Hírlap*, 1909. 10. 31. 2–4.

A zászló költségeinek fedezésére zászló-alapot létesítettek. Az alapot adományokkal támogató magánszemélyek és testületek hosszú névsorát és a felajánlott összegek nagyságát időről-időre leköszölte a sajtó. Az egyesületek között az alábbiak szerepeltek: Aninai Havasi Daláregylet 10, Apatini Férfi Dalárda 10, Aradi MÁV Dalegylet 10, Budai Dalárda 10, Budapesti Danubiusz Iparosok Dalköre 5, Budapesti Ganzgyári Daloskör 5, Budapesti Polgári Dalkör 10, Csepeli Weisz-Manfréd Lőszergyár Dalárdája 5, Debreceni Egyetértés Dalegylet 10, Diósgyőri Bányamécs Dalegylet 20, Diósgyőri Jószerencse Dalegylet 10, Győri Ének- és Zeneegylet 15, Heőcsabai Dal- és Olvasóköz 20, Kisújszállási Dalegylet 5, Körmen di Dalosegyesület 10, Lippai Dalegylet 5, Máriaradnai Magyar Dalegylet 10, Mezőhegyesi Dalárda 5, Miskolci Dalár Egylet 5, Nyárádszeredai Bocskai Dalosköz 4, Ózdi Gyártelepi Dalárda 5, Pancsovai Magyar Dalköz 5, Rákoslige ti Dal- és Zeneköz 4, Székesfehérvári Polgári Dalköz 10, Szentgáli Református Dalköz 2, Temesvári Gyárvárosi Zene-és Dalegylet 5, Veszprémi Dal- és Zenekedvelők Otthona 5, Veszprémi Ipartestület 5, Veszprémi Jeruzsálemhegyi Társasköz 10, Veszprémi Petőfi Köz 5 korona adománnyal. A magánszemélyek közül az ismertebbek: Csapó Kálmánné zászlóánya 100, br. Hornig Károly veszprémi püspök³¹ 50, Kránitz Kálmán cymeai címzetes püspök, veszprémi őrkánonok 20, János i Ágoston (Gusztáv) nagyprépost, általános püspöki helynök³² 20, Rédey Gyula éneklőkánonok³³ 10, Rada István zalai főesperes³⁴ 20, Ádám Iván veszprémi kánonok-plébános 10, Perényi Antal a veszprémi Dávid Árvaház igazgatója³⁵ 10, Beőthy István veszprémi szeminárium i aligazgató³⁶ 5, Vajda Ödön zirci ciszterci apát³⁷ 10, Takács József veszprémi piarista főgimnázium i igazgató³⁸ 10, gr.

³¹ Hornig Károly br. (Buda, 1840. aug. 10. – Veszprém, 1917. febr. 9.) 1888–1917 között veszprémi püspök. Életrajza: PFEIFFER 1987. 25–28.

³² János i Gusztáv (Veszprém, 1841. szept. 15. – ? 1911. aug. 15.) életrajza: PFEIFFER 1987. 124–125.

³³ Rédey Gyula (Süme g, 1849. jan. 15. – Veszprém, 1921. dec. 9.) életrajza: PFEIFFER 1987. 181–182.

³⁴ Rada István (Pápa, 1854. júl. 8. – Veszprém, 1927. szept. 30.) életrajza: PFEIFFER 1987. 179–180.

³⁵ Perényi (Pernitz) Antal (Kám, Vas vm., 1851. máj. 17. – Veszprém, 1922. szept. 7.) életrajza: PFEIFFER 1987. 170–171.

³⁶ Beőthy István (Tenk, Bihar vm., 1882. júl. 20. – Székesfehérvár, 1879. okt. 4.) életrajza: PFEIFFER 1987. 76.

³⁷ Vajda Ödön (Kaposvár, 1834. jan. 29. – Zirc, 1911. júl. 9.) ciszterci szerzetes, 1852-ben lépet t be a rendbe, 1858-ban szentelték pappá, 1891–1911 között zirci apát. Magyar Katolikus Lexikon 2009. 14:671.

³⁸ Takács József (Védalu, Szepes vm., 1848. jan. 21. – Budapest, 1920. febr. 19.) piarista szerzetes. 1867. szept. 8-án Vácon lépet t be a rendbe. 1873. jún. 29-én Nyitrán tett örök fogadalmat. 1873. aug. 5-én Nyitrán szentelték pappá. 1869-ben Kecskeméten végezte a gimnázium 8. osztályát. 1871–1871 között Sátoraljaújhelyen tanár (1–2. osztályokban: latin, német, földrajz, matematika, szépirás). 1872-től Nyitrán teológiai hallgató. 1873-tól Nyitrán tanár (1. osztályban: magyar, német, földrajz, matematika, szépirás). 1874–1875 között Léván tanár (3. osztályban: latin, német, matematika, fizika, kémia). 1876–1883 között Temesváron tanár (3. osztályban: latin, ma-

Esterházy Pál rédei nagybirtokos³⁹ 10, Koller Sándor veszprémi alispán⁴⁰ 10, Komjáthy László veszprémi rendőrkapitány⁴¹ 5, dr. Csete Antal bírósági ügyész 10, Fáró Ede vármegyei pénztáros 5, dr. Cseresnyés József 10, dr. Pillitz Pál orvos⁴² 5, dr. Rupert Rezső ügyvéd⁴³ 5, Vaszary Béla kereskedelmi iskolai tanár⁴⁴ 5, dr. Hoffer Ármin izr. rabbi⁴⁵ 3, Radocza Vince MÁV állomásfőnök⁴⁶ 4, Erdős Béla MÁV főmérnök⁴⁷ 2, Pesicska Szilveszter⁴⁸ 1, Gácsér Lőrinc városlödi főjegyző⁴⁹ 1 korona adományt adott. Magánszemélyek nem csak Veszprém megyéből (Ajka, Aka, Devecser, Enying, Hajmáskér, Herend, Kardosrét, Kenese, Kiliti, Kiskamond, Kislőd, Nagydém, Nóráp, Padrag, Pápa, Papkeszi, Rátót, Réde, Somlóvásárhely, Tüskevár, Várpalota, Városlőd, Veszprém, Zirc), de más megyékből is, Bács megye (Szabadka), Csongrád megye (Szeged), Komárom megye (Komárom, Tata), Pest-Pilis-Solt-Kiskun megye (Budapest, Rákosszentmihály), Vas megye (Németújvár), Zala megye (Almádi, Felsőörs) is adakoztak.⁵⁰ A zászló ára csak lassan gyűlt össze. Szeptember 19-én még nagy összeg hiányzott. Végül az alap összes bevétele: 2447 korona 39 fillért, összes kiadása: 2327 korona 90 fillért tett ki. Így a tiszta jövedelem: 119 korona 40 fillérre rügött.⁵¹

gyar, matematika). 1884–1912 között Veszprémben házfőnök és gimnáziumigazgató. 1913–1920 Budapesten a tartományfőnök segítője és gazdasági vezető. LÉH–KOLTAI 1998. 381.

³⁹ Gr. Esterházy Pál (1878–1942) FARKAS 2012. 223., 226–227.

⁴⁰ Koller Sándor, nagymányai (†1919. szept. 20., 66 évesen) 1883-tól megyei árvaszéki ülnök, majd Veszprém vármegye főjegyzője, végül 1905–1915 között alispánja, a Ferenc József Rend középkeresztése. 1905–1912 körül a Veszprémvármegyei Múzeumi Egylet első alelnöke, a Veszprém-megyei Múzeumi Bizottság elnöke. Sírja Veszprémben, az Alsóvárosi temetőben található.

⁴¹ Komjáthy László dr. (Veszprém, 1876. szept. 2. – Veszprém, 1930. aug. 30.) ügyvéd, 1911–1929 között Veszprém polgármestere. Életről, működéséről: CSISZÁR 2014.

⁴² Pillitz Pál dr. med. (Veszprém, 1864 – Veszprém, 1939. okt. 1.) orvos, belgyógyász. 1891-től 1927-ig a veszprémi kórház orvosa, 1895-től 1927-ig a belgyógyászati osztályvezető főorvosa, 1926–1927-ben igazgatója. HOGYA 1999. 58.

⁴³ Rupert Rezső dr. jur. (Devecser, 1880. máj. 25. – Szentes, 1961. jún. 20.) ügyvéd, újságíró, politikus. Életrajza: MIHÁLYFI–RUPERT 2017. 76–77.

⁴⁴ Vaszary Béla (Lábod, Somogy vm. 1861. ápr. 23. – Veszprém, 1915. nov. 4.) később a veszprémi kereskedelmi iskola igazgatója, amatőr verselő. A szerző dédanyjának egyik öccse.

⁴⁵ Hoffer Ármin dr. 1902-ig szentesi rabbi, 1902-től 1929-ig veszprémi rabbi, 1929-től a budapesti Országos Rabbiképző Intézet tanára. KUN 1932. 81.

⁴⁶ Radocza Vince (Pincehely, Tolna vm., 1866. jan. 21. – Veszprém, ?) életrajza: MIHÁLYFI–RUPERT 2017. 75.

⁴⁷ Erdős (Deutsch) Béla életrajza: MIHÁLYFI–RUPERT 2017. 68.

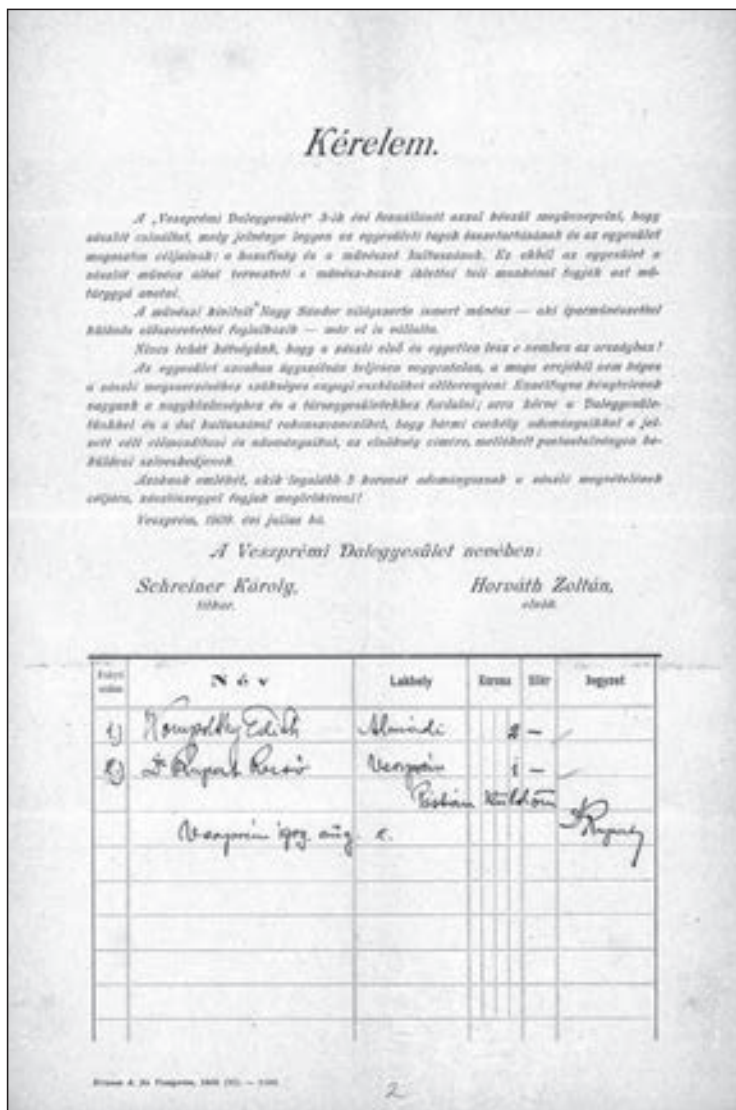
⁴⁸ Péti (Pesicka) Szilveszter (1890–1962) veszprémi takarékpénztári tisztviselő, (jobbára amatőr) fényképészről: HERCZEGH 1936. 415.; V. FODOR 1989. 66., 78.; TÓTH–SCHLEICHER 2003. 100–101.; RAINER 2016. 55–57.; MÁRKUSNÉ VÖRÖS 2018. 317., 325.M32.

⁴⁹ Gácsér Lőrinc (Vászoly, Zala vm., 1864. szept. 1. – ?) életrajza: MIHÁLYFI–RUPERT 2017. 69.

⁵⁰ *Veszprémi Hírlap*, 1909. 07. 25. 4.; 1909. 08. 15. 5.; 1909. 08. 29. 4.; 3. 1909. 09. 19. 5.; 1909. 10. 10. 4.; 1909. 10. 17. 5.; 1909. 10. 24. 4–5.; 1909. 10. 31. 5.; 1909. 11. 14. 4.; 1909. 11. 21. 5.

⁵¹ *Veszprémi Hírlap*, 1909. 11. 21. 5.

A Veszprém Megyei Levéltárban több gyűjtőív is fennmaradt a zászló költségeire adakozó magánszemélyek és egyesületek lajstromával.

A Veszprémi Dalegyesület gyűjtőíve a zászló megvételéhez való hozzájáruláshoz az almádi Kompolthy Edit 2 koronás és a veszprémi dr. Rupert Rezső 1 koronás befizetéséről, Veszprém 1909. július–augusztus (MNL–VEML X.64.)

Továbbá fellelhető ugyanitt Keszegh István – feltehetően kéznél lévő gyűjtőív hiányában – az elnöknek szóló értesítése Német Ignác hajmáskéri körjegyző 2 koronás felajánlásáról a „lobogóra”.

Több olyan archív fényképfelvételt is ismerünk, amelyen ez a zászló látható.

A legkorábbi egy levelezőlapnak kidolgozott felvétel. Mérete: 9x14 cm. Fekete tintával írt szövege a következő:

„Tekintetes Dr Weisz Jenő ügyvéd úr, helyben

*Kedves barátom, dr Weisz Jenőnek, a dal barátjának, az Elite kávéház⁵² Tyrtaeusának⁵³ szeretettel ajánlom a veszprémi dalegyesület csoportképét. dr. Sándorfi Kázmér”.*⁵⁴

A levelezőlapon a M. Kir. Posta 5 filléres, zöld színű, turulos postabélyege. A postabélyegzőn: „VESZPRÉM 909-AUG. 31-N4” keltezés.

A felvételen lombos fák előtt a Veszprémi Dalegyesület három sorba rendezett 30 férfi tagja ül és áll, egyikük kivételével (aki világosabb öltönyt visel) valamennyien fekete ünnepi ruhában. Mindegyikük kabátgallérjának bal oldalán – a fentebb már említett – egyforma, vélhetőleg dalegyesületi fém jelvényt viseli.⁵⁵ Sajnos az apró jelvényt a fényképen részleteiben nem vehető ki. A hátsó sorban egyikük táblát tart, amelyet a szomszédok részben eltakarnak, így feliratából csak „VESZPR(ÉMI) Da(legylet)” vehető ki. A társaság jobb szárnyán látjuk a zászlót, amelynek előlapja látható. A zászlót széles, világos színű (fehér?) zászlószalag és egy lombkoszorú díszíti. A dalárda tagoktól jobbra hátul néhány további nézelődő látszik.⁵⁶

⁵² Az Elit kávéház Veszprém-ben, a Szabadság tér 4. szám alatt működött, a Nay Rezső tervei szerint 1898-ban Horváth Sándor építőmester által felépített eklektikus épületben. Főleg a városi intelligencia látogatta. 1908–1912 között Marosi Gerzson volt a bérelője. Az épületet 1971 februárjában lebontották. VARGA 2009. 188.

⁵³ Tyrtaeus a csatavesztésre álló pártaiakat lelkesítette dalával. Bontó László (Magyar Nemzeti Levéltár Veszprém Megyei Levéltára) olvasata és magyarázata. Segítségét hálásan köszönöm.

⁵⁴ Sándorfi Kázmér dr. (Veszprém, 1887. okt. 17. – Veszprém, 1941. jan. 12.) ügyvéd, lapszerkesztő, tartalékos honvéd hadnagy. A középiskolát Veszprém-ben, a jogi egyetemet Budapesten végezte. 1903-tól ügyvéd Veszprém-ben. A városi képviselőtestület tagja. A Polgári Dalegylet elnöke (1921–1940). A Veszprémi Hírlap főszerkesztője. HAHN–ZSADÁNYI 1929.; FÖLDESI 2017. 77.; VARGA 2009. 658. (Polgári Dalegylet szócikk).

⁵⁵ Az LDM–NumGy-ben a következő dalárda jelvények találhatók: Lyra Dalkör (Itsz. 82.8.24.), M(agyar) K(irályi) P(osta) T(áviró és) T(ávbeszélő) Műszerészek Dalköre 1909 (Itsz. 82.8.26.), Énekkar Adásztevel (Itsz. 82.1.10.), Keszthelyi Iparosok Dalköre 1868 (Itsz. 82.1.11.), Komáromi Dalegyesület 1913 (Itsz. 82.8.27.), Sümegi Ének és Zeneegyesület (Itsz. 82.1.12.). Valamennyi jelvény fő motívuma a lant. Továbbá a M(agyar) D(al) E(gyesületek) O(rszágos) SZ(övetsége) 1936, Liszt Ferencet ábrázoló jelvénye (Itsz. 82.4.125.).

⁵⁶ LDM–TFGy 2002.134.1.

*A Veszprémi Dalegyesület tagjai az egyesület zászlójával, 1909
(LDM–TFGy 2002.134.1.)*

A felvételen látható zászlót a *Magyar Iparművészet* 1909-es színes ábrájával összehasonlítva, igen szembetűnő, hogy a fényképen nem csak a kereszt, hanem az andráskereszt is ugyanolyan világos színű. Lehet, hogy ez az eltérés csak a fénykép-felvétel kidolgozásával magyarázható.

A Péti (eredetileg Pesicka) Szilveszter⁵⁷ által kb. 1909–1914 között készített üveg-negatív felvételnek két, némileg eltérő változata is van. A felvételek az egykori veszprémi (belső) vasútállomáson Ny-ról K-felé nézve készültek. Balra a vágányok vasúti kocsikkal, az egyiken gőzmozdony vontatta szerelvénnel. Jobbra az állomás emeletes épülete, homlokzatán „VESZPRÉM” felirattal, lombfüzérékkel és kis zászlókkal feldíszítve. Az épület előtt, részben a peronon, részben a vágányok között számos ember. Ezeknek a zöme dalosversenyre utazó, vagy onnét érkező, ünneplőbe öltözött férfiember. Középtájon egy háttal álló, puhakalapos öltönyös fiatalember tartja a Veszprémi Dalegyesület zászlóját. A zászlónak ezeken a képeken a címeres hátsó oldala látszik. Ugyancsak jól látható, szintén hátulról, a zászlónak a *Magyar Iparművészet* 1909-es évfolyamának rajzáról ismert csúcscímere is. Az egyik képen a zászló közelében álló egyik férfi egy „KOMÁROMI DALEGYESÜLET” feliratú táblát tart.

⁵⁷ Péti (Pesicka) Szilveszter (1890–1962) veszprémi takarékpénztári tisztviselő, (jobbára amatőr) fényképészről: HERCZEGH 1936. 415.; V. FODOR 1989. 66., 78.; TÓTH–SCHLEICHER 2003. 100–101.; RAINER 2016. 55–57.; MÁRKUSNÉ VÖRÖS 2018. 317., 325.M32.

Távolabb további két másik, nyilván szintén dalegyleti zászló is látható. (Egy harmadik, ugyanekkor készült felvételen egy „Budapesti CUKRÁSZ DALKÖR” feliratú tábla is látható.)⁵⁸ A dalosok közül többek lapos szalmakalapot, ún. Girardi-kalapot⁵⁹ viselnek, egyeseknél sétapálca. Az utazó közönség soraiban a peronon ácsorgók között nagykalapos hölgyek is várakoznak. Látható több egyenruhás vasutas és néhány további egyenruhás személy, vélhetően rendőr. Mindkét kép jobb előterében egy városi rendőr áll, kardján a rendőrök jellegzetes zárt kardbojtjával.⁶⁰

*Dalegyesületek tagjai a veszprémi vasútállomáson, soraikban a Veszprémi Dalegyesület zászlójával, 1913. június 27.
Péti Szilveszter felvétele (LDM–TFGy P 508.)*

A „Tájékoztató a Dunántúli Dalosszövetségnek az 1913. évi június 27–29-én Veszprémben tartandó dalosünnepélyének lefolyásáról” című aprónyomtatvány felsorolta az ünnepségen résztvevő dalárdákat, a veszprémin kívül összesen tizenötöt. Közöttük ott találjuk a Komáromi Dalosegyesületet (*sic!*) és a Budapesti Cukrász Dalkört is, amelyeknek feliratos tábláit megtaláljuk a Péti fényképeken is.⁶¹ Így felté-

⁵⁸ LDM–TFGy P 509.

⁵⁹ A kalap Alexander Girardi bécsi osztrák színésztől nyerte a nevét, aki maga is előszeretettel viselte ezt a fazont.

⁶⁰ LDM–TFGy P 507–508.

⁶¹ LDM–TA 66.729. (Eredeti Szerzeményi naplószáma 4164/1913.)

telezzük, hogy a Péti fotók 1913. június 27-én délután, a résztvevő dalkörök fogadásakor készülhettek a veszprémi vasútállomáson. Az idézett okmányban az is olvasható, hogy: „Az utolsó vonat megérkezése után a dalosok zászlóik alatt a Rákóczy-térre vonulnak”. Ebből látható, hogy a dalárda zászlók szerepeltetése ekkorra már a dalos ünnepek fontos elemévé vált.

Péti Szilveszter két ugyanekkor (1913. június 27.) készült további üvegnegatívján már a dalárdáknak a Rákóczi téren, Bauer Károly⁶² mészáros mester üzlete (ma Óváros tér 21.) előtt összetorlódott tagjait örököltette meg. A mészáros üzlet névtáblája alatt itt is látható a Veszprémi Dalegyesület zászlaja, számos egyéb dalárda zászlóval együtt. Az egyik képen a zászló fehér szalagján jól olvasható a „HAZÁNKÉRT DALO-LUNK” felirat.⁶³

Vitéz Mészáros István veszprémi fényképésmester⁶⁴ 17x23 cm méretű felvételén emeletes (iskola?) épület, feltehetően udvari sarokrésze előtt, átlósan felállítva,

*Dalegyesületek tagjai a veszprémi Rákóczi téren, Bauer István mészáros üzlete előtt soraikban a Veszprémi Dalegyesület zászlójával, 1913. június 27.
Péti Szilveszter felvétele (LDM–TFGy P 490.)*

⁶² Bauer Károly (1841–1911) veszprémi mészáros mester, lakása a Jókai utca 4. szám alatt volt. MÁRKUSNÉ VÖRÖS 2018. 37–38. 1911-es halála némileg megkérdőjelezi a Péti fotó általam 1913-ra tett keltezését, de lehetséges, hogy cégtábláját nem vették le az épületről közvetlenül a halála után.

⁶³ LDM–TFGy P 490–491.

⁶⁴ Mészáros István (Ekel, Komárom vm., 1888. febr. 5. – Veszprém, 1947. okt. 27.) fényképészről: HERCZEGH 1936. 404.; V. FODOR 1989. 68–75.; RAINER 2016. 55–57; RAINER 2017. 48–49., 150–151.

négy sorba elrendezve, ülve és állva látjuk a dalegylet 71 tagját, köztük három hölgyet. Öltözetük ünnepi, de csak mintegy felerészben viselnek sötét ruhát, a többiek világosabb holmikba öltöztek. Valamennyien fehér inget öltöttek, a többség hosszú nyakkendővel, hárman csokornyakkendővel. Kettejükön nyakkendő nélküli kihajtott galléros ing. Egyesületi tagságukat fekete tányérsapka⁶⁵ és átlós mellszalag is jelzi. A sapkákon sötét sapkazsinór és nagyméretű kerek jelvény látható, a jelvényeken valószínűleg lant-ábrázolással. Többségük mellén a kabát alá az ingre vagy gyakrabban a mellényre feltűzve, a jobb válltól a bal csípőig húzódó, kétszínű (felül sötét, alul világosabb) textil szalag látszik. A többség itt is viseli bal kabát gallérján, az 1909-es és 1925-ös fényképeken már megfigyelt, vélhetően egyesületi jelvényt. Némelyikük (pl. a zászlótartó is) további szalagon függő kerek érmet is visel a gallérján. Ezek feltehetőleg a különféle dalversenyeken való részvételekért kapott emlékérmek lehetnek.⁶⁶ A dalegyleti tagok közül a negyedik sor jobbszélsője bal mellén a Vitézi Jelvényt, bal kabátgallérján pedig az egyesületi jelvény alatt félkörben elrendezve kis láncon „en miniature” világháborús kitüntetéseit is viseli.⁶⁷ Néhányuk gallérján virág díszelg. Életkoruk változatos, egyaránt akad közöttük fiatal, középkorú és idős ember. A hölgyeken könnyű nyári ruha, kezükben virágcsokor. A balszárnyon egy cserkész egyenruhás (cserkészkalap, cserkészing, cserkész nyakkendő, rövidszárú cserkésznadrág, térdzokni, erős félcipő, bot) fiatalember. A cserkész előtt álló, szemüveges, sötét kabátos, csíkos nadrágos férfi bal karján világos karszalagot visel. Ő viszont nem visel tányérsapkát. Ugyancsak a balszárnyon látható a zászló, előlapjával előre fordítva, amelyet itt már több, világos színű, feliratos zászlószalag díszít. Az épület emeleti ablakában egy kalapos férfi és egy hölgy könyököl. A kép jobb alsó sarkában dombornyomással, átlósan elhelyezve: „VITÉZ MÉSÁROS FÉNYKÉPÉSZ VESZPRÉM” cégjelzés olvasható. Mészáros Istvánt, aki az első világháborúban a m.

⁶⁵ A sapka színét korabeli leírásból ismerjük. „*Augusztus 14-én reggel 10 órakor csomagokkal terhelt fekete egysapkás dalosok sietnek a Zeneiskola felé.*” CSISZÁR 2008. 72. Eredetileg megjelent: Diadal! *Veszprémi Hírlap*, 1925. augusztus 23. 1–3.

⁶⁶ Az LDM–NumGy-ben a következő zenei, illetve dalos rendezvények emlékérmek találhatók: A zenedei negyed század évi ünnepélyére Pesten 1865 (ltsz. 67.3.2668.), Az Országos Daláregyesület Szombathelyi Dalosversenyének emlékére 1905. aug. 12–15. (ltsz. 61.2674.), Országos Dalünnep és Dobó-szobor leleplezés Egerben 1907. év 08. 15–19. én. (ltsz. 67.3.2674.) Valamennyi érem szalagja hiányzik.

⁶⁷ A Vitézi Jelvényt viselő egyesületi tag valószínűleg v. Makay Barnabás (Barna) (Gagybátor, Abaúj-Torna vm., 1889 – ?) pénztári tisztviselő, majd biztosítási intézeti titkár, emléklappal ellátott százados lehet. A Veszprémi Dalegyesület tagnévsora, Veszprém 1929. jan. 15. MNL–VEML X.64.; A királydíjas Veszprémi Dalegyesület hangverseny meghívóján (Veszprém, Petőfi színház, 1935. febr. 2.) szerepel a tagság névsora. Közöttük is csak két vitéz van: Mészáros István (de ő készítette a felvételt és nem így nézett ki, több fotót is ismerünk róla) és Makay Barnabás. LDM–TA 66.1477.; Vitézek albuma. 1939. 282., 518. 2. sorban balról a 6. képen (géppuskás főhadnagyként).

kir. 31. (veszprémi) honvéd gyalogezred tartalékos szakaszvezetője volt, 1924-ben avatta vitézzé a kormányzó.⁶⁸ A felvétel tehát legkorábban 1924-ben, valószínűleg még a '20-as években készülhetett.⁶⁹

A Veszprémi Dalegyesület tagjai az egyesület zászlójával Szegeden, az Állami Felsőkereskedelmi Iskola udvarán, 1927. augusztus 13–15. Vitéz Mészáros István felvétele (LDM–TFGy 87.50.1.)

Eddig jutottam a Mészáros-féle fotó elemzésével. Ezután a helyszín meghatározásához Bontó László levéltáros asszisztens segítségét kértem. Ő Lőrinczi Ferenc várostörténésznek továbbította kérésem, aki rövid időn belül, egy 1927-es filmhíradó segítségével pontosan elvégezte az azonosítást. A kép Szegeden, az Állami Felsőkereskedelmi Iskola (napjainkban Kőrösy József Közgazdasági Szakgimnázium) udvarán (Stefánia u. 14.), a XXI. Országos Dalosverseny idején, 1927. augusztus 13–15. között készült. Ekkor nyerték el a veszprémiek a Király-díjat. Lőrinczi Ferenc azonosította Gaal Sándor karnagyot is, aki a képen az első sor közepén ül sötét ruhában, csokornyakkendővel, fején tányérsapkával.⁷⁰

Vitéz Mészáros István másik, 31x47 cm-es, 1927-es, a szegedi Állami Felsőkereskedelmi Iskola főhomlokzata előtt készült felvételén négy ülő, illetve álló sorba rendezve láthatóak a Veszprémi Dalegyesület tagjai, mintegy 70 fő. Többé-kevésbé, de nem teljesen azonosak a másik 1927-es fényképen is látható személyekkel.

⁶⁸ HERCZEGH 1936. 404.

⁶⁹ LDM–TFGy 87.50.1.

⁷⁰ Mindkettőjük segítségét hálásan köszönöm.

A hölgyek közül itt csak kettő szerepel. Viszont három, reverendás, dalárda sapkás r. k. pap is látható közöttük. Az első sorban jobbról a 4. férfi a Ferenc József Rend lovagkeresztjét viseli a kabátján. A cserkész fiú itt az első sor közepétől kissé jobbra, a földön ül törökülésben. A zászló itt hátul jobbra látható. A kép alsó szélén fekete-piros színű felirat: „Szeged – 1927 – Királydíj! Veszprémi Dalegyesület”. A jobb alsó sarokban átlósan fekete tintás aláírás: „vitéz Mészáros”.⁷¹

A Veszprémi Dalegyesület tagjai az egyesület zászlójával Szegeden, az Állami Felsőkereskedelmi Iskola főhomlokzata előtt, 1927. augusztus 13–15. Vitéz Mészáros István felvétele (LDM–TFGy 74.46.1.)

Egy további felvétel a soproni zeneiskola épülete előtt, 1925 augusztusában örököltette meg a Veszprémi Dalegyesület tagjait. A félkörben felsorakozott tagság öltözete lényegében megegyezik a Mészáros-féle, 1927-es szegedi felvételen megörökítettével. A többség már itt is viseli az egyesületi (fekete) tányérsapkát. A félkör közepén hátul szerepel a zászló, amely előlapjával látható, csúcsát az ünnepi alkalomra lombbal ékesítették fel.⁷² Hármán feltehetően a dalosversenyen elnyert díjakat tartják: fém babér-

⁷¹ LDM–TFGy 74.46.1.

⁷² A Habsburg Birodalomban/Osztrák-Magyar Monarchiában, majd a Horthy-korszakban, de még a koalíciós időszakban (1945–1948) is általános szokás volt a katonai zászlók ünnepélyes alkalmakkor csertölgy lombbal vagy fenyőággal való feldíszítése. BARCY 1991. 17.; RADA 1998. 778.; SÁGVÁRI 2010. 100. Feltehetően innét vehették át a szokást a polgári egyesületek is.

koszorú, aranyérem díszdobozban és feltehetően egy serleg dísztokban elhelyezve(?). Az épület emeleti ablakaiban kíváncsiskodók. A fénykép alsó szélén részben levágott felirat: „Az aranyérmes Veszprémi Dalegyesület soproni....”.⁷³

A Veszprémi Dalegyesület tagjai az egyesület zászlójával Sopronban, a zeneiskola előtt, 1925. augusztus (CSISZÁR 2008. 75. old. ábrája)

A Magyar Keresztény Vasutasok Veszprémi Csoportja székház avatásán,⁷⁴ a veszprémi (belső) pályaudvar mellett, 1934. szeptember 8-án, ismeretlen fényképész által készített, 16x22,5 cm-es felvételen a lombokkal díszített rögtönzött tábori oltárnál Rott Nándor⁷⁵ veszprémi püspök misézik, papi asszisztenciával. Az oltártól balra, a közönség első sorában magyar ruhás lányok, tőlük jobbra egy Zrinyi-sisakos, kardos, kitüntetésekkel felékesített rendőr látható. A rendőr mögött két nemezkalapos frontharcos áll. Hátrébb az ünneplős civil közönség. Az oltár két oldalán a helyi egyesületek zászlói között, jobbra a Veszprémi Dalegyesület (a zászló városcímeres hátoldala látszik) és a Veszprémi Iparos Dalárda 1926-ban készült zászlója is megfigyelhető. A Veszprémi Dalegyesület zászlóján a zászlószalagok közül hátulról (negatívban)

⁷³ CSISZÁR 2008. 75. a fotó reprodukciója.

⁷⁴ A Magyar Keresztény Vasutasok (Voge) veszprémi helyi csoportjának székházavatása. CSISZÁR 2009. 83–85. A cikk eredetileg a *Veszprémi Hírlap* 1934. jún. 17-i számában jelent meg.

⁷⁵ Rott Nándor (Bodenstadt, Morvaország, 1869. dec. 23. – Veszprém, 1939. márc. 3.) 1917–1939 között veszprémi püspök. Életrajza: PFEIFFER 1987. 47–50.

olvasható az „... 1926. aug. 20–22.” és a fehér színű, „SZEGED 1927. AUG. 13–...” feliratú szalag. A fényképet özv. Borbély Lászlóné veszprémi lakos ajándékozta a múzeumnak.⁷⁶

A Magyar Keresztény Vasutasok Veszprémi Csoportja székház avatása a veszprémi (belső) pályaudvar mellett. Jobbra a Veszprémi Dalegyesület zászlója, 1934. szeptember 8. (LDM–TFGy 90.9.1.)

A veszprémi Országzászló felavatásakor, 1944. március 15-én készült felvételekből 46 darabot őriz albumba rendezve a Laczkó Dezső Múzeum.⁷⁷ Bár ezek között számos olyan felvétel is akad, amelyeken a veszprémi egyesületek zászlói is láthatóak⁷⁸ – közöttük a Veszprémi Iparos Dalárdáé⁷⁹ is – közülük egyikén sem szerepel a Veszprémi Dalegyesület zászlója. Hogy ennek mi lehetett az oka, nem tudjuk.

Varga Béla könyvtáros, ny. könyvtárigazgató, a „Veszprém város lexikona” szerzője a Veszprémi Polgári Dalegyelettel (valójában Dalegyesület – R. P.) kapcsolatban írta: „Az első zsidóellenes törvények hatására egyes tagok ellen szaporodtak a mël-

⁷⁶ LDM–TFGy 90.9.1.

⁷⁷ LDM–TFGy 2007.1.1.–2007.1.46.

⁷⁸ LDM–TFGy 2007.1.1., 2007.1.2., 2007.1.4., 2007.1.5., 2007.1.23., 2007.1.24., 2007.1.25., 2007.1.27., 2007.1.29., 2007.1.30., 2007.1.31., 2007.1.34., 2007.1.35., 2007.1.36., 2007.1.37., 2007.1.38., 2007.1.44., 2007.1.45.

⁷⁹ B. L.: A Veszprémi Iparos Dalárda zászlószentelése. *Veszprémi Hírlap*, 1926. 07. 04. 2–3.; Az 1926. jún. 29-én felszentelt zászló őrzési helye: LDM–TGy ltsz. 74.47.2.

tánytalan támadások. 1939-től az egyesület gyakorlatilag nem, csak formálisan működött. 1943-ban hivatalosan is engedélyezték a tevékenység szüneteltetését.”⁸⁰

Esetleg hasonló okok akadályozhatták a Veszprémi Dalegyesület működését is? A kérdés megválaszolása további kutatást igényelne. Egyelőre úgy gondolom, hogy zsidó tagsággal inkább a Veszprémi Iparos Dalegyesület és a Veszprémi Polgári Dalegyesület soraiban lehetett számolni. Jóllehet úgy tűnik, számosan egyszerre több veszprémi dalegyesületnek is tagjai voltak. (A Veszprémi Dalegyesület a Veszprém Megyei Levéltárban töredékesen fennmaradt iratanyagában a legkésőbbi irat 1939-ből származik.)⁸¹

A Veszprémi Dalegyesület jellegzetes szecessziós zászlója már a kortársak érdeklődését is felkeltette. A kecskeméti dalverseny (1909. augusztus) alkalmával így tudósított a sajtó: „Zászlónk és jelvényünk már az impozáns bevonuláskor is feltűnést és általános tetszést keltett; az egyszerűbb nép tréfás gyermekei ugyan a zászlónkat „japáni”, meg templomi zászlónak is nézték, de az úri közönségnek általában, a műértőknek pláne igen tetszett, legfőképpen azért, mert a sablonoktól teljes-tökéletesen eltér”.⁸²

Továbbá: „Zászlónk annyira megtetszett egy derék kecskeméti kereskedőnek, hogy azonnal felkeresett minket és házáat följánlotta szállásul néhányunknak. Egyébként is nagy megbámulás tárgya volt a zászlónk. Persze a bírálat sokféleképpen hangzott, lévén sokféle az ízlés és a műértés is. A művelt publikumnak és szakértőknek általában nagyon tetszett; a köznépnek is tetszett mint zászló, csak persze azt nem értették meg, hogyan lehet ez civil zászló, mikor olyan, mintha egyházi zászló volna. A hölgyek szeme a gyönyörű himzésben gyönyörködött.

Jelvényünk kivétel nélkül köztetszésnek örvendett. Sokan megállították némelyikünket, megkérvén, hogy hadd nézhessék meg közelebről. Messziről is megismerték már a veszprémi dalosokat; míg a többi egyesületek jelvényén az unalomig variált lant – és kokárda – kombinációból csak közélről lehet kibetűzni a felírást, hogy hovávalók”.⁸³

Néhány évvel később a fővárosban is sikert aratott a zászló. „Kiáll végre a csapat. A rengeteg közönség tapssal fogadja a feltűnést keltő szép zászlóját a veszprémi dalegyesületnek” – írta a korabeli sajtó az 1912. júniusi budapesti országos dalosversenyéről beszámolva.⁸⁴

Ugyanekkor történt. „Szombat délután (1912. június 28. – R. P.) 5 órákor rekkenő hőségben, verejtékező fényes homlokokkal várják a veszprémi dalosok a pódiumra szállítást. Közben az országos egyesület nagy zászlóját felviszik a pódiumra. A zászló

⁸⁰ VARGA 2009. 657. (Polgári Dalegyesület címszó).

⁸¹ MNL–VEML X.64.

⁸² A kecskeméti dalversenyéről. *Veszprémi Hírlap*, 1909. 08. 22. 3.

⁸³ sk.: Emlékezés a kecskeméti dalversenyre. *Veszprémi Hírlap*, 1909. 09. 05. 1.

⁸⁴ CSISZÁR 2007. 97. Eredetileg megjelent: A veszprémi dalegyesület az országos dalosversenyen. *Veszprémvármegye*, 1912. 07. 07. 1–3.

egy sallangja beleakad a veszprémi zászlóba és kezdi húzni felfelé. »Jó jel« – kiáltják dalosaink, – a szövetségi zászló emeli a veszprémi zászlót a magasba a siker felé.»⁸⁵

Az 1925 augusztusában megrendezett soproni dalosverseny alkalmából Georgi Lajos könyvkötő⁸⁶ volt az egyesület zászlótartója. „A zászló kemény kezekbe került, Georgi Lajos kezébe” – írta a *Veszprémi Hírlap* újságírója.⁸⁷ (Feltehetően őt látjuk v. Mészáros István 1927-es felvételein is.)

A Veszprém város intelligenciájából (jogászok, tisztviselők, papok, tanárok, iparosok) Gaal Sándor⁸⁸ karnagy, középiskolai ének-zene tanár vezetésével 1903-ban Rákóczi Dalkör (vagy Kuruc Dalkör) néven megalakult, eredetileg mintegy 30 tagú férfikar 1904-től már Veszprémi Dalegyesület néven működött. Hagyományossá vált évenkénti február 11-i koncertjük rangos eseménye volt a város társadalmi életének. Legtöbbször a színház épületében léptek fel. 1915-től kezdve minden év halottak napján az Alsóvárosi temetőben emlékeztek meg a világháború hősi halottairól. Rendszeresen részt vettek a Dalszövetség országos dalosversenyein, szerepeltek a budapesti Zeneakadémián is. Sopronban 1925-ben aranyérmet nyertek. Szegeden 1927-ben megkapták az I. Ferenc József király által 1912-ben alapított Király-díjat, amely egy 80 cm magas, 15 kilogrammos, ezüstből készült Tinódi Lantos Sebestyén szobor volt. Ettől kezdve a „Király-díjas” állandó jelzője lett a Veszprémi Dalegyesületnek. 1928. szeptember 7–9. között a veszprémi Petőfi Színházban ünnepelték 25 éves fennállásukat. 1931-ben a rádióban is felléptek. Az egyesület elnökei kezdetben dr. Horváth Zoltán, majd 1914 szeptemberétől dr. Csajághy Károly⁸⁹ voltak.⁹⁰ Az 1930-as években már dr. Gutheil Jenő⁹¹ volt az egyesület elnöke.⁹²

⁸⁵ CSISZÁR 2007. 97. Eredetileg megjelent: A veszprémi dalegyesület az országos dalosversenyen. *Veszprémvármegye*, 1912. 07. 07. 1–3.

⁸⁶ Georgi Lajos (Veszprém, 1875. aug. 7. – Veszprém, 1935. júl. 7.) könyvkötő mester személyéről, családjáról: VARGA 2009. 258.

⁸⁷ CSISZÁR 2008, 72. Eredetileg megjelent: Diadal! *Veszprémi Hírlap*, 1925. 08. 23. 1–3.

⁸⁸ Gaal (helyenként Gaál) Sándor (Noszlop, Veszprém vm., 1875. okt. 26. – Veszprém, 1958. márc. 11.) tanár, zeneszerző, karnagy. Életrajza: HAHN–ZSADÁNYI 1929.; VARGA 2009. 251–252.; SZIRBEKNÉ BOKOR 2017. 124–125.; Az LDM–NumGy-ben található a Magyar Dalosegyesületek Országos Szövetsége, Száll az ének szájáról szájra feliratos, hárfát és babérágat tartó angyalt ábrázoló, Reményi 1930 alkotói jelzéssel ellátott, Gaál Sándor nevére véssett, 1938-as emlékére. Az érem szalagja hiányzik. (Itsz. 94.13.1.).

⁸⁹ Csajághy Károly (Csajág, Veszprém vm., 1873. nov. 13. – Veszprém,?) kúriai bíró, ügyész vázlatos életrajza: HAHN–ZSADÁNYI 1929.; VARGA 2009. 117.

⁹⁰ CSISZÁR 2008. 70–82.; VARGA 2009. 152–153. (Dalegyesület címszó).

⁹¹ Gutheil Jenő dr. theol. (Kaposvár, 1887. febr. 13. – Veszprém, 1963. okt. 4.) r. k. pap, történész. 1910-ben szentelték pappá. 1937-től veszprémi kanonok. 1948-tól pápai prelátus. Veszprém középkori történetének jeles kutatója. Az 1919-es Magyar Tanácsköztársaság helyi eseményeinek, az eseményekkel párhuzamos rögzítője. Életrajza: PFEIFFER 1987. 109–110.

⁹² MNL–VEML X.64.

Az 1903-ban létrejött Veszprémi Dalegyesület mellett a városban működött még az 1921. október 30-án, Sándorfi Kázmér ügyvéd kezdeményezésére megalakult Veszprémi Polgári Dalegyesület⁹³ és az 1923. október 3-án, Hajagos Imre⁹⁴ szabómester, ipartestületi elnök kezdeményezésére megszervezett Veszprémi Iparos Dalárda. Misányi Lajos kegyesrendi tanár pedig már 1919 februárjában létrehozta a Veszprémi Kamarazene Társaságot. De az egyes iskoláknak is voltak saját énekkarjai.⁹⁵ A kiegyezést követően megindult, majd a századforduló után megélénkült polgárosodás élénk egyesületi tevékenységének a II. világháborút követő radikális társadalmi változás hajnalán Rajk László kommunista belügyminiszter 1948-as rendelete vetett véget, amely betiltotta működésüket.

A Veszprémi Dalegyesület zászlója „pecsvörk” technikával, összetoldásokkal, rátetekkel és hímzéssel készült, alsó szegélyén csomózott rojtokkal.⁹⁶ Elkészítői (Körösfői Kriesch Laura és Boér Lenke) a gödöllői művészteleppel álltak szoros kapcsolatban. Kriesch Laura (Budapest, 1879 – Gödöllő, 1966) maga is a művésztelep tagja volt. A gödöllői művésztelep sajátos előzménye a későbbi gödöllőiek egy részének Diódon (Alsó-Fehér vármegyében Tövisről ÉNy-ra, ma Stremț, Románia) az 1890-es években kialakult csoportosulása volt, amit akár elő-művésztelepnek is tekinthetünk. Ennek elindítója Körösfői Kriesch Aladár festőművész (Budapest, 1863 – Budapest, 1920), fő helyi támogatója pedig dr. Boér Jenő (1847–1907) a tolsztoji szemlélettel és életvitellel rokonszenvező humanista orvos, helybéli birtokos volt.⁹⁷ Kriesch Laura mellett, Boér Jenő leánya, Boér Lenke is fontos szerepet játszott a gödöllői művésztelep szövötműhelye működtetésében.⁹⁸ Boér Lenke 1913-ban Mihály (Müller) Rezső (Rudolf) (Budapest, 1889. július 28. – Balatonalmádi vagy Felsőörs, Veszprém m., 1972. szept. 5.) festőművészhez ment feleségül. Arról, hogy a vizsgálatunk tárgyát képező zászlót milyen körülmények között és hol készítették el, egyelőre nem rendelkezünk pontos ismeretekkel. Feltételezzük, hogy a zászló Gödöllőn készülhetett. A zászló veszprémi

⁹³ A Veszprémi Polgári Dalegyesület 1924. jún. 24-én felavatott zászlójának őrzési helye: LDM–IGy ltsz. 74.47.2. Némileg pontatlan leírása: VARGA 2009. 657. Valójában a zászló egyik oldalát a koronás magyar középcímer, a másikat Veszprém város címere és az egyesület jelvénye díszíti.

⁹⁴ Hajagos Imre (†1928) veszprémi angol úriszabó mester. Üzlete 1894-től a Rákóczi u. 4. sz. alatt volt. 1922–1928 között az Ipartestület elnöke. Ő kezdeményezte 1923-ban a világháborúban elesett veszprémi iparosok emléktáblájának felállítását. V: FODOR 1989. 15–16.

⁹⁵ CSISZÁR 2008. 70.; VARGA 2009. 335–336. (Iparosdalárda és Önképzőkör címszó), 657–658. (Polgári Dalegyesület címszó).

⁹⁶ Egervári Márta textil restaurátor kollégám szakvéleménye. Segítségét hálásan köszönöm.

⁹⁷ A diódi telepről: VITA 1975.; MURÁDIN 2003.; SZINYEI MERSE 2003.

⁹⁸ A gödöllői szövötműhelyről: KESERŰ 1987.; ÖRINÉ NAGY 2003. A Veszprémi Dalegyesület zászlaját itt egyikük feldolgozása sem említi. Boér Lenkéről további adalékok: ARADI–NÉMETH 1981. 421–424., 441–442.

Várat ábrázoló lapjának (az elkészült zászlótól számos részletében eltérő)⁹⁹ 299x198 mm-es színes tervrajza (ceruza, tus, akvarell, papír) ma magántulajdonban található.¹⁰⁰

A Veszprémi Dalegyesület 1906. december 7-én kelt (Kégl m. kir. belügyminiszteri osztálytanácsos 1907. január 21-i láttamozását feltüntető, de aláírás és pecsét nélküli) alapszabálya még sem egyesületi zászlóról, sem zászlótartóról nem emlékezett meg.¹⁰¹ A helyi sajtó 1909 augusztusára tette a zászló elkészülését. Sándorfi Kázmér dr. fentebb bemutatott fényképes levelezőlapján, amelyen már a zászló is látható, 1909. augusztus 31-i postabélyegző olvasható. (Jelen tudomásunk szerint ez a zászlóról készült legkorábbi felvétel.) A *Magyar Iparművészet* is ebben az évben közölte le a zászló ábráit.

Esetünkben a zászló tervezői, elkészítői neves képző és iparművészek voltak. A Veszprémi Iparos Dalárda lyrát formázó réz zászlócsúcsát viszont 1925-ben Barcza József helyi géplakatos és mérlegjavító mester tervezte és készítette.¹⁰²

A veszprémi zászló jellegzetes szecessziós formavilágával, a rajta megjelenített jelképekkel a Veszprémi Dalegylethez (éneklő leány, kotta, énekes madarak) és Veszprém városához (városcímer, veszprémi Vár látképe) való érzelmi kötődést egyaránt kifejezte.

Eddig összesen öt olyan zászlót ismerünk, amelyet Nagy Sándor festőművész tervezett: 1.) a Veszprémi Dalegyesület zászlaja (1909), 2.) a Gödöllői Iparos Ifjúsági Önképzőkör zászlaja (1924 után),¹⁰³ 3.) a m. kir. Veszprém-Jutasi Honvéd Altisztképző és Nevelőintézet zászlaja (1926),¹⁰⁴ 4.) Országos Cserkész Zászló (1927),¹⁰⁵ 5.) Országos Levente Zászló (1927).¹⁰⁶ Közülük az Országos Cserkész Zászló és a Gödöllői Iparos Ifjúság Önképző Körének zászlaja ma is megvan. Előbbi a Magyar Nemzeti Múzeum Textil Gyűjteményében, utóbbi a Gödöllői Városi Múzeumban (ltsz. 2007.2.) található.

⁹⁹ Pl. a tervrajzon a zászló felirata még: VESZPRÉMI DALOSKÖR.

¹⁰⁰ ÖRINÉ NAGY 2007. 76. Nr. 17., 89. bal alsó színes ábra. A zászlóterv ábrájának közlési engedélyét a Gödöllői Városi Múzeum munkatársainak, Kerényi B. Eszter igazgatónak és Öriné Nagy Cecília művészettörténésznek köszönöm. Lásd a borító 4. oldalán.

¹⁰¹ A Veszprémi Dalegyesület Alapszabályai. LDM-TA 66.706. (Eredeti Szerzeményi naplószáma 3123/1910.)

¹⁰² MÁRKUSNÉ VÖRÖS 2013. 102. (Dr. Csizsár Miklós, Barcza József unokája elmondása szerint) 89–90. ábra.

¹⁰³ ÖRINÉ NAGY 2007. 79. Nr. 126., 80. Nr. 141., 119. színes ábrával és a zászló tervrajzával.

¹⁰⁴ ÖRINÉ NAGY 2007. 40. A veszprémi polgármester (Komjáthy László – R. P.) a zászlóval kapcsolatban Nagy Sándorhoz írt levelét (1926. febr. 28.) említi. FÖLDESI 2010. 56–61. a zászlószentelés leírásával, a kötet borítóján a zászló fényképével, 59–60., 173., 175. a zászlóavatáskor készült fényképekkel. Viszont nem említi a zászló tervezőjét. Fotóalbum a zászlószenteléskor (1926. aug. 8.) készült 64 db fényképpel: LDM-TFGy 69.3635–69.3698.

¹⁰⁵ FERENCZYNÉ SEDLMAYR 2002. 423., 424. 6. (színes) kép; ÖRINÉ NAGY 2007. 40., 119. a zászló színes ábrájával.

¹⁰⁶ ÖRINÉ NAGY 2007. 40.

A két veszprémi zászlón és az Országos Cserkész Zászlón túl, Nagy Sándor több, eltérő technikával készült munkáján is szerepel még néhol címerábrázolás, de rendszert inkább csak a fő motívumok mellett, kiegészítő jelleggel (pl. a Magyar Országos Levéltár folyosójára tervezett függönyön, 1926).¹⁰⁷ Viszont kifejezetten heraldikus jellegű munka a Harding amerikai elnök részére 1921-ben a washingtoni Fehér Házba tervezett falikárpit az Amerikai Egyesült Államok címerével és Magyarország közép címerével. (Jelenlegi holléte ismeretlen.)¹⁰⁸ Továbbá a feleségével, Kriesch Laurával közösen tervezett, id. jalsovai Jalsoviczky Sándor által Gödöllőn 1937–1939-ben készíttetett faliszőnyeg. A Jalsoviczky testvérek (Károly, Zoltán, Sándor, István, Tibor) ősfáját ábrázoló munkán összesen 17 színes családi címerkép található. (Jelenleg az Iparművészeti Múzeumban.)¹⁰⁹ Tudomásunk van még egy 1942-ben Orczy báró megrendelésére készült címeres kárpitjáról is.¹¹⁰

FORRÁSOK, IRODALOM

RÖVIDÍTÉSEK

LDM–NumGy = Laczkó Dezső Múzeum, Veszprém – Numizmatikai Gyűjtemény

LDM–TA = Laczkó Dezső Múzeum, Veszprém – Történeti Adattár

LDM–TFGy = Laczkó Dezső Múzeum, Veszprém – Történeti Fénykép-gyűjtemény

LDM–TGy = Laczkó Dezső Múzeum, Veszprém – Történeti Gyűjtemény

MNL–OL = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Budapest

MNL–VEML = Magyar Nemzeti Levéltár Veszprém Megyei Levéltára, Veszprém

FELHASZNÁLT IRODALOM

ARADI Nóra (főszerk.), NÉMETH Lajos (szerk.)(1981): *Magyar művészet 1890–1919*. 1–2. kötet. Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Kutató Csoport. Akadémiai Kiadó, Budapest.

BARCY Zoltán (1991): *Évszázadok egyenruhái*. Magyar Honvédség Ruházati Szolgálatfőnökség, Budapest.

BÖLÖNY József (1978): *Magyarország kormányai 1848–1975*. Akadémiai Kiadó, Budapest. (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai IV. Levéltartan és történeti forrástudományok 2.)

¹⁰⁷ ÖRINÉ NAGY 2007. 80. Nr. 143. 119. bal alsó színes ábra (Magyar Országos Levéltár tulajdona).

¹⁰⁸ ÖRINÉ NAGY 2007. 33., 79. Nr. 120–121., 116. a zászló tervének színes és fekete-fehér ábráival.

¹⁰⁹ RUZSA 1974. 154. a faliszőnyeg fotója, mindennemű magyarázat nélkül. ÖRINÉ NAGY 2007. 43.

¹¹⁰ ÖRINÉ NAGY 2007. 43.

- CSISZÁR Miklós (válogatta és szerkesztette) (2007): *Veszprém a világháború évtizedében*. Eötvös Károly Megyei Könyvtár, Veszprém.
- CSISZÁR Miklós (válogatta és szerkesztette) (2008): *A város élni akar 1919–29*. Eötvös Károly Megyei Könyvtár, Veszprém.
- CSISZÁR Miklós (válogatta és szerkesztette) (2009): *Veszprém a világválság éveiben 1929–1935*. Eötvös Károly Megyei Könyvtár, Veszprém.
- CSISZÁR Miklós (szerk.) (2014): *A Polgármester és Városa. Dr. Komjáthy László 1911–1929*. Veszprém Megyei Jogú Város Önkormányzata, Veszprém.
- FARKAS Jenő (2012): *Emlékeim a rédei Esterházy-uradalomról 1926–1944 között*. In: Márkusné Vörös Hajnalka (szerk.): *Az Esterházy család. (Források és tanulmányok az Esterházy család cseszneki ágának történetéhez I.)* Magyar Nemzeti Levéltár Veszprém Megyei Levéltára, Veszprém. 223–244.
- FERENCZINÉ SEDLMAYR Krisztina (2002): *A legújabbkori textilgyűjtemény*. In: *A 200 éves Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményei*. Szerk.: Pintér János. Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest. 418–425.
- FÖLDESI Ferenc (2010): *Erős hit – erős akarat. A Magyar Királyi Veszprém-jutasi Honvéd Altisztképző Intézet 1924–1944*. Veszprémi Szemle Várostörténeti Közhasznú Alapítvány, Veszprém. Veszprémi Szemle Könyvek, 3.
- FÖLDESI Ferenc (2015): *Sigilum civitatis Wesprimiensis – Veszprém város címer és pecséthasználatának története*. *Veszprémi Szemle*, 2015/3. 6–76.
- GELLÉR Katalin–KESERŰ Katalin (1987): *A gödöllői művésztelep*. Corvina Kiadó, Budapest.
- GELLÉR Katalin–G. MÉRVA MÁRIA–ÖRINÉ NAGY Cecília (szerk.) (2003): *A gödöllői művésztelep 1901–1920. – The Artist's Colony of Gödöllő 1901–1920*. Gödöllői Városi Múzeum, Gödöllő.
- GÉCZI János (főszerk.). GOPCSA Katalin (vendégszerk.) (1999): Nagy Sándor (1869–1950). *Vár Ucca Tizenhét* VII. évfolyam 2. szám. Művészetek Háza igazgatója, Fenyvesi Ferenc, Veszprém.
- HAHN Ferenc–ZSADÁNYI Oszkár (szerk.) (1929): *Veszprémmegyei fejek. Emlékalbum a vármegye egyházi, hivatali, tudományos, társadalmi és gazdasági reprezentánsairól*. A „Veszprémmegyei fejek” Kiadóvállalat, Veszprém.
- HERCZEGH Géza (1936): *A m. kir. veszprémi 31. honvéd gyalogezred, a 31., 46. és a 79. honvéd menet zászlóaljak, valamint a 31/I. népfölkelő zászlóalj története*. Sárík Gyula és Géza Könyvnyomdai Müintézete, Cegléd.
- HOGYA György (1999): *Veszprémi főorvosok*. Veszprém Megyei Kórház Csolnoky Ferenc Emlékbizottsága, Veszprém.
- KARLINSZKY Balázs–VARGA Tibor László (szerk.) (2010): *Centenárium album a veszprémi székesegyház újjáépítésének százéves évfordulójára 1910–2010*. Veszprémi Érseki és Főkapitányi Levéltár, Veszprémi Érseki Könyvtár, OOK-Press Kft., Veszprém.
- KARLINSZKY Balázs–VARGA Tibor László (szerk.) (2011): *Aedes jubilat. Tanulmányok a veszprémi székesegyház 1910. évi újrászentelésének tiszteletére*. Veszprém. /A Veszprémi Egyházmegye Múltjából 23./
- KATKÓNÉ BAGI Éva–ORBÁN Imre (2003): *Két évszázad zászlói*. A szegedi Móra Ferenc Múzeum zászlógyűjteményének katalógusa. Móra Ferenc Múzeum, Szeged.

- KESERŰ Katalin (1987): *A szövőműhely*. In: GELLÉR–KESERŰ 1987. 89–98.
- KUN Lajos (1932): *A veszprémi zsidóság multja és jelene*. Szerző kiadása, Veszprém.
- LÉH István–KOLTAI András (1998): *A Magyar Piarista Rendtartomány történeti névtára 1666–1997 – Catalogus religiosorum Provinciae Hungariae Ordinis Scholarum Piarum 1666–1997*. Magyar Piarista Tartományfőnökség – Magyar Egyháztörténeti Munkaközösség, Budapest.
- Magyar Katolikus Lexikon (1993–2014): *Magyar Katolikus Lexikon*. 1–14. kötet. Főszerk.: Diós István. Szerk.: Viczián János. Budapest.
- MÁRKUSNÉ VÖRÖS Hajnalka (2018): *Jeruzsálemhegy*. A Magyar Nemzeti Levéltár Veszprém Megyei Levéltára és a Veszprémi Jeruzsálemhegyi Baráti Kör, Veszprém. Veszprémi Kaleidoszkóp IV.
- MIHÁLYFI József–RUPERT Rezső (2017): *A veszprémi túszság története*. Jegyzetekkel ellátta dr. Földesi Ferenc. Veszprém. Veszprémi Szemle Könyvek 10.
- MURÁDIN Jenő (2003): *A diódi telepről*. In: GELLÉR–G. MERVA–ÖRINÉ NAGY 2003. 32–37.
- ÖRINÉ NAGY Cecília (2003): *A Gödöllői szövőműhely*. In: GELLÉR–G. MERVA–ÖRINÉ NAGY 2003. 99–106.
- ÖRINÉ NAGY Cecília (2007): *A gödöllői szőnyeg 100 éve*. Gödöllő Város Önkormányzata, Kieselbach Archivum, Nemzeti Kulturális Alap, Budapest.
- ÖRINÉ NAGY Cecília (2019): *Nagy Sándor 150* (150 éve született Nagy Sándor) című emlékkiállítás. Gödöllői Városi Múzeum, Gödöllő. Gödöllői Múzeumi Füzetek 18.
- PANDULA ATTILA (1986): *Vexillológia*. In: *A történelem segédtudományai*. Szerk.: Kállay István. Eötvös Lóránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Budapest. 230–253.
- PFEIFFER János (1987): *A veszprémi egyházmegye történeti névtára. (1630–1950). Püspökei, kanonokjai, papjai*. Görres Gesellschaft, München. /Dissertationes Hungaricae ex historia Ecclesiae VIII./
- RADA Tibor (1998): *A Magyar Királyi Honvéd Ludovika Akadémia és a testvérintézetek összefoglalt története (1830–1945)*. I. kötet. Bánkuty E. Géza és a Gálos Nyomda B. T., Calgary–Budapest.
- RAINER Pál (2015): A nemes város zászlaja, 1745. Gondolatok egy ódon veszprémi zászló kapcsán. *Veszprémi Szemle* 2015/3. szám, 77–85.
- RAINER Pál (2016): Fényképészek a hőskorban. *Séd*. Veszprémi kritikai lap. 2016. nyár, 55–57.
- RAINER Pál (2017): *31-es morzsák. Dokumentumok, adalékok, apróságok a m. kir. 31. (veszprémi) honvéd és népfőlkelő gyalogezredek történetéhez és utóéletéhez 1914–1941*. Laczkó Dezső Múzeum, Veszprém.
- RÉVAI (1911–1935): *RÉVAI Nagy Lexikona*. Az ismeretek enciklopédiája. 1–21. kötet. Révai Testvérek. Budapest.
- RUZSA György (1974): Adatok Nagy Sándor gödöllői festő- és iparművész életéhez. *Művészettörténeti Értesítő*, 23. évf. 1974/2. szám 152–155.
- R. GELLÉR Katalin (1978): *Nagy Sándor*. Corvina Kiadó, Budapest. A művészet kiskönyvtára.
- SÁGVÁRI György (2010): *A Magyar Királyi Honvédség és a honvédegyenruha 1868–1918*. Hadtörténeti Intézet és Múzeum és a Verlag Militaria közös kiadása, Budapest.
- SZINYEI MERSE Anna (2003): *Szubjektív adalékok a diódi festőtelephez*. In: GELLÉR–G. MERVA–ÖRINÉ NAGY 2003. 38–40.

- SZIRBEKNÉ BOKOR Júlia (2017): Emlékezés – 100 éves Veszprém város zeneiskolája III. Új utakon. A Szeglethy utcai zenedéből a Megyeház téri zeneiskolába. *Veszprémi Szemle*, 2015/2. szám, 123–148.
- TÓTH G. Péter–SCHLEICHER Vera (2003): *Térjünk a tárgyra!* Kiállítás a Laczkó Dezső Múzeum alapításának 100. évfordulójára. – Get ont o the Object! Exhibition on the Centennial of the Laczkó Dezső Museum. Prospektus Nyomda, Veszprém.
- VARGA Béla (2009): *Veszprém város lexikona*. Varga Béláné kiadása, Veszprém.
- VITA Zsigmond (1975): A diódi festőtelep és a tolsztoji eszmék hatása művészetünkben. *Művészet-történeti Értesítő*, 24. évf. 1975/4. szám 281–283.
- V. FODOR Zsuzsa (1989): „Isten áldja a tisztas ipart”. *Iparosélet Veszprémben a két világháború között. Tanulmányok a szabó, a vendéglős, a fényképész és a berautós szakma történetéből*. Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság, Veszprém. Veszprémi Múzeumi Értesítő.
- V. FODOR Zsuzsa (szerk.) (1994): *Veszprémi művészek és mecénások a századelőn*. Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság, Veszprém.
- ZÁDOR Anna–GENTHON István (főszerk.) (1965–1968): *Művészeti Lexikon*. 1–4. kötet. Akadémiai Kiadó, Budapest.

KÖZLEMÉNYEK

**A veszprémi püspöki palota homlokzatának
helyreállítása, 1978–1980¹**

KOPPÁNY TIBOR

Az egyházmegye vezetése 1977-ben az azt megelőző, felső szintű szóbeli meg-egyezésre hivatkozva azzal a kéréssel fordult az akkor még Országos Műemléki Fel-ügyelőség nevet viselő hatósághoz, hogy a beadott költségvetés alapján a püspökség terhére végezze el az épület homlokzatainak változatlan formában történő helyreál-lítását. A költségvetést a hivatal Műemlékfelügyeleti Osztálya felülvizsgálat céljából átadta az akkori Tervezési Osztálynak, ahol azt területi illetékesként e sorok írója kapta meg.

Az ennek nyomán a helyreállítás munkáival megbízott székesfehérvári építésveze-tősséggel tartott helyszíni szemlén bebizonyosodott, hogy a teendők a benyújtott köl-tségvetésben foglaltaknál sokkal bőségesebbek. Az Egyházmegyei Hatóság ugyanis azt megelőzően műemléki hozzájárulás mellőzésével tette rendbe az épület tetőszer-kezetét és annak fedését, abból kihagyva a kéményeket, a tetőablakokat és azok kőből faragott kereteit, valamint a villámhárító berendezést. Elkészült ugyan az ácsszerkezet megerősítése, a korábbi műpalafedést osztrák műemléki palára, a teljes tetőbádogo-zást pedig vörösréz lemezborításra cserélték ki. A homlokzati helyreállításhoz készült

¹ A kézirat Koppány Tibor hagyatékában maradt fenn. Készítésének időpontja az Országos Műem-lékvédelmi Hivatal (OMvH) Tervtárára való hivatkozás alapján az 1993–2001 közötti időszakra határozható meg. A cikk utolsó simításai még hátra voltak, ám a szerző láthatóan azzal a céllal vetette papírra sorait, hogy majdan megjelentesse írását. Ezért és mert a veszprémi volt püspöki (ma érseki) palota épületébe foglalva olyan korábbi jelenségeket dokumentált, amelyek a szak-mai nagyközönség előtt eddig nem voltak ismertek, a család beleegyezésével érdemesnek látjuk a kéziratot publikálni. A szöveg egyszerre szakszerű építészeti állapotfelvétel és tudományos publikáció, magától értetődő természetességgel vált át egyikből a másikba. A cikk megjelenteté-se tisztelgés Koppány Tibor emléke és egyben az általa képviselt – mára már letűnt – komplex építész látásmód, sokoldalúság előtt. A szöveget változtatás nélkül közöljük. A lábjegyzetelés és az illusztrációs apparátus tekintetében követtük a szerző eredeti szándékait, és csak a szükséges pontosításokat tettük meg. (Fülöp András – FA)

költségvetésből ugyanakkor hiányzott a stukkó- és kőfaragó, valamint kőszobrász és az összes díszműlakatos munka, nem szerepelt benne a palota első és hátsó, műszakilag rendkívül rossz állapotú erkélyének helyreállítása, statikai megerősítése.

A mindezeket összefoglaló jegyzőkönyv alapján az OMF Műemlékfelügyeleti Osztálya 1978 év elején tíz pontban részletesen kifejtett kikötésekkel adta ki a műemléki engedélyt, azzal a feltétellel, hogy a munka csak az OMF helyszíni művezetésével, illetve több részletre kiadandó részlettervek szerint készülhet.

A fentiek nyomán a püspökség elkészítette a végleges költségvetést, a felügyeleti előírás alapján pedig az OMF-en belül elkészült az érintett részek, a két erkély és a szükséges cserékre vonatkozó ablak- és ajtótervek. Az ezekből összeálló tervdokumentáció részeként elvégeztük a palota meglevő alaprajzi felméréseinek ellenőrzését és kiegészítését. A rajzi anyagot műszaki leírással, illetve az előírt mellékletekkel ellátva végül 1981-ben állítottuk össze az utódokumentációt, hogy az elvégzett helyreállítási munkát rajzban és írásban rögzítsük.²

A helyszíni felmérési munka során több olyan megfigyelést végezhattunk, amely részben a helyreállításhoz nyújtott segítséget, részben építéstörténeti jelentőségű is volt.

Az előzők közé tartozott az a felismerés, hogy az eredeti külső vakolás magas mésztartalmú habarcsból, fémsímitóval készített felületű, szinte „glettelt” jellegű volt. Ezen a felületen többretegű fehér meszelést találtunk, azok felett jelentkezett az e század elejétől ismert sárga színű, és csak legfelül, az 1950-es évekből származó, fröcskölt, zöldesszürke festés. Azt is megállapítottuk, hogy eredetileg valamennyi ablak egyrétegű volt. A külső ablakok a XIX. század végén készültek. A belsők anyaga tölgyfa, a külsőké fenyő. A külső tokokat fémkapcsokkal rögzítették a belsőkhöz, s azokon eredetileg nem ablakszárnyakat, hanem zsalutáblákat helyeztek el. Az utóbbiak közül csak a vakablakokon levők maradtak meg, a többit a XIX. század vége felé üvegezett szárnyakra cserélték ki. Az utóbbiak rendkívül rossz állapotban voltak.

A homlokzati felületeken találhatóak közül eredeti formában csak az utcai oldal földszintjén, az oldalszárnyak tövében levő íves falszakaszok két ajtaja maradt meg, az összes többi újabb, valószínűleg a XX. század elejéről származik, és teljesen elkorhadt.

Az újabb külső ablakok és ajtók pántjait megette a rozsdá, annak ellenére, hogy a legtöbb már az utóbbi évtizedekből származott.

A főhomlokzat oszlopos erkélye beázott, kövei jórészt szétfagyott, omló állapotban voltak. Tartóelemei kifelé megdőltek, az egész erkély összedőléssel fenyegetett.

² A szerző itt OMVH Tervtárára (ma: Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ – MÉM MDK –Tervtára) hivatkozik, de a leltári szám helyét kipontozta. Ma erről a felújításról két anyag található a gyűjteményben 14586 és 34405 ltsz. alatt, de mindkettő építészeti tervdokumentáció.

Átázott a hátsó, völgy felőli erkély is, boltozatai ennek következtében megrepedtek, és az azokat tartó pilléreket x^3 centiméteres nagyságrendben mérhetően kifelé nyomták. Kifagyott állapotúak voltak a lábazatok nagyméretű kőlapjai is, közülük nem egy majdnem szétesett. A tetőn levő ablakok kőből faragott keretei kevés kivétellel szétesőben és erősen kifagyott állapotban voltak.

Összefoglalva, az egész épület a rendszeres karbantartás hiányában a teljes elhanyagoltság állapotát mutatta, ami az azt megelőző évtizedek és az épület, illetve a püspökség történetét ismerve érthető volt.

Az építéstörténeti megfigyelések az előbbiekhöz szervesen kötődnek. A Koller Ignác püspök által Fellner Jakabbal terveztetett, 1763 és 1776 között épült⁴ palota eredeti formájában fehérre meszelt homlokzattal és azokon egyrétegű ablakokkal készült. Mai és XVIII. századi állapota között utcai homlokzatán csupán annyi különbség van, hogy oszlopos, a kocsifelhajtót, illetve a bejáratú kaput fedő erkélynek feltételezhető barokk vaskorlátja helyén egyszerű vonalú és romantikus vasrács helyezkedik el. Ezenkívül újabbak a XIX. század első feléből származó külső zsalutáblák, illetve az azok helyett 1860 körül elhelyezett, üvegezett szárnyak.

Hasonló megfigyelést lehetett tenni valamennyi homlokzaton. A hátsó középvonalaiban, a kinyúló támfalon álló négy pillére épített erkély későbbi toldás. Építésének kora nem volt megállapítható, valószínűleg ez is a XIX. század első felében készült, és 1860 körüli kisebb átalakítás nyomait viseli.

A homlokzatok, falkutatás hiányában, többet nem árultak el az épületről. Kutatásra nem volt módunk, azt a püspökség nem engedélyezte, és az OMF vezetősége sem támogatta. Ez alól egyetlen kivétel volt, s ez a déli, a gazdasági udvar felőli homlokzat földszintje. A déli szárny alatt ugyanis a szájhagyomány alapján elfalazott pincét vélték, ezért a kivitelezés közben azzal a kéréssel fordultak az azt végző építésvezetőséghez, hogy ott törje át a falat, miután a lábazati kölemezeket amúgy is cserélni kellett.

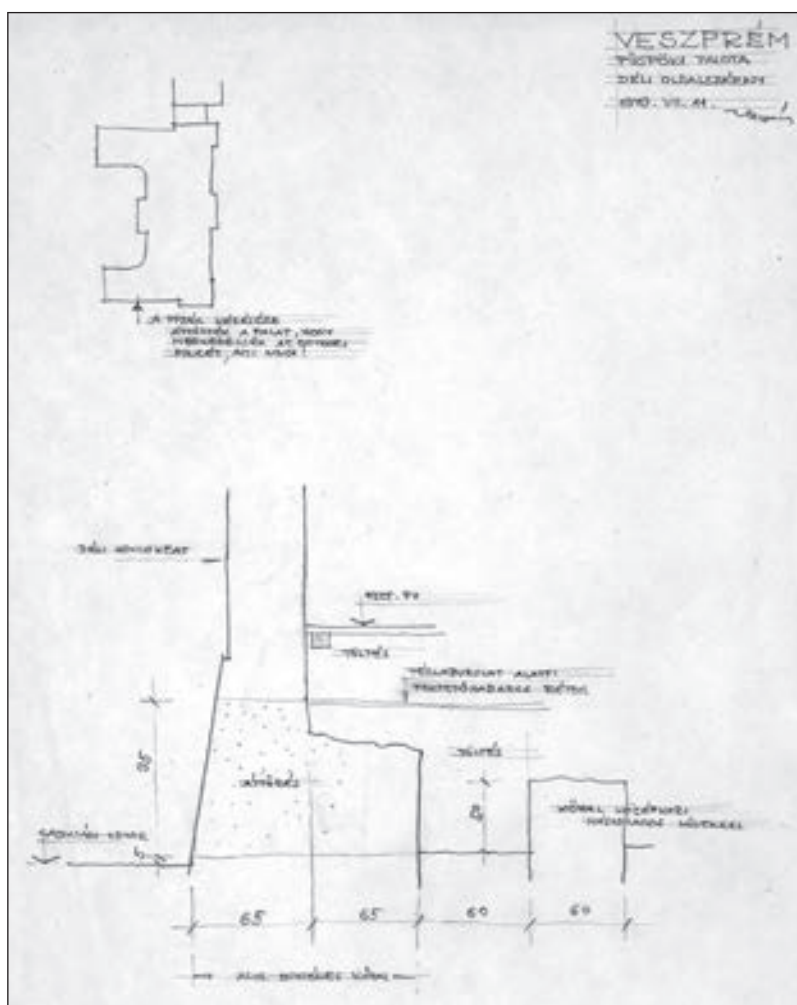
A lábazat szétfagyott kölemezeinek eltávolítása után az első megfigyelhető tény az volt, hogy a rézsűs, lefelé ferdén vastagodó és majdnem két méter magas lábazati falban nagyon sok profilos, középkori építészeti kőfaragvány volt látható. A déli szárny építéséhez ezek szerint akkor elbontott középkori épület anyagát használták fel. A külső épületsaroktól számított negyedik ablak alatt százharminc centiméter vastag fal áttörése után befelé építési törmelékből készült, tömör feltöltés következett, amely valóban rejthetett egy betömött pincét. A törmeléknek az udvar szintjében történt kihordása után, afelett 95 cm-rel habarcsba fektetett téglaburkolat került elő, majd afelett további egy méterrel a jelenlegi padló, két végükön befalazott párnafákra helyezett fenyőpallókkal. A töltésben 60 cm-rel beljebb újabb, a külső fallal párhuzamosan futó

³ A szám kisatírozva, helyére nincs másik szám írva.

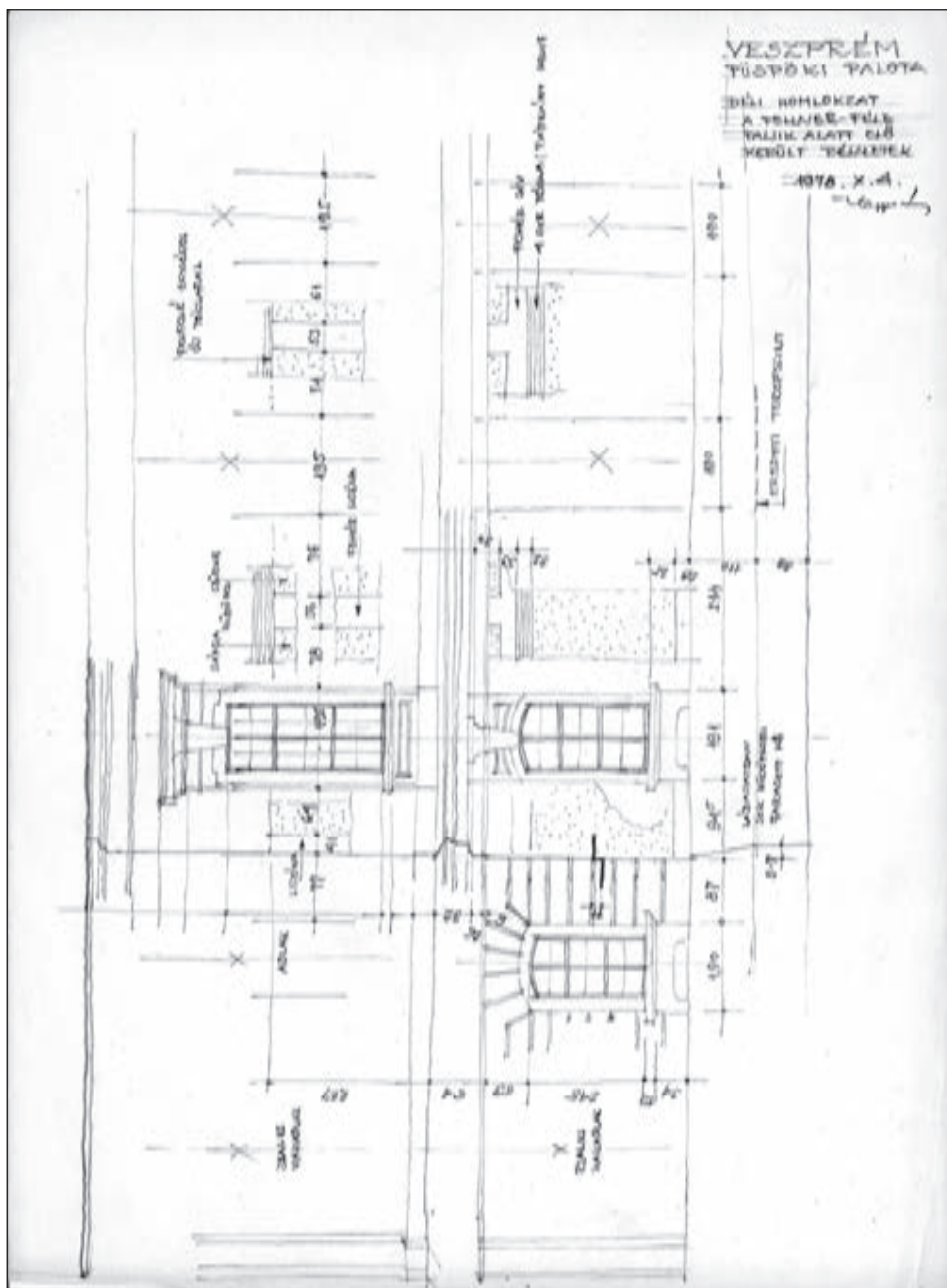
⁴ LUKCSICS–PFEIFFER 1933. 129–134.

és visszabontott falmaradvány került elő, amelyben itt is több, másodlagosan felhasznált középkori kőfaragvány volt. A két, egymással párhuzamos fal között lefelé ásva további egy méter mélységben is csak törmelékes töltést találtunk. Elfalazott vagy betömött pincének tehát nem sikerült nyomára bukkanni. A faláttörés során előkerült részletek alapján feltételezhető, hogy az épület déli szárnya alatt középkori előzmény falai rejlenek. Ezt bonthatták le a mai külső falak építése idején.

A püspöki palota déli szárnyáról annyi volt tudható, hogy az valószínűleg Acsády Ádám püspök (1725–1744) által 1733-ban építtetett püspöki lakóház falainak fel-

Metszet az áttörésekről (Rajz: Koppány Tibor)

A déli homlokzat kutatási rajza (Rajz: Koppány Tibor)

használásával épült.⁵ A déli homlokzat helyreállítása során ennek bizonyítékai kerültek elő. A kétablakos rizalitot követő szakaszon ugyanis a vakolat feltáskásodott, azt le kellett verni, alóla pedig egy attól eltérő, vakolatból készült homlokzati architektúra részletei kerültek elő.

A korábbi barokk homlokzatképzés csak az Acsády püspök építtette házhoz tarthatott. Rekonstruálása a vakolatkutatás folytatása, nagyobb szakaszok feltárása segítségével történhetett volna, erre azonban nem volt lehetőség. Rendszerét így is meg lehetett állapítani, azt a mellékelt homlokzati vázlatrajzon mutatjuk be. Simára vakolt lábazata lent a jelenleginél mintegy 90 cm-rel magasabban kezdődött, ami azt jelzi, hogy a mai udvari terepszintet az 1760-as években annyiival süllyesztették. A kőből készült és középkori töredékeket tartalmazó lábazat felett már téglából építették a felmenő falat. A homlokzat felületét a földszinten sárgára festett, höbörcsös⁶ vakolat fedte, amelyet a mostani ablakok szemöldökének magasságában négy sor téglából kialakított, de lefaragott övpárkány zárt le. Az emeleten az övpárkány felett húzódó, fehérre meszelt sávon lábazat és fejezet nélküli fehér falsávok osztották szakaszokra a felületet, ezek váltakozva sárga és kékesszürke színűek, a földszinttel azonos módon höbörcsös felületűek voltak. Teljes magasságát nem lehetett megállapítani, a mai épület készítése alkalmával a meglevő ablakok felső harmadáig visszabontották, ahonnan felfelé már egységes téglafal jelentkezett. A függőleges sávokkal osztott szakaszok közepén ültek az ablakok, amelyekről a kutatott helyeken semmi sem került elő, mivel feltehetően a jelenlegiekkel azonos helyen voltak.

Az Acsády-féle püspöki házról fennmaradt egy 1759-ben készített, vázlatos ábrázolás. Eszerint lent egy, fent két ablakos rövid oldalával fordult az utca felé. Déli, övpárkánnyal osztott hosszoldalán hat ablak volt, kettésével elhelyezve, bal oldali – tehát keleti – végén zárterkélyvel.⁷

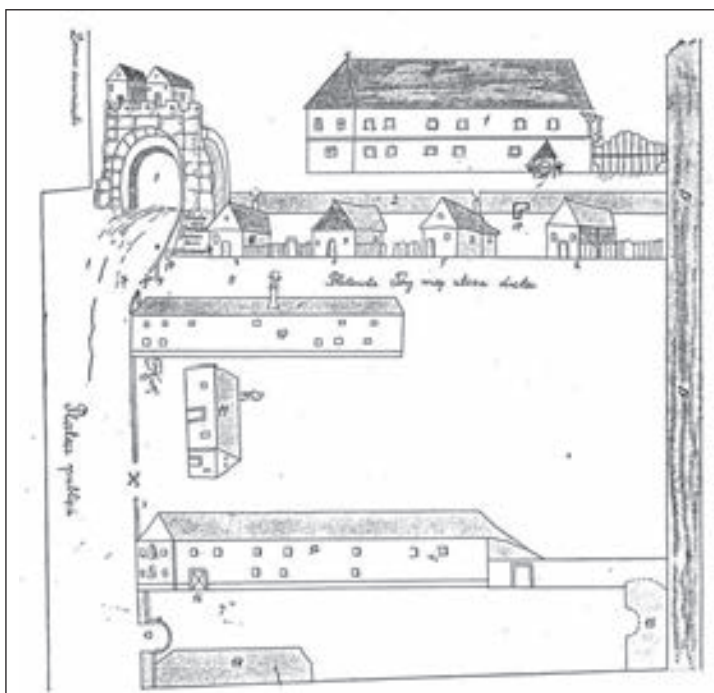
A rajz és az előkerült homlokzatképzés részletei kiegészítik egymást. Acsády Ádám lakóháza – mert palotának aligha nevezhető annak ellenére, hogy a püspök maga soha nem lakott benne, ugyanis felépülte után itt helyezte el a szemináriumot – a rajzon ábrázoltnál magasabb szintű, előkelőbb megjelenésű épület volt, azonban meg sem közelítette a Fellner Jakab által megálmodott architektúrát. A mellékelt rekonstrukciós rajz⁸ alapján az 1730-as évek osztrák ihletésű, provinciális barokkjának jellemző képviselője volt.

⁵ LUKCSICS–PFEIFFER 1933. 91–92.

⁶ Érdes, göröncsös.

⁷ LUKCSICS–PFEIFFER 1933. 169. 34. ábra. (Jobb oldali – FA).

⁸ A rekonstrukciós rajz sem a hagyatékban, sem a fentebb hivatkozott tervdokumentációkban nem található meg, így valószínűleg nem készült el. Helyére a kutatott felületekről a szerző által készített fényképet szerkesztjük be. (FA)

Az Acsády-féle püspöki ház az 1759. évi vázlaton, 1. számmal jelölve.

Kutatás hiányában a XVIII. század első feléből származó épület kiterjedését nem lehetett megállapítani, az azonban valószínű, hogy a püspöki palota nyugati rizalitja nélküli déli szárny azonos vele, kelet felőli részét azonban lebontották a mai palota építése alkalmával.⁹

Mindezek után magáról a helyreállítás munkájáról csak röviden lehet beszámolni. A homlokzati felületek, azok párkányainak és nyíláskereteinek, esetleges stukkódíszeknek rendbetételével párhuzamosan a külső ablakok és zsaluk legtöbbjét újra kellett gyártani, az eredetik mintájára készült pántokkal és vasalással. A palota első és hátsó erkélyeire a közeli múltban készült burkolatok felbontása után új szigetelés, illetve a főhomlokzatin teljesen új vasbetonlemez készült. Mindkettőn, valamint a keretek jelentős részén konzerválni kellett a kőanyagot, a lábazati kőburkolatot pedig a püspökség által rendelkezésre bocsájtott, erre a célra bányásztatott bántai kemény mészkőből egészítették ki, újították fel. Végül a palota összes homlokzata fehér festést kapott.

⁹ LUKSICS–PFEIFFER 1933. 169., 34. ábra

*A palota déli homlokzatának részlete a korábbi homlokzatarchitektúra maradványaival.
(Fotó: Koppány Tibor; MÉM MDK Fotótár ltsz. 110.362)*

FELHASZNÁLT IRODALOM

LUKCSICS Pál–PFEIFFER János (1933): *A veszprémi püspöki vár a katolikus restauráció korában*. Veszprém. (A veszprémi egyházmegye múltjából. 1.)

Újabb megfigyelések a veszprémi püspöki palota 2017–2018-as felújítása során

G. LÁSZAY JUDIT

„*ÖSSZEDOLGOZÁS NÉLKÜL A RÉGÉSZETI MUNKA igen lassan termi gyümölcsét. A mozaikkép lehet, hogy csak néhány régészgeneráció után áll össze egységes képpé.*” írja H. Gyürky Katalin egyik tanulmányában.¹ A műemlékvédelemben sincs ez másképp, a veszprémi püspöki palota építéstörténetéről a korlátozottan rendelkezésre álló forrásokon kívül az épületről a különböző időszakokban elvégzett felújítások során szerezhethetünk újabb információkat. Minél nagyobb egy épület, annál valószínűbb, hogy külső-belső felújításra egyszerre nem kerülhet sor, így a megfigyelések – szerencsésebb esetben kutatások – mindig csak az érintett területekre terjedhetnek ki. Ezért az összefüggések a szakemberek számára csak fokozatosan bontakozhatnak ki. A legutóbbi külső felújítás során tett megfigyelésekkel a mozaikképhez adhatunk további darabokat. A püspöki palota esetében a jövő kutatói számára is maradt bőven tisztázandó kérdés,

A veszprémi főegyházmegye megbízásából került sor a veszprémi egykori püspöki, ma érseki palota külső felújítására 2017–2018-ban, amely a homlokzat lábazati zónájának nedvesedése, a tető és a homlokzatok miatt is indokolt volt, a fedélszék állapota pedig haladéktalan beavatkozást igényelt.² Falkutatásra nem, csak kivitelezés közbeni kutatói megfigyelésre nyílt mód.³

Fedélszék

A palota nagy, főszárnyból, mellékszárnyakból, keleti oldalán sarokrizalitokból, a keleti és nyugati homlokzat középtengelyében hangsúlyos erkélyes középrizalitok-

¹ H. GYÜRKY 1984. 31.

² Építész: Martin Gábor, műszaki ellenőr: Ther-Ra Kft - Ther Antal, Ther Balázs, statikus: Ther Antal, restaurátorok: Fekete Attila kőrestaurátor, Jeney Zoltán farestaurátor, Pák András farestaurátor, Nagy Melinda fémrestaurátor, kutató: G. Lászlai Judit, kivitelező: VEMÉVSZER Kft.

³ A dolgozatban említett első barokk periódus az Acsády Ádám által 1733-ban építtetett, a második barokk periódus a Fellner Jakab tervezte, Koller Ignác püspök számára 1763–1776 között épült palota.

ból álló tömegét egy nagy összetett tető fedi, amely jellegzetessége a széles főszárny feletti felső részén lapos, járható manzárdtető. A fedélszék többször javított barokk szerkezet, amelynek statikai problémáit, állagromlásait, korhadásait a különböző időszakokban néhol fa segédszerkezetekkel, elemekkel, támaszokkal, hol vas elemek felhasználásával stabilizálták. A csatlakozások elkorhadtak, az elemek sok helyen szétcsúsztak, kibillentek eredeti helyzetükből.

Maradékaltalanul rekonstruálni lehet a Koller püspök által készíttetett ferde szélgerendás barokk szerkezet képét. A két oldalszárnynon jórészt megőrződött az eredeti tető. A főszárnyban a manzárdfedés alatt megmaradt a hajdani ároktetős szerkezet. A két egymás mellett kialakított barokk sátortető közötti árkot egy kis hajlású tetővel fedték le, így létrejött a felső részén enyhén lejtő mai manzárdos forma. Az átépítés

A manzárd fedésűvé átalakított két barokk ároktető csatlakozása. (Fotó: Hack Róbert)

pontos idejét nem ismerjük, Balassa László valamikor egy XIX. században történt tüzeset utánra gondolja.⁴ Levéltári adat híján pusztán azt állapíthatjuk meg, hogy szerencsés módon még a vári házak legnagyobb részének tetejét elpusztító 1909-es tűzvész sem tett kárt a püspöki palotában. A fedélszék épségben megmaradt, tehát a tűz nem pusztította el, a szerkezeten tűz nyomai nem látszanak, noha a *Vasárnapi Újság* tudósítása szerint „A várost tűzvész pusztította s legszebb negyede áldozatul esett a lángoknak; husz ház leégett, köztük nem egy modern bérpalota, továbbá a várhegyen levő papnövelde, a Ferencziek temploma és kolostora s öt kanonoki és püspöki palo-

⁴ BALASSA é. n.

ta.”⁵ Talán valamennyi kár esett a palota tető héjalásában, s a manzárdtető kialakítása ezután történt. A csapadék elvezetése szempontjából is egyszerűbb megoldás a mai szerkezet, kevesebb karbantartást igényel.

Megmaradt a középtengelyben lévő rizalitos épületrész és az oldalszárnyak tetőszerkezetének csatlakozásánál, a barokk vápa kialakítás. Fellner Jakab a palotát eredetileg két párhuzamos gerincű sátozotttetővel – ároktetővel fedte, a két hosszanti tetőszakaszt merőleges nyeregtetővel összekötötték. A tetőszakaszok közötti közlekedést így lehetett megoldani a ma is eredeti helyén lévő padlásfeljáratról. „A hossz-tengelyre merőleges tetőre utal még . . egy oszlop, ami mostani állapotában funkció nélküli. A képen látható a főállás, amihez csatlakozik, és aminek egykor a függesztő oszlopa volt. Az oszlop tetején látszik a szarufa és dúc csatlakozásához kialakított fakötés nyoma.”⁶

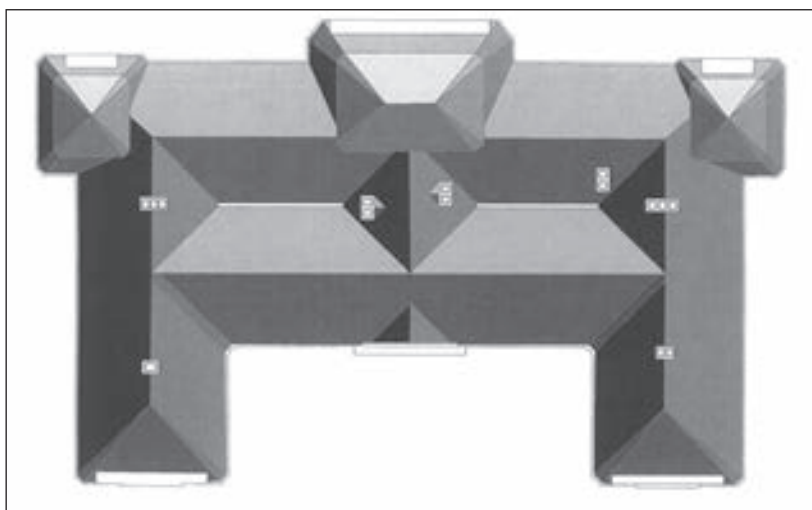
A funkció nélkül maradt függesztőoszlop és kémény a barokk fióktető lenyomatával. (Fotó: Hack Róbert)

A kémények felületén látható lenyomatok mutatják a már elbontott fióktetők formáját, ezekre a kémény körüli vízvezetés miatt volt szükség.

A megmaradt szerkezetek és a lenyomatok segítségével Pesta Lászlóval kiszerveztettük a barokk tetőformát. A széles épület tömegek lefedését évszázadokon ke-

⁵ A veszprémi tűzvéz. *Vasárnapi Ujság* 1909. április 11. 302–303.

⁶ Pesta László statikus: Veszprém Püspöki Palota tetőformájának vizsgálata. In: G. LÁSZAY Judit: Veszprém, Vár utca 16. Püspöki, ma érseki palota, Építéstörténeti tudományos dokumentáció és értékleltár a tető és homlokzat felújításához. 2014.

A barokk ároktető képe. (Pesta László rajza)

resztül ároktető rendszerek alkalmazásával fedték. A vápákban összegyűlő csapadékot a fedélszéken belül fa- vagy fémvályúk segítségével vezették ki az ereszcatornákba. Ausztriában, Csehországban, felvidéki épületeknél ma is számtalan példájával találkozhatunk. Barokk kastélyaink közül pl. a fertődi Esterházy kastély is kétemeletessé átépítése után először ároktető rendszerrel volt lefedve az 1770-es években.⁷

Az utcai járósínt változása és annak hatása a palota összképére

A palota nyugati homlokzatához viszonyítva különböző korokban történt te-reprende-zések következtében történt változások figyelhetők meg. A városrendezé-si tevékenység minden esetben a járósínt módosításával is járt. Az archív fotókon egyenetlen terepszint látható, legmagasabb ponton a püspöki palotával. Szemben vele a Bíró–Giczey-ház előtti járósínt a ferencesek felé fokozatosan emelkedett. A múlt század eleji képeslapokon a kanonoki ház földszint és emelet magasságának viszo-nya fordított volt, a kapu pedig kisebb és a mainál alacsonyabb lábazat magassága a ferde terep miatt csökkenő. A Szentháromság-szobor egy kicsit magasabban volt kör-nyezeténél. A székesegyház 1907 és 1911 közötti neoromán felújításakor, 1910-ben rendezték az előtte lévő területet is. A szint süllyesztése, egyenletessé alakítása miatt a szobor talapzatot kapott, a környező épületek kapuinak szárkövét újabb elemekkel toldani kellett. A püspöki palota bejárata magasabbra került, ma már kettő helyett hat

⁷ LÁSZAY 2008. 317–348.

lépcső vezet a bejáráshoz, a kocsi áthajtó külső íves mellvédjét jócskán meg kellett nyújtani. A palota lábazatának magassága is megnőtt. Koppány most közölt tanulmányában⁸ említi is a szintsüllyesztésre vonatkozó megfigyelését. Az utolsó nagy változással, a járdák eltüntetésével, az egybefüggő térszint kialakításával ehhez képest a mai kép lényegesen már nem változott.

Homlokzat

A felújítás során a homlokzaton vakolatleverést csak a lábazati zónában végeztek, pusztán azokon a felületeken, ahol az állékonyságot veszélyeztette volna annak megtartása. A falmezőkön, vájatolt és tagozat felületeken a vakolat kökeménységű, jó megtartású volt, így ez a megtartó szemlélet szolgálta legjobban a műemléki értékek megőrzését. Ezért a műemléki megfigyelések korlátozott területre vonatkozhattak. A tervezéshez elkészült építéstörténeti dokumentációban már ismertettem a műemléki tervtárban található, az 1980-as években lezajlott felújításhoz Koppány Tibor által készített építészeti műleírást és tervanyagot, befoglaltam az ahhoz tartozó pár fényképet is,⁹ melyben az állt, hogy a püspöki palota déli falának egy részén – nem ismertett helyen – előkerült az Acsády Ádám püspök által 1733-ban emelt épület homlokzatának egy részlete. Erről ott csak annyit írt, hogy az simított falsávok közötti hóbörcsös falmezőkkel készült. Már a kivitelezés közbeni kutatói megfigyelésekről készült anyag¹⁰ elkészülte után, Koppány Tibor hagyatékának rendezésekor Koppány András talált egy kéziratot, amely részletesen, rajzzal és fotóval illusztrálja az akkor látottakat. Az emberöltőnyi idővel ezelőtti, szintén korlátozott területen megfigyeltekhez adalékul szolgálnak a most tapasztaltak, így érdemes közreadni azokat csekély számuk ellenére.

A Koller Ignác építette palota déli szárnyánál a kerítéshez simuló kis épület és a püspöki alkalmazottak épületébe átjárást biztosító közlekedő közötti homlokzati fal alsó szakasza egy erősen visszafaragott felületű törtkő falazat, amely felett nagyobb részt egy téglából készült falegyen húzódik. E felett egy középkori faragott köveket tartalmazó szintén törtkővekből rakott, kevés téglát tartalmazó falazat látható. Ebben másodlagos az ablakok alatt téglából kifalazott kötény. Az Acsády épület habarcsa keményebb, meszesebb a Koller-palotáénál. Most újra láthatóvá vált a Koppány Tibor kéziratában említett, másodlagosan felhasznált középkori köveket tartalmazó 1733-as periódushoz köthető falazat, azonosítható volt a korábbi pince keresése érdekében történt faláttörésük elfalazása is. A középkori kövek között van megégett mészkő és vörös almásdi kő

⁸ KOPPÁNY 2020.

⁹ Veszprém, Püspöki palota homlokzat helyreállítása 1981. Országos Műemléki felügyelőség – Koppány Tibor. Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ – MÉM MDK – Tervtára ltsz. 14586

¹⁰ G. LÁSZAY 2018.

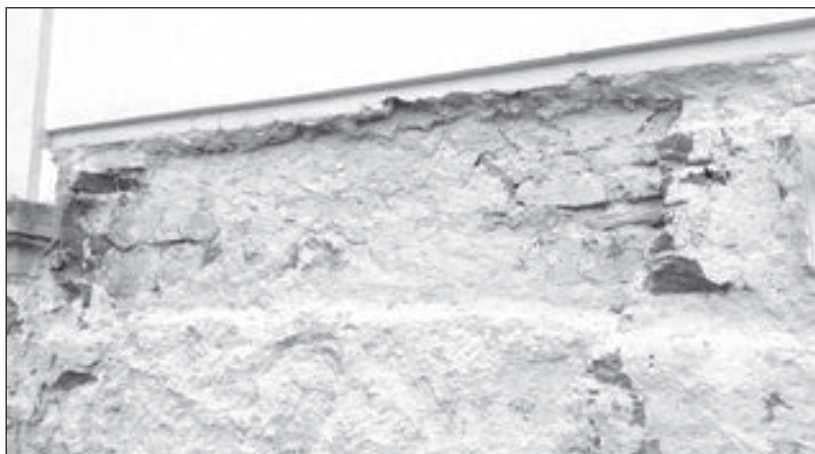
is. A másodlagosan felhasznált kövek egyikének alján alapvakolat és több réteg fehér meszelés volt megfigyelhető. A visszafaragott felületű kőfal korának meghatározásában korábban bizonytalan voltam. A kézirat olvasásakor derült ki számomra, hogy az is az első barokk periódushoz tartozik. Az egykor részben már járószint alatti, rézsűsen szélesedő fal külső felületét 1980-ban az új lábazat felrakása érdekében erősen visszafaragták. Nem érdektelen, ha a közelmúlt beavatkozásairól is értesülhet egy kutató!

*Déli homlokzat lábazata a másodlagos faragott kövekkel.
(Fotó: G. Lászy Judit)*

Koppány most közölt rendkívül fontos megállapításai a déli homlokzat lábazat feletti magasabban fekvő felületére vonatkoznak. Az utóbbi kivitelezés során a keleti homlokzat középrizalitig terjedő szakaszának lábazat feletti részén lehetett az első barokk periódusra vonatkozó megfigyeléseket tenni. Ez a palota Acsády-kori, már téglából készült, de még néhol törtkövet is tartalmazó maradványait is tartalmazza. A DK-i sarkon a vájatokban számos helyen megmaradt legalsó réteggént egy sötétszürke, faszenet tartalmazó festésréteg, mely a falazott kváderre is ráfutott egykor. A sarokrizalit keleti ablakának és vakablakának könyöklői alatt is közvetlenül megtalálható a sötétszürke festés néhány maradványa. A könyöklő köfelületét az idő és gondos kezek már régen letisztították, de a szerkezethez közvetlenül illeszkedik a szürke festett réteg, nem vágja azt. A két könyöklő profilja elűt a homlokzaton található többi későbbitől.

A rizalit utáni oldalszárny ablakkönyöklőinek vonalában legalul egy faszenes hőbörcsös vakolat mutatkozott, felületén nagyon kopott sárgás meszes festéssel, hasonló a Koppány által is felrajzolt földszinti zónához. Az Acsády palotához tartozóként azonosítható felületek könnyen repednek, megsemmisülnek. Ezt fedi a Koller periódus vastag alapvakolata sokszor megújított festésréteggel. Az ablakok könyöklője körüli kifalazás másodlagos, a vastag alapvakolattal együtt egy előrébb húzódó homlokzati

Keleti homlokzat. A 3. és 4. ablak könyöklőjéhez tartozó kifalazások a második barokk periódushoz tartoznak, az Acsády épület mélyebb falsíkját igazították a kívánt síkra. A korábbi falmező faszénnel kevert höbörcsös mészvakolat rétege látható a későbbi barokk és XX. századi rétegek alatt. (Fotó: G. László Judit)

síkhöz (Koller időszak) tartoznak. A keleti homlokzat középrizalit előtti ablakától (6. tengely) már az 1763–1776 között épült periódus egységes téglafalazata következik.

A megfigyelték alapján arra következtethetünk, hogy az első barokk periódus Koppány Tibor által megrajzolt homlokzat képéhez („a homlokzat felületét a földszinten sárgára festett, höbörcsös vakolat fedte, amelyet a mostani ablakok szemöldökének magasságában négy sor téglából kialakított, de lefaragott övpárkány zárt le. Az emeleten az övpárkány felett húzódó, fehérre meszelt sávon lábazat és fejezet nélküli fehér falsávok osztották szakaszokra a felületet, ezek váltakozva sárga és kéesszürke színűek, a földszinttel azonos módon höbörcsös felületűek voltak”)¹¹ sötétszürkére festett kváderes sarokrizalitok tartoztak. Itt az ablakok köténydíszét és az ablakkereteket is szürkére színezték. Ehhez sötétszürke lábazat tartozhatott. Sötétszürke, faszenes homlokzatfestésre az utóbbi időszak kutatásai során gyakran bukkantunk. Ez a színt a XVIII. század első felében, közepén gyakran alkalmazták kontrasztos, intenzív összehatású homlokzatokat létrehozva.

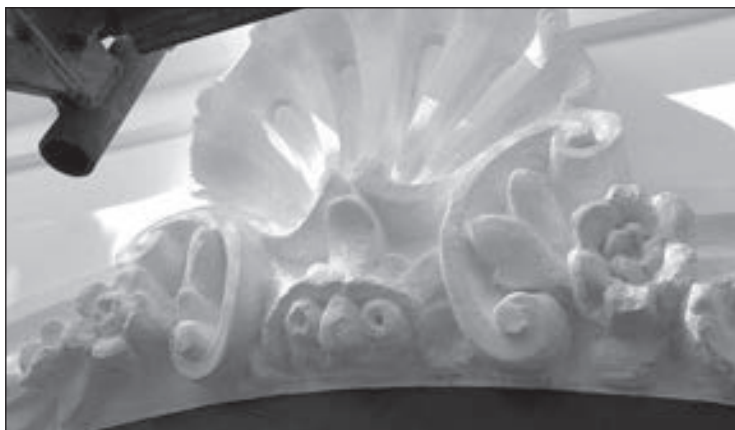
A Fellner által tervezett palota homlokzata

A homlokzati stukkók állapotától függően a javasolt beavatkozások módját és mértékét a restaurátori kutatás határozta meg. Tisztítás, hiányok pótlása, rekonstrukció, történt. A korábbi XX. századi felújítások során sok pótlás is igen rossz megformálá-

¹¹ Lásd: KOPPÁNY 2020.

súra sikerült – elkent párkányprofil, kanálra hasonlító sáslevél stb. Ezeket más meglévő részletek alapján pótolták, újra modellálták. Restaurálás közben stukkó alárajzok is előkerültek. Az oromzatos szemöldökpárkányok alatti, olajágakkal keretezett pajzsos stukkódíszek a keleti homlokzaton alapvető stíláribs különbséget mutatnak a másik három homlokzat akantuszlevelekkel övezett kartusos stukkóitól. Felvetődött, hogy az előbbiek valamivel később készülhettek, esetleg a XIX. század első felében. A keleti oldalon nem fejezték be a stukkómunkák egy részét a XVIII. század folyamán, vagy az időjárásnak különösen kitett homlokzaton ezek egy javítás eredményei? További forráskutatás talán megválaszolhatja a kérdést. A keleti homlokzati teraszon „*a díszek közül a bal első fej kialakítása kezdetleges szobrászi ismeretekre vall, felmerült a gyanú, hogy nem eredeti a plasztika. [...] Minősége miatt minden bizonnyal feltételezhető hogy utólagos átalakítás eredményezte, vagy egy korábbi fej csonkját faragták át vagy pedig egy eredetileg valamilyen oknál fogva üresen hagyott mezőbe faragták bele*”¹²

Koppány Tibor az erkély megépültét a XIX. századra gondolta, azonban az 1773-as, Koller püspök halála után felvett épületleírásban szerepel az erkély.¹³ Csak egyes részek újraépítésével javításokat végezhettek a szerkezeten a XIX. században.

*A keleti homlokzati erkély első ajtaja feletti faragott fej.
(Fotó: G. Lászy Judit)*

¹² FEKETE Attila: Veszprém Érseki Palota homlokzati helyreállításának kő, stukkó restaurálási dokumentációja. 2018.

¹³ „A nagyteremből három ajtó nyílik: az első kelet felé az erkélyre, mely egyébként ablak gyanánt is szolgál. Ez az erkély a rezidencia közepén, kelet felől, a hegy meredek sziklájára épült. Boltíve fölé ólomlemezek vannak helyezve és el van látva az eső levezetésére szolgáló csövekkel. Minden oldalról vasrács övezi. A rezidencia; vagyis a nagyterem erkélyre néző külső falát ugyanazon bécsi festőnek a „Hajnal”-t ábrázoló festménye díszíti az elhunyt püspök által szerkesztett felirattal: „AUT BENE, AUT NIHIL” (Vagy jól, vagy semmit).” KÖRMENDY 1984. Az erkély XVIII. századi, csak javítása történt a XIX. században. (Tévesen fogadtam el a későbbi datálást egy összefoglalóban. G. LÁSZY 2020.)

Nagy változást hozott a palota megjelenésében, hogy megszüntettük a homlokzat anyagszerű szétfestését. Koppány Tibor már megfigyelte, hogy az épület eredetileg egyszínű fehérre meszelt külsejű volt, így a sárga homlokzatszínt a nyolcvanas években felváltotta a klasszicizáló barokkhoz illő egyszínű fehér. Most restaurátori kutatás is igazolta ennek jogosságát. Az utóbbi évtizedek műemléki kutatásai nyomán kirajzolódott, hogy barokk épületeink gyakran egyszínű fehérre meszelt külsejűek voltak. Ennek egyik oka a könnyen javíthatóság, olcsóbb felújíthatóság volt, de a klasszicizáló késő barokk stílus jellemzője az egyszínű homlokzat. A Fellner tervei szerint készült francia barokk városi palotákat idéző fehér palotán a tagozatok, párkányok, stukkódíszek, vájatolt felületek változatos fény-árnyék játéka alkotja a festői összhatást, amely különösen sűrűfénynél bontakozik ki igazán.

Barokk épületek esetében a XX. század közepétől kezdve még a műemléki helyreállítások alkalmával is a kőszerkezeteket előszeretettel megtisztították és natúr felületben tartották. Jól látható volt az erkély és a bejárat kapu esetében ennek az eredménye. A natúr köelemek esetlegesen csatlakoztak a vakolt, festett felületekhez, építészeti elemekhez. A támasztó és támasztott elemek egy építészeti egység részei, összetartoznak. Indokolatlan volt az ablakok könyöklőinek is anyagszerű láttatása, natúr kőként való bemutatása. Ez ellentmond a történeti építészet szabályainak, mert eredetileg az összetartozó építészeti tagozatok elemeit, részeit azonos módon kezelték. Most a kőfelületeket is vékony meszes festéssréteggel látták el – esetünkben fehér színnel (amely a kövek felületi védelmét is jelenti). A tető attika díszítése az ablakkezetivel együtt is fehér meszelést kapott.

A palota helyreállítás után. (Fotó: G. Lászlai Judit)

Fekete Attila 2010-től kezdve restaurálta az oromdíszeket a kőcímerrel és puttókkal, az oromzati ablakkeretek egy részét,¹⁴ 2013-ban került sor a további attika kőelemek restaurálására. A korábbi festés felkutatására is sor került. A homlokzati címerek eredetileg színesek voltak, de a kevés pigment maradvány miatt nem történt rekonstrukció. Felette az attika ornamentikáján kék festésnyomokat azonosítottak, alapszínként kevés szürke szín maradvány is látható volt. Ez a színes esztétikai helyreállításhoz szintén kevés támpont. Kiderült, hogy a középrizaliton a vázák és a puttók viszont mindig festetlenek voltak.

A felújítások során tett megfigyelésekből összeálló kép egy teljes egészében fehérre meszelt homlokzatú palota, melyen a középrizalit oromzatában lévő színes püspöki címer kiemelt hangsúlyos elem volt. Koller idejében az ablakszerkezetek homlokzati külső felületét és az ablakrácsokat zöldre festették az 1773-ban készült kamarai összeírás alapján.¹⁵ Ez kékeszöld színt jelentett általában, a zöldet a malachit kristály porrá zúzott anyagával nyerték.¹⁶

A felújítás eredményeképpen a püspöki palota a korábbiaknál hitelesebben idézheti vissza barokk képét.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- BALASSA László (é. n.): *Veszprém, Vár utca 16. Püspöki (érseki) palota*. Kézirat a nagytopográfia számára.
- G. LÁSZAY Judit (2004): *Eszterháza színei. Rövid beszámoló a fertődi Esterházy-kastély homlokzatkutatásáról*. 179–192. In: *Etűdök. Tanulmányok Granasztóiné Györfly Katalin tiszteletére*. Szerk.: Bardoly István. Budapest, Kulturális Örökségvédelmi Hivatal.
- G. LÁSZAY Judit (2018): *A veszprémi püspöki palota tető és homlokzat felújításának kutatói megfigyelése*. Dokumentáció. Budapest. 317–348.

¹⁴ FEKETE Attila: *Érseki palota, Oromzati szobrok restaurálása*. 2010. restaurálási dokumentáció. Kőszobrász konzulens Sütő József restaurátor, műemlék felügyelő Németh Katalin, művészettörténész G. László Judit volt

¹⁵ 8. szoba az emeleten „melyben az elhunyt kegyelmes úr ebédelni és vacsorázni szokott [...] A szobának két ablaka van zöld rácsosattal. [...] Ebből a teremből két ajtó nyílik: az egyik a korábban leírt lépcsőház, a másik a nagy előcsarnokba”. Körmeny József 19. jegyzete: Püspöki kisebédő 1965-ig. Ez a terem az összeírás szerint 2 ablakos, a valóságban). „A föllépcső mindkét oldalon vasráccsal van ellátva. Alul kettő rácsos üvegablak, felettük rács nélküli, zöld színűre festett faablakok”. KÖRMENDY 1984. 334. és 335.

¹⁶ A malachitzöld mázolásról a fraknoi Eszterházer Baucassa anyagában Dávid Ferenc adatot is talált a kastély nyílászáróinak külső színére vonatkozóan, Bogdándy Titusz restaurátor feltárt ilyen zöld réteget. G. László 2004. Magyarországon nagy mennyiségben bányászták a malachitot. BOHNS 1805. 132. (Külső mázolásra később a XIX. századtól már nem használták)

- G. LÁSZAY Judit (2020): *A falkutatás és a kivitelezés közbeni megfigyelések, kutatások*. A falkutatás elmélete és gyakorlata a műemlékvédelemben. Konferencia-előadás, 2020. Febr. 27. Budapest.
- Gottfried Christian BOHNS (1805) *Waarenlager, oder Wörterbuch der Produkten- und Waarenkunde: des wohlerfahrenen Kaufmanns zweyte Abtheilung*. Hamburg.
- H. GYÜRKY Katalin (1984): A Szent Márton kápolna régészeti maradványai Budán. *Archeológiai Értesítő* 111. évf. 31. 29–41.
- KOPPÁNY Tibor (2020): A veszprémi püspöki palota homlokzatának helyreállítása, 1978–1980. *Veszprémi Szemle*, 2020/2.
- KÖRMENDY József (1984): A veszprémi püspöki uradalom veszprémi javainak kamarai összeírása az 1773. évi széküresedés idején. *A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 17. 333–351.
- LÁSZAY, Judit (2008): *Lokalforschung in Esterháza/Fertőd am Anfang des Jahrtausends*. In: Die Familie Esterházy im 17. und 18. Jahrhundert: Tagungsband der 28. Schlaininger Gespräche, 2008. Szerk.: Wolfgang Gürtler, Martin Krenn. 128. Kötet. (Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland).

A Szent György-kápolna védőépülete¹

LANTOS EDIT

TANULMÁNYOMBAN SZAKIRODALMI ÉS LEVÉLTÁRI FORRÁSOK² alapján a Szent György-kápolna védőépületének építészeti jelentőségével foglalkozom. Az 1945 utáni épületanyag jelenlegi pusztulását, mostoha helyzetét látva különösen fontos felhívni a figyelmet azokra az épületekre, melyek megbecsülését, védelmét építészeti minőségük indokolja. Az Erdei Ferenc tervezte „szellemes héjbe-ton védőépület”³ (statikus: Szlávik Tibor) egyértelműen ezek közé tartozik.

Erdi Ferenc 1967-ben nyerte el az Ybl-díj II. fokozatát „a műemléki épületek helyreállításának tervezési munkájáért, különös tekintettel a veszprémi Szt. György kápolna védőépületének és a szigetvári vár helyreállítási terveire”. Merényi Ferenc 1969-es (olaszul 1968-ban megjelent) építészettörténetéből azt is megtudjuk, hogy mik voltak azok a műemléki, építészeti és esztétikai szempontok, ami alapján ezt az épületet is a legjobbak közt tárgyalták. Eszerint „a különböző korok egymást váltása az, ami közvetlenül is elárulja a szemlélőnek az [épületek, városrészek L. E.] együttes történelmi fejlődését [...] Ezért helyes elvileg, hogy ott, ahol az eredeti történelmi állapotra biztos utalás nincs, vagy csak kevés van, ne semleges házak, hanem maiak épüljenek, olyanok, amelyek a mi korunkat helyezik a történelmi korok mellé. [...] Mindez különleges gondot, sok részletet érintő előkészítést, körültekintő munkát, tehát avatott kezű építésszt, különlegesen gondos kivitelt igényel.”⁴ 1972-ben, az 1945 utáni építészet legjavát bemutató kötetben pedig úgy fogalmazott, hogy az Erdei-féle védőépület nemcsak megoldja a „rendkívül értékes maradványok és romok állagvédelmét és bemutatását [...] a helyreállítás esővíz és fagyveszély elleni megóvását, a természetes megvilágítású, zavartalan megtekintés lehetőségét”, hanem emellett „a maga korszerű építészeti kialakításával szerényen illeszkedik a veszprémi várnegyed műemléki környezetébe”.⁵ Sedlmayr János 1987-ben további részleteket emelt ki az

¹ Köszönet Simon Annának a cikk megírásához nyújtott segítségével.

² A koronavírus járvány megszakította a kutatást, ezért néhány részlet pontosítása későbbre halasztódik.

³ HORLER 1966. 236.

⁴ MERÉNYI 1969. 114. A korszak építészeiben fel sem merült, hogy elképzelt rekonstrukcióval kísérletezzenek.

⁵ MERÉNYI 1972. 268.

épületben megnyilvánuló tervezői invencióról: Erdei, a „XIII. századi rotunda feltárt területe fölél egy enyhén emelkedő szegmens ívű vasbeton héjat tervezett. Ezzel elérte, hogy a bazilika és a volt szeminárium közötti telket vizuálisan nem zárta le, továbbra is kitekintést enged azon át a város felé. A védőépület alaprajzi vetülete nagyobb, mint a rom, annak szabályos nyolcszögű alaprajzát nem követi. A ferde telekhatár miatt a megvalósított trapéz alaprajz nagyon logikus: a héjszerkezet rövidebb oldalon kettő, a hosszabbikon három pilléren nyugszik. A védőépület a rom megóvását ideálisan megoldja, a feltárt falmaradványok kisebb kiegészítése és elemeinek visszahelyezése szépen meg is valósult. Szellemes és artisztikus a védőépülethez vezető lépcső és a kerítés⁶ is, ismét csak Erdeire jellemző részletformálással. A Szt. György-kápolna önmagát, de áttételesen építészet is bemutató kiállítás.”⁷ Abban is konszenzus van, hogy Erdei Ferencnek ez a legsikeresebb, „korai, de építészeti-műemléki szempontból egyik kiemelkedő tervezése.”⁸ Merényi tehát a korszerű építészeti megoldást, a szakmailag felkészült tervezést és a gondos kivitelezést emeli ki. Horler és Sedlmayr szellemesnek nevezi, utóbbi hozzátéve a logikus alaprajz, a romok ideálisan megoldott bemutatása és a művészi részletek fontosságát is.

A Szent György kápolna védőépülete. (Fotó: Lantos Edit)

⁶ Az eredeti lépcsőlejáró szűkebb volt (SEDLMAYR 1994. 115), a mai bejárat előtti kiteresedést és lépcsőt 1975-ben tervezte Erdei. (Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ, (továbbiakban MÉM MDK) Tervtár ltsz: 37614.

⁷ SEDLMAYR 1987. 175.

⁸ SEDLMAYR 1987. 173. és SCHÉRY 1995. 203.

Mai szemmel a székesegyház előtt elsétálva előbb az előkert és a széles, küklöpsz-falazatú lejárát tűnik fel, ami anyaghasználatában átvezet Erdei épületének oldal-homlokzatához. A vastag kőfal fölött az épület teljes hosszában üvegfelület nyílik, amit a betonhéj zár le. Tovább haladva az íves tető háttérként szolgál a homlokzat vonalában álló Szent Imre szoborhoz (Erdei Dezső alkotása). Még feljebből nézve azonban a kockaköves előtér és a malomkő alakú ivókút mögött húzódó, mellmagasságig érő betonhéj, a három széles, karomszerű nyúlvánnyal, a rajta négyzet alakban elhelyezett tüskékkel, és a környezetétől elütő színezésével is inkább térplasztika benyomását kelti. (Nem volt ez máshogy eredeti formájában sem, amikor a fekete, kúpos lezárású szellőző nyílások helyén még üveg korongok szolgáltak felső megvilágítókként.⁹) A múzeum, az utcaszintnél két méterrel lejjebb nyíló bejáratához fémbordákból hajlított lépcsőkön jutunk le. A szegmensívű ablakfelület és a rövidebb oldalak nyúlványai közti keskeny ablakosorok szolgáltatják az épület megvilágítását. A trapéz alaprajzú belső tér közepén láthatók a középkori falmaradványok és Vetési Albert sírköve. A rövidebb falakon három, illetve két széles, enyhén befelé dőlő pillér tartja az ívelt födémeket. Ezek a felületek fröcsköltek és fehérre festettek, viszont a bejárat hosszánti fal végig, az azzal szemben levő nagyjából mellmagasságig terméskő falazat.

Összességében az épület feltárulása példás, a kontrasztos anyaghasználat figyelemre méltó, és a betonhéj visszafogott eleganciája egy mai építésznek is dicséretére válna. Ráadásul anélkül tudja érvényesíteni karakteres jelenlétét, hogy ezzel zavarná a két oldalán álló nagy formátumú épületeket. És valóban, még az olyan részletek, mint a kerítés vagy ivókút is időtlen megformálásúak. A belső tér a süllyesztés ellenére sem nyomasztó, az íves mennyezet miatt ugyanis a belépő tágasabbnak érzékeli a teret, a kényszerű, keskenyedő alaprajz pedig a bemutatandó műemlékekre fókuszálja a figyelmet.

A szakmai elismerések és a jelenkori benyomások után nézzük milyen tervezési feladat előtt találta magát, az akkor 26 éves Erdei Ferenc, és hogyan sikerült azt megoldania?

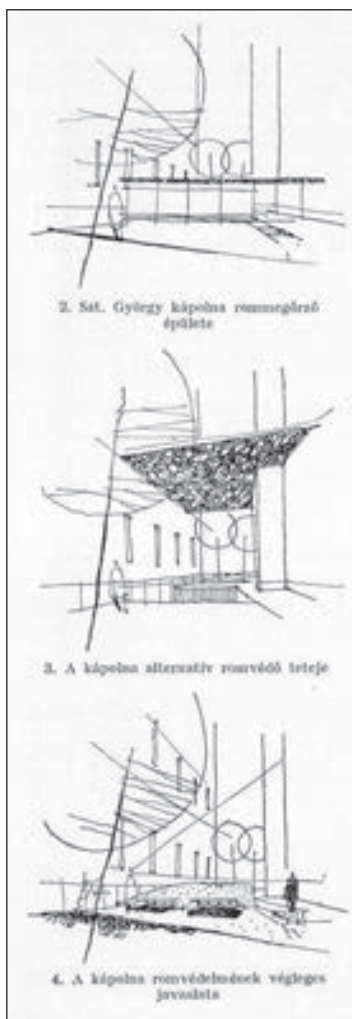
Erdei Ferenc és Koppány Tibor, 1960-ban, a védőépületről szóló első írásában három rajzot közölt a lehetséges tervváltozatokról. A 3. ábrán, „*A kápolna alternatív romvédő teteje*” címűn, egy kvázi fedett romkert kialakítását látjuk: a szeminárium és a székesegyház épületét lapostetővel kötötték össze, a falmaradványokat pedig körbejárható aknában mutatták volna be. A 2. ábrán – ami a „*Szt. György kápolna rommegőrző épülete*” nevet viseli – a szemináriumot és a székesegyházat összekötő lapostetős, üvegfalú épület látszik, melynek föld feletti magasságát a szeminárium földszinti ablaksora jelöli ki. Az épület jobb oldalán keskeny lépcső vezet a romok-

⁹ A jelenlegi állapot az 1995-ös felújítás eredménye. A cserét a jobb szellőztetés indokolta. KÁLDI Gyula: Védőépület felújítás. MÉM MDK, ltsz: 36441.

hoz. A 4. ábra, „A kápolna romvédelmének végleges javaslata” mutatja a mai állapotot. Erdeinek – és a rommaradványok konzerválását és bemutatását tervező Koppány Tibornak – a tervek elkészítésekor figyelembe kellett venniük: „1. A két nagy épület közötti szűk területet; 2. a két épület meglevő, de egymástól eltérő kiképzését (architektúráját); 3. a megszokott városképet; 4. a szeminárium oldalhomlokzatának földszinti ablakát; 5. a két épület közötti áttekintést, mert a Várból kelet felé ez az egyetlen kilátási lehetőség.”¹⁰ Felmerült az a változat is, hogy a telek egészét kitermelik a romok szintjéig, és az így keletkezett területre állítják fel a védőépületet, de ez nem volt gazdaságos megoldás, emiatt a süllyesztett megoldás mellett döntöttek. Ismét átadva Erdeinek a szót: „arra is vigyáznunk kellett, hogy ne a védőépület legyen a hangadó,¹¹ ne kösse le, hanem csupán hívja fel a figyelmet a mögötte rejlő értékekre. Emellett figyelembe kellett vennünk és – úgy érezzük – meg kellett tartanunk a szűk közön való átlátást, tehát olyan alacsonyra kellett terveznünk a védőépületet, hogy teteje felett át lehessen látni. [...] A sokféle elképzelés, acél- és vasbeton-szerkezetű védőtetők után jutottunk el a vasbetonhéj szerkezetű tető gondolatához.”¹²

*A kápolna romvédelmének
végleges javaslata.*

Forrás: Erdei et al. 1960. 141.

¹⁰ ERDEI et al. 1960. 141.

¹¹ Ez összecseng a Budai Aurél által 1961-ben megfogalmazott esztétikai elvvel, mely szerint „a régi és új formák között mutatkozó kontraszt feltétlenül szükségessé teszi, hogy minden olyan esetben, amikor régi épület mellé, vagy azok együtteseibe bármilyen új épületet helyezünk, az építészeti formaképzés minden léptékében következetesen érvényesítsük a **szubordináció** [Kiemelés az eredeti szerint L. E.] – az esztétikában oly jelentős elvét. Ez a gyakorlatban azt jelenti, hogy a régi és új kompozíciójának komplex hatásában egyértelműen a régi vagy az új forma domináljon, ezzel szemben a másik csak alárendelt, szubordinált szerepet játsszon.” BUDAI 1961. 45.

¹² ERDEI et al. 1960. 142. Erdei itt azt is írja, hogy a vasbetonhéj szerkezetű tetőt „alaprajzi és szerkezeti kötöttségek miatt nem lehetett maradéktalanul megoldani”, de ennek részleteiről egyelőre nem találtam forrásokat.

A szeminárium és a székesegyház közti terület XX. századi története Ádám Iván veszprémi kanonok naplóbejegyzéseivel kezdődik, aki a székesegyház felújítása során leírta azokat a festett és faragott épületrészeket, amik az állványozási munkák során előbukkantak. Ezek feltárását Hungler József kezdte meg tanítványaival 1957-ben. A Bakonyi Múzeum igazgatója, dr. Szentlélek Tihamér dr. Gutheil Jenő tanácsai alapján kijelölte a kutatóárkokat, és a módszeres feltárást H. Gyürki Katalin folytatta. A XIII. századi kápolna maradványai alatt előkerült egy korábbi körkápolna íves fala, valamint Vetési Albert Veszprém püspökének és Mátyás király diplomatájának sírköve is. A leletek fölé az első védőtetőt (a Városi Tanács költségén) Vákár Tibor tervezte. Az oszlopok és a sátoertő is fából készült, kovácsolt vas kiegészítésekkel. A szelemeneket a szomszédos épületek falába vésték be 10 cm mélyen.¹³ Szentlélek Tihamér 1958. szeptemberi leveléből¹⁴ tudható, hogy 1958 januárjától állt ez ott. Ő már ekkor felvetette a leletek romkert-szerű bemutatását, aminek költségét hozzávetőleges becsléssel 100 000 forintba tette (és figyelmeztetett a telek körüli csatornázási problémákra).

Az Országos Műemléki Felügyelőség dokumentumai közül az 1959. szeptember 15-i műleírás és költségvetés tájékoztat az első tervekről. Ebben Erdei megfogalmazta a munka legfontosabb feladatait és szempontjait. *„A kettős kápolna bemutatása tehát nemcsak művészet- és építészettörténetileg, hanem történeti, kultúrtörténeti szempontból is nagyon fontos, romként azonban nem tartható fenn, mivel mély gödörben fekszik. Ezért a romterület fölé védőépületet kell készíteni, amely a vizet távol tartja a romoktól és megvédi azokat a fagytól. A romokat mintegy múzeumi tárgyat szándékozunk bemutatni. [...] A kápolna délkeleti sarkában a korábbi kápolna alapfalait és burkolatát egy téglatámfallal körülvett aknában mutatjuk be, külön részletterv szerint. A védőépület kialakításához felhasználjuk a kápolna déli oldala mellett húzódó középkori templomfalat. A Nagyszeminárium falához támasztva szabálytalan alaprajzú védőépítményt készítünk, a megadott terv szerint. A talajszint alatt kb. 200 m-el (sic!) mélyebben fekvő vonal a védőépület kontúrjának megfelelően kiépített, kőtámfalakkal körülvett aknában hagyjuk. [...] A kőtámfalra a déli oldalon tömören felfalazott kőfal készül. A vasszerkezetű, alulról látható tető egyik oldala erre fekszik fel, a másik oldalon a szeminárium épület tűzfalába kell bevésni. [...] A héjzat hullámpalából készül, a tetőszerkezetre erősítve. A védőépület nyugati és keleti támfalai és a tető közé könnyű, vasszerkezetű üveggel ké-*

¹³ VÁKÁR Tibor: Műleírás. é. n. Bakonyi Múzeum Adattára, ltsz: 8035.

¹⁴ A leletek és a védőépület történetét (pl. a finanszírozási kérdéseket és a véleményezési procedúrákat) jelentősen megbonyolította, és időben elhúzta az, hogy a Városi Tanács, a Bakonyi Múzeum, az Országos Műemléki Felügyelőség, később pedig a Veszprém megyei Idegenforgalmi Hivatal is érdekelt fél volt. Szentlélek Tihamér 1958. szept. 20-i levele a Veszprém megyei Tanács VB Elnökének (másolatban a Műemléki Felügyelőségnek), Bakonyi Múzeum Adattára ltsz: 8046.

szül, a nyugati oldalon bejárati ajtóval.”¹⁵ Sajnos erről a változatról nem maradtak fent tervek, így a költségvetés adatait is figyelembe véve úgy tűnik, hogy az elképzelés szerinti épület 120 m² alapterületű, 5,5–9 méter változó fesztávú, szabálytalan alaprajzú lett volna, és hullámpala fedte a vasszerkezetes, gerinc nélküli tetőt, amit nyolc darab I acélgerenda tartott. Ezek az egyik oldalon a szeminárium falába vésett, betonozott fészekbe, a másikon a kőtámfal felfalazására támaszkodtak volna. Ennél a változatnál műköből elkészítették volna a tagozott profilú ajtókeretet a kápolna főbejáratának bal felére, a háromkaréjú külső sarokpillért a bejárat baloldalára (mindkettő a meglévő jobboldalival azonos méretben és kivitelben), és a belső sarokpillérek lábazatát is.¹⁶

A következő, 1960. áprilisi – a mai állapotot tükröző – műleírás, költségvetés és tervanyag aláírója csak Erdei Ferenc. A korábbi, szabálytalan alaprajz fölé húzott vasszerkezet tartotta hullámpalátető helyett itt már azt írta: „A védőépület szimmetrikus trapéz alaprajz fölé hajlított vasbeton lemez, szélesebb oldalán 3, rövidebb oldalán 2 támpillér megtámasztással, pillérek a földbe süllyesztve. Kitűzés: A szeminárium falának, valamint a meglévő (föld alatt) középkori fal síkjának meghosszabbítása után a kapott metszéspontból szögfelező húzandó, amelyik az épület hosszirányú, (szimmetrikus) tengelye lesz. Erre a tengelyre merőleges szerkesztendő és a rajzon feltüntetett méretek alapján a támpillérek belső vonala megállapítható. A hosszirányú mérete: 12,00 m.” Míg az előző műleírásból és költségvetésből csak annyit tudunk meg, hogy a lefedés „közép felé lejtő ún. »pille«-tető”, itt arra is kitér, hogy „A zsaluzat összevágása, válogatása fontos, mert a vasbeton lemez utánmegdolgozást (sic!) nem kap, nyers betonfelület marad, ezért jó anyagot szabad csak felhasználni, a deszkák kötésbe rakva helyezendők a mintaívre. Vasszerelés statikus terv szerint, betonozás vibrálással, betonkeverőgéppel történjen. Fontos a jó bedolgozás! [Kiemelés az eredeti szerint. L. E.] Mert a szigetelés nem készül, csak a külső felülete 2 cm vastag egyforma szemszerkezetű bazaltzúzalékos betonból TRICOSAL¹⁷ (előírt) hozzáadásával készül, melynek felülete a megkötés után (gyengén) kikeférendő.”¹⁸ Erdei kiemeli (és a későbbi munkanaplókban is megjelenik), hogy a rom padlóterítéssel védendő, illetve semmit sem szabad rárakni.¹⁹ Ebben a költségvetésben már nincs szó műköves, díszítoszobrászati munkákról, de külön tételként szerepel a környezet kertészeti

¹⁵ 1959. szept. 15. Erdei Ferenc–Koppány Tibor: Állagmegóvási dokumentációk. (Műleírás) MÉM MDK, ltsz: 08143.

¹⁶ 1959. szept. 15. Erdei Ferenc–Koppány Tibor: Állagmegóvási dokumentációk. (Költségvetés) MÉM MDK, ltsz: 08143.

¹⁷ Beton és habarcs szilárdulását gyorsító, a vízzáróságot fokozó adalékanyag.

¹⁸ 1960. ápr. Erdei Ferenc: Állagmegóvási tervdokumentációk. (Műleírás és költségvetés) MÉM MDK, ltsz: 08138.

¹⁹ 1960. okt. 21 és okt. 31. bejegyzések In: 1960. 08. 22-vel induló Építési napló. Stahl József és Mucsi Vince bejegyzései. Állagmegóvási dokumentációk, (továbbiakban: Építési Napló, ÁD) MÉM-MDK, ltsz: 08143.

kialakítása. A csatolt terveken egy trapéz alaprajzú épületet látunk, melynek hossza 12 méter, a befogói pedig 8,54 és 4,79 méter. Az alaprajzon feltüntették a zsaluzat csíkozását is. A pillérek koporsó alaprajzúak, függőleges keresztmetszetük paralelogramma. A belsőben a pillérek bordaszerűen elkeskenyednek. (A nyugati falon levő középső pillér élhossza 80 centiméteresből 40 centiméteresre, vastagsága 10 centiméteresből 50 centiméteressé nő.) Az épület falai a romoktól 1,4–2,7 méter távolságot tartanak. A héjazat hossz tengelye 12 méter, induló magassága: 220 cm (az utca szinttől 20 centiméterre), a legmagasabb pontján 294 cm. Vastagsága a falak vonalában: 30, a legmagasabb pontján: 8 cm. A tető legmagasabb pontján négyzet alakban, négy sorban összesen 16 darab felülvilágítót helyeztek el. Ezek eredetileg 20 cm átmérőjű (fűl nélküli) peremes jénai üvegtálcák voltak, melyek a tálcák peremére feszített gyűrűkkel (egyik oldalán felhasított gumicső) és leszorító tárcsákkal illeszkedtek az őket tartó, lemezből hajlított kúpos hengerekre.

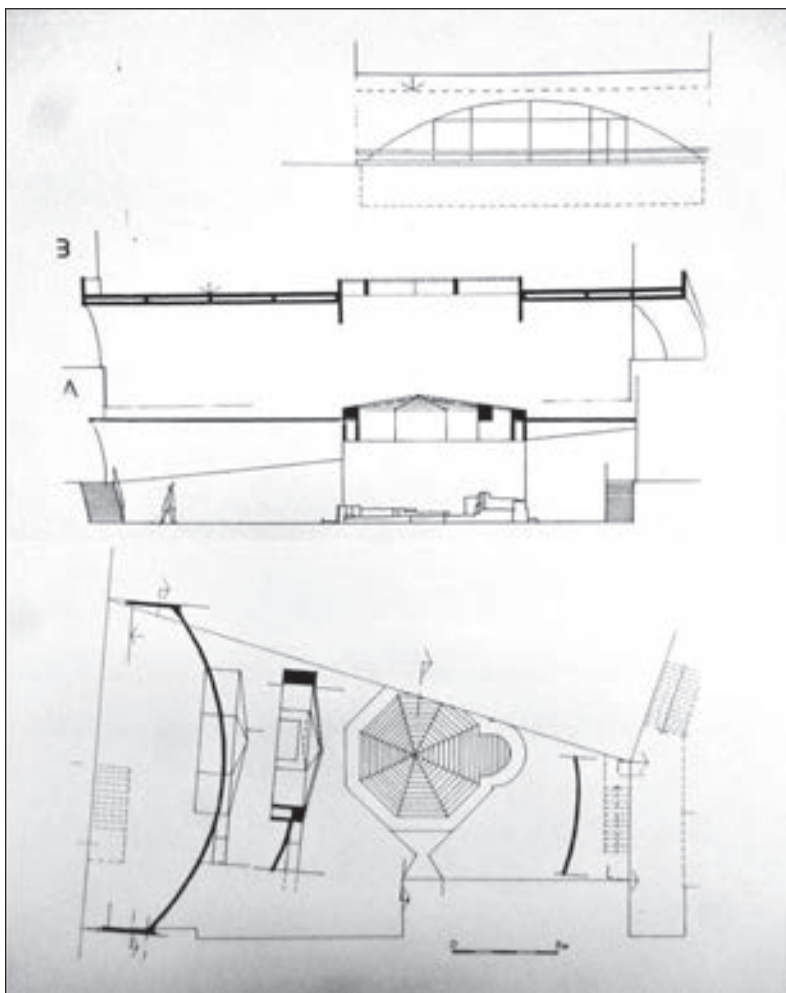
A fentiek több kérdést is felvetnek. Az egyik, hogy vajon mi történt az 1959 szeptembere és az 1960 áprilisa közti fél évben? Mi okozta azt a teljes koncepcióváltást, ami a hullámpalás-vasszerkezetes helyett a betonhéjas lefedést eredményezte? Segíthet a válaszadásban, ha összehasonlítjuk a két változat költségvetését. Az 1959-es végösszege ugyanis 220 311,08 Ft volt, míg az 1960-asé: 135 500,- Ft. A jelentős különbséget a lakatosmunkák eltérő ára (64 396,- VS 12 500,- Ft), illetőleg az okozta, hogy az utóbbi verzióban elmaradtak a pala, bádigos és műköves költségek.²⁰ Az építési naplóból azt is tudjuk, hogy a betonfödém felépítése rövid időt vett igénybe. 1960. november 5-én fejezték be a pilléreket, 18-án bontották el a romok feletti védőépületet. November 22-én két ács közreműködésével megkezdték a födémzsaluzást és a vasalás előkészítését. 24-én kapcsolódott be a munkába egy vasbeton szerelő is, egy kőműves, egy ács és az öt segéd munkás mellé. Másnap az egy „vasas”-hoz további kőművesek és a csoportvezető is csatlakozott.²¹ Harmincadikáig folyt a vasalás és pillérbetonozás. Maga a födém betonozása már másnap megkezdődött és csak két napig tartott. December elsején és másodikán, a három kőműves tíz segéd munkással elkészítette a betonhéjat. Következő napon (szombaton) végezték el a simítást és a glettelést. Hétfőn pedig a további glettelés és tereprendezés után viasszal szállították az állványokat és deszkákat Várpalotára. Az épületet 1961. augusztus 15-én adták át, de csak 1962. október 21-én nyílt meg a nagyközönség előtt. Ennek oka a romkonzer-

²⁰ Mivel nem ismerjük a korábbi változat terveit, nehéz megmondani, hogy mi okozhatta, hogy abban szinte minden olyan tétel, ami a vasbeton lefedéses változatnál is megvan (mint a bontás, földmunka, alapozás, üveges, kőfaragó, de még a festő, vagy a felvonulás tételei is) nagyságrendekkel magasabbak. Koppány Tibor 1963-as írása szerint pedig itt is voltak szobrászati kiegészítések. Ezt az OMF „szobrászrészlege” (HORNICSEK 1961. 55), illetve Birkmayer János szobrászművész készítette. KOPPÁNY 1963. 58. 108.

²¹ Építési napló. Állagmegóvási dokumentációk, MÉM MDK, ltsz: 08143.

válási munka elvégzése, a vízelvezetés, a parkosítás és a kerítés további kérdéseinek megoldása volt.²²

Egy másik lehetséges oka a koncepcióváltásnak azok a tanulmánytervek lehettek, amiket Ferenczy Károly²³ tervezőmérnök, az OMF munkatársa készített.²⁴

Ferenczy Károly terve

²² GERGELYFFY 1961. 113.

²³ <http://www.icomos.hu/index.php/hu/elismeresek/panteon/9-actual/panteon/11-ferenczy-karoly>
(Utolsó megtekintés: 2020. ápr. 29.)

²⁴ MÉM MDK Tervtár Tsz: 4733

A fennmaradt szabadkézi vázlat és tanulmányterv szerint a telek járószintjét ki-mélyítették volna a falmaradványokig. Az épület hosszanti oldalai a szomszédos épü-letek falaihoz tapadtak, az utca felé pedig egy szegmensíves üvegfallal nyílt volna meg az épület, melynek tömege hosszanti irányban három részből állt. Ezek közül kettő sza-bálytalan trapéz alaprajzú, és mindkettőt emelkedő vállvonalú donga fedte volna le. A donga szakaszok közt, a falmaradványok fölött egy, annak az alaprajzát követő, nyolc-szögletű, félköríves bővítésű felülvilágító és tető kapott volna helyett. A telek teljes te-rületét elfoglaló épület két rövidebb oldalán lépcsőkről lett volna megközelíthető a belső tér. Ferenczynek ez a terve szellemiségében rokonítható a diósgyőri vár rekonstrukciós terveivel, amiről ezt írta a korabeli sajtó: „*Ferenczy Károly – a ma már közkeletű és hivatalosan is elismert felfogás szerint – a műemlékhelyreállítás céljának az eredeti állapotot megközelítő tér- és tömegkialakítás keretében – a műemlék tartós megóvását, gondozott-fenntartását tekinti. Módszere – a múlt század »tisztogató«, ma úgy monda-nánk: lakkozó restaurálásaival ellentétben – az igazolható részek gondos visszaállítása, a hiányzó részek környezethez és korhoz alkalmazkodó, egyáltalán nem leplezett modern kialakítása.*”²⁵ További kutatásokig amiatt valószínűsíthető, hogy eredetileg Ferenczyé volt a betonháj ötlete, mert Erdei tervvázlatai közt nem szerepel a teljes telek terepszint-jének csökkentése, csupán egy leírásában hivatkozik rá, mint túl költséges felvetésre.

Sajnos az OMF-nél megmaradt egyetlen-féle (de több példányban is meglévő) tervváltozathoz nincsenek meg a részletes zsaluzási tervek,²⁶ amik segítenének meg-érteni azt, hogyan oldották meg a romok fölötti munkálatokat. Vagy esetleg az is a betonháj mellett szóló érv volt, hogy a középkori maradványok terhelése nélkül ké-szülhetett el a földém? Ahogyan a végleges változat tervei²⁷ is hiányoznak, tehát nem tudjuk, hogy mi okozta a pillérek leegyszerűsítését? A zsaluzás nyomainak eltűnését azonban biztosan nem a megváltozott koncepció eredményezte, mivel még 1960. no-vember 15-én is, maga Erdei jegyezte be az építési naplóba, hogy „*A kizsaluzás után a zsaluzó deszka lenyomatai meghagyandók, utólagos ráhordás lehetőleg kerülendő*”.²⁸ Nagy valószínűséggel a kivitelezéskor történtek okozhatták azt, hogy a védőépületről készült legkorábbi fotókon már a fehérre festett, sima felületű falak látszanak.²⁹

²⁵ A szerző hozzáteszi még, hogy a városban megütközést keltett az, hogy a Magyar Építőművészek Szövetségének Műemléki Bizottsága elvetette a tervet. „*Miskolcon az illetékesek valamennyien kíváncsiaknak, szükségesnek és kivihetőnek tartják a diósgyőri álmot. Tiltakoznak a »romesztéti-ka« ellen, amit túlhaladott az élet.*” BÉKÉS 1959. 8.

²⁶ Simon Annától megkaptam a MÉM MDK Tervtárban 2016-ban fellelhető alapozás támfal és pil-lérvasalás tervének fotóját, amin a vasbeton ív peremvasalás is kivehető, de ez (legalább is a fotó minősége alapján) nem tartalmaz elég információt a kérdés eldöntéséhez.

²⁷ Az 1993-as, az Országos Műemléki Hivatal épületében rendezett életmű kiállításán is az 1960. áprilisi tervek szerepeltek. (Simon Anna fotói alapján.) A kiállításról: DEÁK et al. 1993.

²⁸ Építési napló. Állagmegóvási dokumentációk, MÉM MDK, ltsz: 08143.

²⁹ VIRÁG 1962. 129. 1. ábra

Tervezői feladatként adott volt tehát egy szűk, szabálytalan alaprajzú telek, amin meg kellett oldani a telek bal oldalán, egy 2 méter mély gödörben található falmaradványok bemutatását. Nehezítette a helyzetet a szomszédos épületek dominanciája, és az, hogy a szeminárium ablakai ide nyílnak. Ezért, és az utcakép miatt sem lehetett átlagos magasságú, illetve a Ferenczy által elképzelt teleknagyságú épületet felhúzni. Plusz feladatot jelentett, hogy ezen a területen folyt össze a szomszédos épületek csapadékvize.³⁰ Azzal, hogy az épület követi a telek alaprajzát, ideálisan használták ki a rendelkezésre álló területet. A védőépület körbe fogja a középkori maradványokat, elegendő teret biztosítva annak múzeumi tárgyként bemutatásához. A földbe süllyesztéssel elkerülték a szeminárium ablakainak beárnyékolását, és a szomszédos épületek oldalhomlokzatainak feltárulását sem akadályozzák. A vízelvezetést a csatornázással oldották meg.

A környező épületek tisztelete, az új épület hivalkodásának elkerülése, a székes-egyház bejáratának biztosítása, és a zöld terület védelme Erdei és Koppány 1964-es és 1966-os publikációiban is megjelenik.³¹ A rom védőépületének alacsony ívű vasbeton héjjal történt lefedése az utcáról még átlátást enged kelet felé, míg a környezet adottságaihoz alkalmazott szerkezet, a támaszközökben és a dongaív alatt elhelyezett keskeny ablaksor időtálló megfogalmazású. És utóbbi előnyösen megvilágítást biztosít a múzeumi térnek.

A fentiekben számos olyan kritériumot felsoroltunk, amivel hagyományosan egy épület építészettörténeti jelentőségét indokolni szokás. A gyakorlati elvárásoknak való kiváló megfelelés, a figyelmes környezetbe illeszkedés, az épület negyedik dimenziójának, vagyis a feltárulásának hatásos megoldása, az anyagszerűség tiszteltben tartása. Van itt azonban még valami, amit a szakirodalom és Erdei is csak egy-egy szóval intéz el, de ami miatt igazán figyelemreméltó ez az épület. Amit Merényi „*korszerű építészeti megoldás*”-ként fogalmaz meg, az Erdeinél úgy hangzik el, hogy „*szem előtt kellett tartani napjaink építészeti nyelvét, mai értelemben vett »modern« védőépületet kellett tervezni. Így készült el a megvalósított védőépület terve*”.³²

E kitételek megértéséhez az anyaghasználat mellett az épület legmarkánsabb építészeti jegyeit kell megvizsgálni, vagyis azt, hogy a (szegmens)íves vasbeton födém, illetve héj, a haránt irányú pillérek, a födém felülvilágítói, de még az ún. látszóbeton – jelen esetben a tervező szándéka szerinti, a zsaluzást megmutató betonfelület is – mennyire korszerű és/vagy eredeti a korabeli magyar épületekhez képest? Az 1945 utáni hazai anyagból az első formai párhuzamokat az ipari építészetben találjuk, ahol

³⁰ KOPPÁNY Tibor: Műleírás a veszprémi Szent György-kápolna 1959 évben végzendő vízelvezetési munkáihoz. Állagmegóvási dokumentációk, MÉM MDK, ltsz.: 08138. és ERDEI et al. 1960. 141.

³¹ ERDEI-KOPPÁNY 1964. 4, ERDEI-KOPPÁNY 1966. 89-90.

³² ERDEI-KOPPÁNY 1964. 5. és ERDEI-KOPPÁNY 1966. 89.

már a negyvenes évek végétől előszeretettel kísérleteztek az ívelt betonlemezekből megalkotható formákkal, födémekkel.³³ A nagy fesztávú terek lefedései közül megemlítendő a budapesti Szabolcs utcai MÁVAUT-telep garázs- és járműjavító csarnoka (Nyíri István – Bandl Ferenc – Bleyer Pál, 1950–1953), ahol a lapos ívű födémét ívtartók és előregyártott tetőlemezek alkotják, illetve a hiperbolikus paraboloid héjelemekkel fedett újpesti Bőrenyvygyár csarnoka (Gnädig Miklós, 1954), vagy a hejőcsabai Cement és Mészmű silói (Poddányi István et al., 1950–1953).³⁴ Utóbbi kettő a hazai héjszerkezetek előfutárainak tekinthetők, mert a monolitikus héjszerkezetek fejlesztése ténylegesen az 1950-es évek végén kezdődött el: a székesfehérvári Könnyűfémű új Alumíniumöntődéjének (Menyhárd István et al. 1958–1960) lefedése hiperbolikus paraboloid héjak sorolásával keletkezett, míg a Csepel Vas- és Féművek Csőgyára csőheggesztőcsarnoka (Menyhárd István et al. 1961) elliptikus héjak sora fedi.³⁵ A fentiekből látható, hogy az Erdei-féle betonhéj nemcsak egy korai formai kísérlet, de (főleg szokatlan alaprajza miatt) figyelemreméltó statikai és technikai teljesítmény, még akkor is, ha fesztávja jóval kisebb a fentiekénél, és „kézműves” technológiával készült megoldás volt. Bérczes István és Gnädig Miklós (IPARTERV) 1960-as tihanyi hajóállomása, és a hatvanas évek legelejének beton épületei (pl. a tihanyi kikötő völgyhídja a látszó zsaluzással – Lipták László, 1961),³⁶ de Polónyi Károly idényjellegű épületeinek tervei (1958–1959), Callmeyer Ferenc badacsonyi borozója (1957), vagy Csaba László cserépváraljai temploma (1959–1961), balatonfüredi mentőállomása (1958–1960)³⁷ és Kiss E. László Városligeti fasori óvoda és bölcsőde épülete (1959–1960),³⁸ melyek a terméskő és beton felületeket kombinálják, de akár Szrogh György mogoródi iskolája (1958–1961),³⁹ Borvendég Béla szegedi ravatalozója (1959–1960),⁴⁰ vagy Szelle Kálmán zebegényi műteremháza (1960) is olyan merész anyaghasználati és/vagy formai kísérletek, melyek új fejezetet jelentenek a magyar építészettörténetben. Erdei védőépülete, a maga eredeti alaprajzával és lefedésével, anyaghasználatával, azzal, hogy a kőfalazat, üvegfelület és betonhéj egységként áll össze, ugyanehhez a vonulathoz csatlakozik.

A képhez hozzátartozik, hogy a nemzetközi építészetben már az ötvenes évek elejétől megfigyelhető az a tervezői szabadság, ami a legváltozatosabb lefedésekkel és anyagkombinációkkal próbálkozik, vagy éppen a vasbeton lehetőségeit használja a

³³ HABA 2019. 39–41.

³⁴ HABA 2019. 103, 113, 114.

³⁵ HABA 2019. 181, 183–184.

³⁶ LŐVEI 1996. 152. és LŐVEI 2000. 38–39; MÁDL 2017.

³⁷ LANTOS 2017. 230.

³⁸ LANTOS 2015. 290–293.

³⁹ FERKAI (1985) 2003. 47; LANTOS 2015. 296–297.

⁴⁰ NAGY 1972. 149.

különböző íves, illetőleg lapokból hajtogatott hatású forma-kísérleteikhez. A továbbiakban olyan építészeti lapszámokból hozok ezekre a kísérletekre példákat, amely Erdei idejében megtalálhatóak voltak az OMF könyvtárában.⁴¹ Az *Architectural Forum* (New York) 1953. áprilisi számában közzéttek Eric Mendelsohn St. Louis-ban épült zsinagógáját.⁴² A negyedelt ellipszis hosszanti keresztmetszetű épület földemét széles betonhevederek tartják, három oldalán üvegfelületekkel megnyitott. Ugyanez a lap az 1958. decemberi szám címlapján hozta le a párizsi UNESCO székház (Marcel Breuer, 1953–1958) épületének részletét, olyan fotóbeállításban, amin a küklpsz falazat hangsúlya ugyanakkora, mint a ráállított vasbeton épület. Ugyanez a szám tárgyalta többek közt Rudolph Schwarz Düren-i Saint Anna, Le Corbusier Ronchamp-i templomát,⁴³ Eero Saarinen New Havenben épült, hiperbolikus paraboloid felületekkel fedett, ellipszis alaprajzú jégkorongcsarnokát,⁴⁴ és Felix Candela Mexico City-beli Capella de Nuestra Senora de la Soledad templomát is.⁴⁵ Ezen felül még számos nemzetközi építészeti folyóirat (*Architectural Review*, *Baumeister*, *Les Monuments Historiques de la France*, *Werk*) járt a Műemléki Könyvtárba. Noha nagyobb részük építészet- és művészettörténeti illetőleg archeológiai témájú volt, akadt köztük a kortárs építészetet ismertető is. (Ahogyan azt a 2006-os tanulmányomban⁴⁶ felvettem, a magyar építészek nem voltak olyan szorosan elzárva a nyugati építészet világától, mint a hazai humán értelmiség.) Erdei Ferenc (és Ferenczy Károly) tehát nagy valószínűséggel ismerte a kortárs építészet különböző irányait, és inspirálódhatott általa. A tömegformákkal és anyagokkal, azok kombinációjával végzett kísérletük, a nyugati építészeti szcénában is figyelemre méltó.

Láthattuk tehát, hogy Erdei Ferenc, a Szent György-kápolna védelmére tervezett épülete megjelenésében időtálló, és kétségtelenül megállja a helyét a korabeli magyar és nemzetközi anyagban is. És itt le is tehetném a tollat, ha nem nyugtalanítana még valami.

Mindig kérdés, hogy egy épületnek melyik állapota az, aminek alapján érdemes elgondolkodni és következtetéseket levonni az épület jelentőségéről, vagy a tervező tehetségéről, hiszen nem egy esetben a felépítés és/vagy a használat jelentősen módosítja a tervező eredeti elképzeléseit. Ebben az esetben Erdei terveiből két markáns elem maradt el: a pillérek nem keskenyedtek bordákká, és eltűntek a zsaluzás nyo-

⁴¹ Ezúton is köszönöm Szecskó Ágnes könyvtáros segítségét.

⁴² N. N. Three new synagogues show today's techniques and materials embodied in the plastic architecture of Eric Mendelsohn. *Architectural Forum*, 1958. 4. 105–120.

⁴³ N. N.: The Church in modern world. *Architectural Forum*, 1958. 12. 89–93, 156.

⁴⁴ N. N. MACQUADE, Walter: Yale's Viking vessel. *Architectural Forum*, 1958. 12. 106–121, 110–115.

⁴⁵ N. N.: A continuing review of international building. *Architectural Forum*, 1958. 12. 179–181.

⁴⁶ LANTOS 2006. Jelenleg az építészek tájékozási lehetőségeinek további kutatásán dolgozom, ami feltárandó a szaklapok ismerete mellett a személyes kapcsolattartás lehetőségeit is.

mai is, noha Erdei szerette volna ezt megtartani. A dilemmám épp ebből, Erdeinek a zsaluzás nyomait kívánó feljegyzéseiből ered. Miért volt ez fontos? És vajon veszíthetett emiatt az épület a jelentéséből?

Ha az eredeti terv valósul meg, akkor a héjazatot kívülről betonba ágyazott szürke és fekete bazaltszemcsék borítják. A belsőben sötétebb lenne, hisz nem a fehér, hanem a beton- és a kőfalak szürkéje dominálna. A küklöpszfalazat és a fölötte húzódó betonfelületek közt megváltozna a kontraszt minősége, mert a zsaluzat sávozása a fröcskölésnél strukturáltabb és esetlegességében is szabályosabb felületet hoz létre. A pillérek leegyszerűsítése azok súlyosabb megjelenését eredményezték, viszont a bordák hiánya egy kortársra stilizált történeti jegyet szüntetett meg.

A párhuzamok, jelentések keresésekor mindig bizonytalan talajon jár az ember: Valóban ismerhette az alkotó a citált példát? Milyen formai egyezésnél beszélhetünk párhuzamról, összekacsintásról, vagy véletlenről? De ha azt mondom, hogy van egy olyan betonból készült épület, ami donga lefedésű, a külső felületén a támaszokon és áthidalókon látszódnak a betonadalékként használt nagy szemű kavicsok, az épületbelső sem festett, sőt a teljes dongafelületen jól kivehető a keresztirányú zsaluzat nyoma, és a mennyezeten sarkára állított négyzet alakban szellőzők nyílnak? Ráadásul azt is tudjuk, hogy ezt az épületet 1932-ben leköszölte⁴⁷ az *L'Architecture d'Aujourd'hui*, és ez a példány történetesen meg is van/volt az OMF könyvtárában? Talán ennyi egybeesésnek még akkor is van némi jelentősége, ha ez az épület jóval monumentálisabb a miénknél. August Perret Notre Dame du Raincy templomáról van szó. Első ránézésre Erdei múzeumi tere tárgyhöz csak, mint bemutatandó műhöz viszonyul.⁴⁸ A felsoroltak alapján viszont talán mégsem elrugaszkodott elképzelés a templom fogalmához, jelentéséhez való kapcsolódást is felvenni az épület értelmezései közé.

Az intézményes műemlékvédelem megszűntetése óta a hazai épületanyag sorsa – keletkezésének idejétől függetlenül – mostoha. De különösen rossz helyzetben vannak az 1945 utáni épületek, mert néhány kivételtől eltekintve hiányoznak az épületanyag értékeinek megismeréséhez és megismertetéséhez szükséges alap kutatások. A fentebb ismertetett épületek, tervek egyértelművé teszik, hogy az Országos Műemléki Felügyelőség tervezőinek életműve nem csak a műemlékvédelmi szempontoknak való megfelelés miatt fontos, hanem értékes részét képezik a korabeli építészeti anyagnak is. Kutatásuk, védelmük a hazai tudományosság és kultúra még feltáratlan, de figyelemre- (és védelemre) méltó része.

⁴⁷ VAGO, Pierre et al. 1932. 42–47.

⁴⁸ MEZŐS 1999.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- BÉKÉS István (1959): Királyasszonyok vára, Diósgyőr feltámad... *Népszabadság*, 17. 132. 8.
- BUDAI Aurél (1961): A régi és új esztétikai viszonyáról. *Magyar Építőművészet*, 1961/2. 45–50.
- DEÁK Zoltán–SEDLIMAYR János–CSÁSZÁR László (1993): *Erdei Ferenc Ybl díjas építész életműve*. Budapest, Országos Műemlékvédelmi Hivatal.
- ERDEI Ferenc–GUTHEIL Jenő dr.–H. GYÜRKI Katalin–KOPPÁNY Tibor (1960): A veszprémi Szent György egyház konzerválása. *Műemlékvédelem*, 4. 136–143.
- ERDEI Ferenc–KOPPÁNY Tibor (1964): *A veszprémi Szt. György kápolna romjainak átlagvédelme*. Budapest, Országos Műemléki Felügyelőség, Múzeumi Ismeretterjesztő Központ. (Helyreállított Műemlékeink 4.)
- ERDEI Ferenc–KOPPÁNY Tibor (1966): *A veszprémi Szt. György kápolna romjainak átlagvédelme*. In: DERCSÉNYI Dezső et al. (Szerk.): *Magyar Műemlékvédelem 1961–1962*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 89–92.
- FERKAI András (2003): *Negyven év magyar építésze*. In: Uő: *Űr vagy megélt tér. Építészettörténeti írások*. Budapest, Terc Kiadó. 41–56. (Eredetileg: *Magyar Építőművészet*, 1985. 2. 22–27.)
- GERGELYFFY András (1961): A veszprémi Szent György-kápolnarom. *Műemlékvédelem*, 5. 2. 113.
- HABA Péter: *Magyar ipari építészet*. Budapest, Terc Kiadó. 2019.
- HORLER Miklós (1966): *Az Országos Műemléki Felügyelőség építészeti helyreállításai 1961–1962-ben*. In: DERCSÉNYI Dezső et al. (Szerk.): *Magyar Műemlékvédelem 1961–1962*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 231–242.
- HORNICSEK László (1961): III. Építészeti kiállítás 1961. Budapest, Műcsarnok. 1961. március 18–április 16. Budapest, MÉSZ.
- KOPPÁNY Tibor (1963): *A Balaton-Felvidék románkori templomai*. In: Éri István (Szerk.): *A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 1. Veszprém, Veszprém megyei Múzeumok Igazgatósága*. 81–114.
- LANTOS Edit (2006): *A magyar építészek tájékozódási horizontja 1957 és 1965 közt*. In: LANTOS Edit–UHL Gabriella (Szerk.): *Postera crescam laude recens. Tanítványi tisztelgés Keserü Katalin születésnapjára*. Budapest, magánkiadás. 82–110.
- LANTOS Edit (2015): Oktatási és nevelési épületek. In: FERKAI András–RUBÓCZKI Erzsébet (Szerk.): *KÖZTI66 – Egy tervezőiroda története I. kötet*, Budapest, Vince Kiadó. 290–311.
- LANTOS Edit (2017): A Salzburgi vázlat és a csonkolt téglatest. *Ars Hungarica*, 43. 2. 215–233.
- LŐVEI Pál (1996): A közelmúlt emlékeinek műemléki védelméről. *Műemlékvédelmi Szemle*, 1. 147–170.
- LŐVEI Pál (2000): *Balaton fejlesztési program*. In: Uő. (Szerk.): *A Műemlékvédelem táguló körrei. Az Országos Műemlékvédelmi Hivatal kiállítása 2000. április 17. – július 16.* Budapest, OMvH. 38–39.
- MÁDL Janka (2017): *Nyárvégi révbeérés*. URL: <http://lechnerkozpont.hu/cikk/nyarvegi-revbeeres> (Utolsó megtekintés: 2020. ápr. 30.)
- MERÉNYI Ferenc (1969): *A magyar építészet 1867–1967*. Budapest, Műszaki Kiadó.

- MERÉNYI Ferenc (1972): *Műemlékek*. In: SZENDRŐI Jenő (Szerk.): *Magyar építészet 1945–70*, Budapest, Corvina Kiadó. 232–279.
- MEZŐS Tamás (1999): Amit a német nyelvterületen „Bodendenkmalschutz”-nak neveznek. *Architectura Hungariae*, 1. 2. URL: http://arch.et.bme.hu/arch_old/muemlek2.html (Utolsó megtekintés: 2020. ápr. 29.)
- NAGY Elemér (1972): *Középületek*. In: SZENDRŐI Jenő (Szerk.): *Magyar építészet 1945–70*, Budapest, Corvina Kiadó. 71–151.
- SCHÉRY Gábor (1995): *Évek, művek, alkotók. Ybl Miklós díjasok és műveik. 1953–1994*. Budapest, Építésügyi Tájékoztatási Központ.
- SEDLMAYR János et al. (1987): Erdei Ferenc építész életműve. *Műemlékvédelem*, 31. 3. 147–206.
- SEDLMAYR János (1994): Erdei Ferenc építész munkássága. Kiállítás az OMvH aulájában. *Műemlékvédelmi Szemle*, 2. 113–124.
- VAGO, Pierre – JOURDAIN, Frantz–LE CORBUSIER–SARFATTI, Margherita G.–HILBERSEIMER, Ludwig–ALFRED Cortot: Perret. *L’Architecture d’Aujourd’hui*, 7. 3–115.
- VIRÁG Lajos (1962): Beszámoló jelentés az Országos Műemléki Felügyelőség 1961. évi munkájáról. *Műemlékvédelem*, 6. 3. 129–135.

A veszprémi piarista iskola építéstörténete¹

RÁCZ MIKLÓS

A gimnázium épülete

A GIMNÁZIUM A VESZPRÉMI VÁR keleti oldalán áll, a várfal és a Vár utca közötti területet foglalja el. Az épület két szárnyból áll. Ötszintes (pince, alagsor, földszint + 2 emelet) keleti (fő) szárnya a várfallal egybeépült, annak derékszögű kiugró sarkára épült rá, északi szakaszánál a várfal egy következő derékszögű kiugrással teraszt képez. A háromszintes (pince + két szint) déli szárny a keleti szárny sarkához illeszkedik közel merőlegesen, és az utcafrontig húzódik.

A két szárny külső csatlakozása a várfal nyomvonalát követő sarkot alkot, a D-i szárny K-i fala és a K-i szárny D-i fala is a várfalra épült rá. A gimnázium észak felől a piarista rendházzal szomszédos, dél felől a mai ügyészség épületével, mely eredetileg kanonoki háznak épült. A keleti szárny északi vége a piarista rendház épületével egybeépült, második emeletének északi része a rendház keleti szárnyára ráépült, a két épület keleti homlokzata építészetileg, tömegében és tagolásában egy egységet alkot. A leírásban az épületet a rendház tömbjének sarkáig tárgyaljuk, a leírás azonban kiterjed a rendházból a gimnázium által elfoglalt emeleti részekre és helyiségekre.

A gimnázium udvarát a rendház D-i szárnya, a gimnázium két szárnya és az utca határolja, melynek mentén kerítésfal húzódik.

Az épület mindkét szárnyát tört síkú, felső részén alacsony hajlású szakasszal kialakított, kontyolt nyeregtető fedi.

A gimnázium homlokzatai a vakolatlan, rézsűs, törtkő falazatú várfalra épültek rá. A várfal homlokzatként a gimnázium pinceszintje és alagsora között félkör keresztmetszetű téglapárkánnyal zárul, e felett vakolt homlokzatok emelkednek. A keleti szárny homlokzatai az alagsor feletti párkánytól felfelé egyszerű osztópárkányos-lizénás tagolásúak, lizénák² találhatók minden ablakközben.

¹ A tanulmány alapja az épületről 2016-ban készített építéstörténeti tudományos dokumentáció. A szerző ezúton is köszönetet mond Simon Annának, G. Lászlay Juditnak, Koltai Andrásnak és Rainer Pálnak a tanulmány elkészítésében nyújtott segítségükért.

² Lizéna (lizéne): A fal síkjából kiálló, a falpillérnél kevésbé kiülő, pillért utánozó, hosszúkas négyszög alakú kifelé vagy befelé forduló tag. Nincs lábazata, és a pilasztertől eltérően fejezte sincs. Eredeti funkciója a szerkezet erősítése (kifelé forduló), amit mindinkább az építészeti tagozás (vakolatsáv) váltott fel.

Kivételt képez a Ny-i homlokzat jobbról számított 3. tengelye a földszinten és az első emeleten, ahol kis kiülész, az első emelet felett záródó rizalit³ található, sarkain lizénák nélkül. A keleti oldal nagyobb részén és a déli oldalon ez a homlokzatképzés négy szintes, az alagsorra is kiterjed, a keleti homlokzaton három szintes. Az alagsor felett hangsúlyosabb, a többi szint között egyszerűbb osztópárkány húzódik.

A *keleti szárny* keleti és nyugati homlokzata a rendház falsíkjaig 12 tengelyes, ezen belül az északi négy tengely kiosztása a legsűrűbb.

A K-i szárny pincszintjén a K-i oldalon a balról 1., a 4., a 6. tengelyben kereteletlen, a homlokzat többi ablakával azonos méretű, 2x2 osztású ablakok nyílnak.

A keleti oldal földszintjének bal szélső, a Ny-i oldal jobb szélső tengelyében az udvarra, illetve a teraszra felülvilágító kapu, a Ny-i homlokzat balról számított hatodik tengelyében főkapu nyílik.

A kökeretes kapu falból kiálló aediculán⁴ nyílik, melynek két oldalát vakolatból kialakított falsávózás tagolja, konzolsoros kőpárkány zárja le, mely felett fogazott párkánnyal lezárt tetőimitáció emelkedik. A párkány alatt három négyzetbe-, és a széleken két körbe helyezett rozetta sorakozik, a szélsőket levélköteg kapcsolja a kapu széléhez, melynek vége a rozettákról lecsüng. A felső rész közepét foglalja el a keretelt építési felirat: *Juventuti patriae bonisque artibus Maria Theresia Augusta f(ieri) f(ecit) MDCCLXXVIII* (A haza ifjúságának és a jó mesterségeknek készítette Mária Terézia császárnő 1778).

A felső párkányon helyezkedik el egy íves oldalmezőkkel övezett felső tábla, mely az 1893-as átépítést örökíti meg: „*Kibővített 1893-ban*”. A tábla karéjos lezárású csúcsán a piarista rend címerének betűi láthatók. Az oldalmezőkön a kapu párkány alatti rozetták motívuma ismétlődik meg.

Valamennyi ablak lépcsős tagolású szalagkeretelésű. Az emeleti ablakok szemöldökén lesarkított-keretelt, a földszintieken tagolatlan, trapéz alakú zárókömotívum, az alagsori ablakok zárókömotívum nélküliek. A könyöklő lehajló szélű, az ablakok alatt egyszerű négyzetes tükrű köténydíz.

A szárny D-i (vég)homlokzata kéttengelyes, bal oldali harmadát a D-i szárny takarja el. A földszinten és az első emeleten mindkét tengelyben vakablakok, az emeleten ablakok.

A *D-i szárny* homlokzatai hasonló egyszerű párkányos, lizénás tagolásúak, de a koronázópárkány hangsúlyos, kétrészes, konzolos tagolású, felette attikafal húzódik,

³ Rizalit: Az épület homlokzatsíkjaiból (az építési síkból) kiemelkedő rész, amely rendszerint a teljes épület magasságában végigfut. Azért alkalmazták, hogy a hosszú homloksort függőlegesen tagolják, ezzel élénkítve az épület optikai hatását.

⁴ Aedicul: Oszlopokkal, pillérekkel közrefogott, keretezett, szemöldökkőpárkánnyal vagy háromszögű, illetve íves orommezővel (timpanon) lezárt fülke vagy azt utánzó nyílászkeretelés. Önállóan lehet síremlék, egyébként falfelületek díszítő, tagoló eleme.

az attikafalat⁵ szintén lizénák tagolják, és a szárny rövidebb véghomlokzatain reliefek díszítik. Az osztópárkányok hármas lépcsős tagolásúak. A reliefeken szakaszonként virágfüzérek tartó 2-2 puttó, közepén akantuszlevéllel.

A szárny K-i vége, a déli ablaktengely is, a földszint magasságán belül két kisebb szintre, földszintre és fēlemeletre tagolódik.

A szárny É-i homlokzata négytengelyes, a földszinten a bal szélső tengelyben ajtóval és fēlemeleti ablakkal, a középső és bal oldali tengelyben nagy méretű, az emeleten normál méretű ablakokkal.

A utcai homlokzat középső része előtt stilizált előépítmény: az alsó szinten két dór oszlop és rajtuk törpepillérek állnak, az oszlopok felett és előtt konzolokkal tagolt gazdagabb kiképzésű párkányszakasz. A párkány felső része és a törpepillérek mészkőből készültek. Az oszlopok közötti homlokzatszakaszon a földszinten konzolos könyöklőjű vakablak, tojássoros szemöldökpárkánya alatt relíeffel, az emeleten gazdag tagolású ablak, volutás⁶ konzolok által tartott szemöldökpárkánnyal, puttófejes relíeffel, a köténydísz két szélén a könyöklőt tartó álló puttók, közepén volutás, alul puttófejjel díszített tükör. A köténydísz két oldalán koszorúban sisakot ábrázoló négyzetes relíefek. Az emeleti homlokzatszakasz két szélső szakaszában egy-egy ke-reteletlen, félköríves alaprajzú és záródású fülke.

A D-i szárny K-i homlokzata a fēlemelettel és az alagsorral együtt háromszintes, kéttengelyes. Az emeleten vakablakok az udvari emeleti ablakkal azonos kereteléssel, de köténydísz nélkül. A földszinten és a fēlemeleten alacsonyabb, a többivel azonos szélességű, de alacsonyabb, 2x2 osztású, az alagsor szintjén kisebb méretű, 2x3 osztású ablakok.

Az épület ablakai kétszárnyúak illetve négyszárnyúak, 2x3 táblára tagolódnak. A K-i szárny K-i oldalának földszintjén a jobb szélső tengelyben a kereten belül az ablakkereteléshez képest alacsonyabb, fekvő téglalap alakú ablak. A D-i szárny földszinti ablakai nagy méretűek., 3x3 táblára tagolódnak.

A K-i szárny jobb oldali szakaszán minden második tengelyben egy, összesen három dróthálóval illetve lamellás ráccsal lezárt alagsori ablak nyílik.

⁵ Az attika az épület főpárkánya fölötti mellvédszerű fal, mely lehet tömör vagy áttört jellegű, díszítőelemeszerű. Többnyire a tető elfedésére, a homlokzat magasítására, emeletsor kialakítására (attikaemelet) alkalmazták. Sokszor domborművekkel, feliratokkal díszítik.

⁶ A voluta latin eredetű építészeti kifejezés, amely bizonyos görbe vonalú épületelemeket jelöl. Az oszlopokon a voluta spirál alakban haladó görbe vonal, amellyel azokat a tagokat formálják, melyeket teherhordásra alkalmaznak és melyeknek külső formáiban a nyomást és az elasztikus ellenállást akarják kifejezni. Ilyen voluta díszíti a jón oszlopfő fő tagját; ebből fejlődött ki a korintoszi oszlopfő 4 sarokvolutája. Ilyen a korintoszi oszlop fő párkányában a szarufő, ilyenek a görög és reneszánsz ablak-, ajtó-, szemöldökpárkány gyámkövei. A voluta hajlatának közepén lévő domború, lencse alakú kiugrás a voluta szeme.

A tetők szélső, szakaszait modern, hornyolt kerámia cserép, a középső, alacsony hajlású szakaszt korcolt fémlemez fedi. A K-i szárny közepe felett vasszerkezetű kilátóterasz helyezkedik el díszes kovácsoltvas korláttal és sarkain villámhárítóval

A homlokzatok tagozatai fehér, a falmezők halványsárga színezésűek.

Az utca felől az udvart kerítésfal zárja le. A kerítés középső részén kapu nyílik, melyet két négyzetes pillér fog közre, a kaput egyenes gerenda hidalja át, két oldalán egy-egy alacsonyabb pillér, a kapu bal oldalán a pillérközben hasonlóan egyszerű, alacsonyabb áthidalóval kialakított gyalogkapu helyezkedik el.

A két középső pillér tetején a beton fedlapon tagolt lábazati elemekre helyezve egy-egy faragott kő tobozdísz áll. A kerítés lizénás tagolású, színezése a gimnázium homlokzatával megegyezik.

Az épület főszárnyában a helyiségek az udvar felőli folyosókról közelíthetők meg. A szinteket az épület É-ről 5-6. nyílás tengelyeit elfoglaló lépcsőház köti össze. A földszinti és az első emeleti folyosó végéről közelíthetők meg a D-i szárny helyiségei, míg az udvar sarkában a D-i szárny földszinti előterébe külön bejárat is nyílik.

A D-i szárny pincéje a szárny földszintjéről a földszinti előtérből induló kő csigalépcsőn át érhető el. A D-i szárny félemelete egykarú kőlépcsővel és pihenővel a földszinti folyosóról közelíthető meg.

A K-i szárny alagsorából a lépcsőház É-i oldalán pincehelyiség nyílik, melyből az épület alapterületéből kiugró, a várfalterasz területének sarkát elfoglaló, alagsori szintű helyiség érhető el.

A K-i szárny padlására a 2. emeleti folyosón, a lépcsőház mellett nyílik a feljárat kőkeretes vasajtón. A tetőszerkezet dőltszékes, függesztőműves, középső szakaszán alacsony hajlásszöggel kiképzett fedélszék.

A D-i szárny padlásának bejárata a K-i szárny 2. emeletének végén nyílik, a tetőszerkezet állószékes, a felső részen szintén alacsony hajlásszöggel kiképzett fedélszék.

A történeti adatok

A gimnázium története a szakirodalomban

A piarista intézmények és ingatlanok történetét a veszprémi vár kontextusában Lukács Pál és Pfeiffer János dolgozta fel a vár XVII–XVIII. századi történetét tárgyaló munkájában.⁷ A Veszprémben Volkra János Ottó püspök (1710–1720) hívására érkezett tanítórend tagjai a papi szemináriumban és az akkor megnyíló gimnáziumban is tanítottak. Rendházuk és iskolájuk először a vár DNy-i részén, a reformátusoktól elvett épületekben és iskolában kapott helyet. Az első saját iskolájukat a mai piarista

⁷ LUKCSICS-PFEIFFER 1935, 161–176.

templom helyén építették fel 1731-ben,⁸ majd ettől délre 1740 körül a rendház ma is álló korábbi, déli szárnyát.

A szerzők feltételezik, hogy a később mai helyén megépülő gimnázium tervei is a rendházat tervező Tiethart Józseftől származhatnak, bár egyik épület tervei sem maradtak meg.⁹ Közreadják a piarista telkek 1759-es helyszínrajzát¹⁰, mely meglehetősen pontosan ábrázolja a rendház akkor már álló déli szárnyát, a mai templom helyén álló korábbi gimnáziumépületet, és a későbbi gimnázium telkét, melyet az utca felől kerítés határolt íves kapuval.

A gimnázium építését 1773 áprilisában kezdték meg, és május 1-én került sor az ünnepélyes alapkövetételre. A hivatkozott források megemlítik, hogy a korábbi várfalat le kellett bontani, és az iskola alépitményeként új várfalat kellett építeni, ami komoly anyagi terhet jelentett. Az építkezést 1777-től Osvald Gáspár piarista szerzetes, építőmester felügyelte.

Az épület 1778-ban elkészült, amit a bejárati kapu kőkeretének felirata is jelez. A gimnáziumra a nemzeti iskolák számára 1784-ben emeletet építettek, melyet csak 1821-ben fejeztek be. A nemzeti iskolák a gimnázium 1–2. osztályával párhuzamos két felsőbb 5–6. elemi iskolai osztályt jelentettek (a gimnázium e képzésnek 1869-ig adott helyet).

A rend veszprémi működésének történetéről legutóbb Koltai András publikált összefoglaló tanulmányt,¹¹ mely elsősorban intézménytörténeti háttérrel ad. Kitér a templom felépítésére, melyre a korábbi kápolna helyén 1828–1836 között került sor. A gimnázium státusza idővel változásokon ment keresztül: az állami tanügyi reformokat követve, illetve a központi intézkedéseknek alárendelve 1805-től ötosztályosból hatosztályos lett, 1850-ben egy központi rendelkezés során visszafokozták négyosztályossá, majd 1868–69-ben újra hatosztályos „nagygimnázium”, 1885-től nyolcosztályos főgimnázium lett.

Az alsó négy osztály fenntartója 1884-től is a piarista rend maradt, míg a felső négy osztályé a veszprémi római katolikus egyházközség. Az egyházközség kezelte a gimnáziumi alapot, az ügyek adminisztrációjára az 1868-ban gimnáziumi bizottságot hoztak létre. Ez a bizottság hozott döntéseket az iskola anyagi és jogi ügyeinek igazgatásáról. A tanárokat a piarista rend adta. A tanulmány foglalkozik az iskola belső életével, a tanároknak helyi társadalomban elfoglalt közéleti szerepével mind a XIX. századra, mind a XX. század első felére vonatkozóan, tárgyalja a tanácsköztársaság

⁸ Uo. 170.

⁹ Uo. 172.

¹⁰ Lásd Koppány Tibor: A veszprémi püspöki palota homlokzatának helyreállítása, 1978–1980. A piaristák telkeinek helyszínrajza, 1759-ben. 3. illusztráció. A 12-es számmal jelölve a piarista rendház D-i szárnya, 10-es számmal a piarista gimnázium első épülete a mai templom helyén.

¹¹ KOLTAI 2011.

időszakát is, amikor az iskolát államosították, és megtiltották a vallási nevelést, végül ismerteti az iskola 1945-utáni államosításának folyamatát.

A szerző közlése az a piarista levéltárból több forrást, így a gimnázium bővítésére készült 1843-as terv homlokzatraját (**14. ábra**¹²), ezt alább a forrásoknál tárgyaljuk részletesen. Az intézmény történetéhez elsődleges forrásokat jelentenek az évente közzétett Értesítők. Ezek kezdetben csak névsorokat tartalmaztak, de a későbbiekben a tanévek eseményeit és változásait is feljegyezték bennük. Ezeket az adatokat a történeti összefoglalásokat készítő egyes szerzők már felhasználták és közzétették, de részletesebb és további adatok is szerepelnek a kötetekben. Az Értesítő részeként jelent meg 1895-ben Tölcséry Ferenc veszprémi piarista tanár könyve, mely az intézmény és az épület történetének 1894-ig legteljesebb, alapvető összefoglalást nyújtja.¹³

Részletesen leírja az 1773–88 közötti építkezések adminisztratív hátterét, ezen belül kitér az 1783-ban kezdődött emeletráépítésre. A nemzeti (anyanyelvű elemi) iskolákat ekkor központi rendeletre kellett felállítani, és a megyegyűlés határozata alapján e célból az erre szolgáló két termet (magába foglaló emeletet) kellett az újonnan épült gimnáziumra építeni.¹⁴ Kiderül azonban az is, hogy az emeleti termek 1795-ben nem voltak használatban, „zár alatt” voltak,¹⁵ ennek okára azonban a szerző nem tér ki. (A későbbi adatok azonban arra utalnak, hogy ezzel együtt az elemi iskolák osztályait befogadta az épület és az intézmény, elhelyezésükre valamilyen okból nem az emeleten került sor.)

A felépítést követő újabb nagyobb beavatkozás a kötet szerint 1821-re tehető, ekkor a rossz állapotba került épület felújítására került sor. A szerző nem határozza meg pontosabban, mire terjedt ki a felújítás, azonban kiderül, hogy az építkezésre 54 000 téglát, 20 „hatalmas szálfát”, és legalább 200 köből meszet kapott az iskola adományul. A felújított épületben 1822-ben színdarabot mutattak be „előkelő közönség” jelenlétében. Megemlíti a kötet az udvar átalakításának eseménysorát, melyet 1821-től 1852-ig datál. Adatai szerint a megye a felújításra tett adományaiért cserébe a várbeli utca bővítésére a gimnáziumudvar területének korrekcióját kérte a piaristáktól. A rend azonban megjelölte, hogy az átalakítás csak az udvar épületeinek átépítésével lehetséges, ehhez pedig támogatást kértek. Az ügy a részletek tisztázásával hosszasan húzódott.

Az 1848–49-es szabadságharc során a gimnázium épületét katonaság beszállásolására vették igénybe 1848. december 28. és 1849. január 12. között, majd január 25-én az iskolának hosszú időre el kellett hagynia az épületet. A szabadságharc leverését követően a katonai használat állandósult, az iskola a megszálló haderő támaszpont-

¹² A továbbiakban a hivatkozásokhoz tartozó illusztrációkat lásd a publikáció végén a fotómellékletben

¹³ TÖLCSEY 1895.

¹⁴ Uo. 36.

¹⁵ Uo. 37.

jává vált. Az épületben a 12. vadászászlóalj, majd a Palombini gyalogezred, végül a Mauschelli 10. gyalogezred állomásozott. Ez idő alatt az oktatás a városban több másik épületben egy-egy helyiségben folytatódhatott. Végül 1852-től használhatták újra a piarista gimnáziumot oktatási célra. A források arról tanúskodnak, hogy az épületet a katonai használat megvisele.

Ezt megelőzően azonban, központi rendezésre, az iskolát négyosztályossá minősítették vissza. Ez idő alatt, 1857-től az addigi 5–6. elemi iskolai osztály mellett az elemi iskolai 4. osztályt is a gimnázium épületében kellett elhelyezni 1857-től.

Az épületen 1862–63-ban felújításra került sor.

1868–69-ben sikerült elérni, hogy az iskola újra hatosztályos nagygimnázium legyen. Az 5–6. osztályt a katolikus egyházközség tartotta fenn. A bővülés kapcsán a tanárok szobái és a szertárak számára helyre volt szükség, és a piarista renddel való megegyezés alapján a rendház és a templom között, az utcafronton építették fel az erre szolgáló új, egyemeletes épületszárnyat 1869 év folyamán.¹⁶

A gimnázium tananyaga megújult és számos új területtel bővült ekkor.

Az 1870-es években, a tanügyi reformokkal párhuzamosan a megye és a város törekedett arra, hogy a veszprémi gimnázium nyolcosztályossá válhasson. A helyszükségletet úgy tudták biztosítani, hogy először is 1883-ban alsó szinti (alagsori) folyosót, melyet addig nem használtak, rendbe hozatták és lebukoltatták, 1884-ben rendelkeztek az alagsorban három új tanterem teljes berendezéséről, az épületben az ablakok és ajtók felújításáról, az árnyékszékek új helyen, megfelelő módon való kialakításáról. 1884 év folyamán az addig az 1869-ben épült szárny földszintjén elhelyezett szertárak helyén tanárlakásokat alakítottak ki, a szertárakat ideiglenesen a rendház épületében helyezték el, illetve az I. osztály termét fizikai szertárrá („Múzeumná”) és díszteremmé alakították át.¹⁷ 1884-ben egy tűzvész pusztította el az udvaron levő istállót. A leégett istállót nem építették újjá, hanem helyükön fásszínt, árnyékszékeket és az iskolaszolga tartózkodási helyiségét magába foglaló melléképületet építették. Az iskola rossz állapotú tetejét kijavították.

Az 1880-as években gyűjtést kezdtek az épület kibővítésére, a korszerű oktatás feltételei a régi épületben egyre kevésbé voltak tarthatók, s erre a minisztérium időről időre felhívta a gimnáziumi bizottság figyelmét. A bővítésre Horváth Sándor építőmester által készített tervet és költségvetést 1891-ben terjesztették fel a minisztériumba, melyre kikötésekkel jóváhagyást is kaptak.

A kötet történeti áttekintésének végén ismerteti fő vonalakban az építkezést, melyre 1893. év folyamán került sor, s melynek során a gimnáziumot összekötötték a rendház épületével, és második emelettel magasították. Részletesen ír az alapkőletételről

¹⁶ TÖLCSEY 1895. 67.

¹⁷ Uo. 104.

melynek során egy fémhengerben megemlékező iratot helyeztek el az új épületszárny alapozásában.

Megemlíti a szerző az összekötő szárny helyén azt megelőzően álló cselédlakást.

A kötet részletesen bemutatja az iskola statisztikai adatait, ösztöndíjait, egyesületeit, tanár- és diáknévsorait.

Tölcsey művének folytatásaként állította össze és tette közzé Lichtneckert András a gimnázium 1894–1948 közötti történetét,¹⁸ mely az adott korszakra a legteljesebb, az elérhető forrásokra széles körben támaszkodó munka.

Közzéteszi a szerző a rajzterem és díszterem felépítésének adatait, melyre 1902-ben került sor, tervezője Schmahl Henrik, a hamburgi származású neves építész volt.¹⁹ A tornaterem építésének ügye hosszasan elhúzódott. A tornaterem ekkor a pinceszinten volt elhelyezve, melyet a minisztérium nem talált megfelelőnek. Az építésre alkalmas telket csere útján a vár alatt szerezték meg, ahová a gimnáziumból a hegyoldalban lejárót létesítettek. A tornacsarnok 1906-ban épült fel.

Az I. világháború kitörése után, 1914 nyarán a gimnáziumot laktanyaként kezdték használni, majd katonai tartalékkórháznak jelölték ki. A tanítás 1914 őszén még elkezdődhetett az épületben, de december 10-én a II. emeleti helyiségek kivételével a honvédség „lábadozó kórház” céljára vette igénybe. A tanítás a város különböző más épületeiben folytatódhatott. Ez az állapot a világháború teljes időszakában fennmaradt. A katonaság 1918 novemberében elhagyta az épületet, az összes osztály az 1919/20-as tanév elején költözhetett vissza. Megállapították, hogy az épületben a bútorzat, az ablakok, ajtók és az illemhelyek károsodtak a háború idején. Ezek rendbekerítésére az 1919. év során már lehetőség volt.

A II. világháború végén, 1944 tavaszától megismétlődött a katonai használat. A szerző az Értesítőkből idéz, ebből kiderül, hogy ebben a szovjet bevonulás idején a „menza-bunkerben” húzódtak meg a diákok és tanárok – itt a pinceszintről van szó. Korábban egy robbanás megrongálta az épület tetejét, az átvonuló katonaság és egyes helybeli lakosok is fosztogatták, illetve rongálták a berendezést.

Az oktatás végül 1945. október 8-án kezdődhetett meg az iskolában, először négy tanteremben. A gimnázium működése helyreállt, de megkezdődött az oktatás átalakítása, majd államosítása.

A kötet szakirodalmi áttekintést nyújt a gimnáziumi értesítőkben megjelent fontosabb írásokból, közli a tárgyalt korszak diák- és tanárnévsorait, áttekinti az egyesületi és cserkészszerveződést, tárgyalja a diákmenzát, mely a rászoruló diákok étkezését

¹⁸ LICHTNECKERT 2011.

¹⁹ Schmahl Henrik Veszprémben a gimnázium oldalszárnyával lényegében egyidőben épült József-kormányzóság, ma megyei könyvtár épületét tervezte, munkáit Kelecsényi Kristóf Zoltán mutatta be részletesen: A veszprémi József-kormányzóság, a mai megyei könyvtár épülete. *Veszprémi Szemle* 2017/2., 87–98

segítő alap volt, melyet étkezőhelyiség egészített ki (működése akkor szűnt meg, mikor 1944-ben a katonaság a helyiséget – a pinceszinten – lefoglalta).

A kötetben található egy korabeli fotó az I. világháborúban elesettek 1929-ben felavatott emlékművéről, melyen felismerhetjük a földszinti folyosó É-i végén a mai átjáró körüli stukkókeretelést, és látható a középső medaillon mára eltűnt dísze a piarista címerrel, míg a keretelés szárain közepén a magyar címer elemei vehetők ki külön címerpajzsokon (**11. ábra**). Az emléktábla formája alapján azonosítható a folyosó szomszédos falán a közelmúltban eltávolított táblával.

A gimnázium Értesítőjében jelent meg 1894-ben Bolgár Mihály piarista szerzetes tanár részletes tanulmánya,²⁰ mely az épület 1893-as bővítésének szempontjait és megoldásait mutatja be igen részletesen. Más tanulmányokból kiderül, hogy Bolgár Mihály volt, aki az építkezést a tantestület szempontjából felügyelte, és annak számos koncepcionális vonása és részletmegoldása tőle származik. Ilyen vonatkozásban egyedülálló forrást jelent. Közzétette az épület elkészült állapotának valamennyi alaprajzát, a funkciók megjelölésével, ezekből pontosan tudjuk, milyen funkcionális elrendezéssel kezdett működni a kibővült iskola 1894-től.

Tanulmányában ugyanakkor az épület addigi múltját is áttekinti, így erre nézve is alapvető adatokat tudunk meg. Leírja, hogy az 1870-es évek végéig az alagsori termekből egyet foglalt el az elemi iskolák 5–6. osztálya, kettő pedig lomtárul szolgált. Az elemi iskolai osztályok kiköltözésére 1869-ben került sor.²¹ Ennek helyén 1877 után rajztermet hoztak létre, a szomszédos, addig nem használt helyiségből pedig tornatermet. Leírja, hogy 1881 után a pinceszinten az ablakok megnagyobbításával hoztak létre tornatermet, az alagsori helyiségekből 3 tantermet alakítottak ki, a földszinten szintén 3, az első emeleten két tanterem foglalt helyet, az emeleti szélső nagy terem pedig ekkor természettani szertár lett. Ír a korábbi várfalra vonatkozóan az alapozás ásásakor tett megfigyelésről.²² Nagyon részletesen leírja az épület tervezésénél érvényesülő méretezési szempontokat és azok ergonómiai indoklását, ebből nyilvánvaló, hogy az átalakítás társtervezőjének tekinthető.

A funkcionális elrendezésből kiemelendő, a mai állapottól való eltérés a jómódú diákok számára kialakított második emeleti konviktus (bentlakás), az ehhez a teraszon tartozó díszkert. Látható, hogy a földszinten az újonnan épült rész 'T' alakú közlekedői egybefüggőek voltak, ajtók nélkül, a jelenlegi 005 sz. folyosó végén az alagsorba vezető csigalépcső volt, két oldalt konyhák és cselédlakások kaptak helyet.

Az alaprajz feltünteti a mellékhelyiségeket, fásszínt magába foglaló melléképületet az udvar DNy-i sarkában.

²⁰ BOLGÁR 1894.

²¹ Uo. 14.

²² BOLGÁR 1894. 18.

Részletesen leírja a természettani (fizikai-kémiai) szertár helyiségeinek kialakítását és berendezéseit. Az oktatáshoz használt bútorok rajzát és működési elveit is közli **(8-9. ábra)**.

Építészeti-műemléki szempontból elsőként Korompay György 1956-os munkája mutatta be az épületet.²³ Az 1778-as datálású díszkapu kőfaragójaként Reindl Antalt nevezi meg. Tévesen azt írja, hogy a rendház és a gimnázium 1884-ben épült össze. Szintén tévesen ír a rendház – a gimnázium bővítése kapcsán épült – utcai épületszárnyáról, 1884–1892 közötti dátumot adva meg.

Korompay közöl több fontos történeti ábrázolást Veszprémről, ezek közül egy 1799-es céhlevél rajzán **(1. ábra)** és egy 1857-es litográfián **(3. ábra)** egyaránt látható a piarista gimnázium akkorra megépült háromszintes épülete. Az 1799-es rajzon az épület D-i rövid homlokzata felett kétszintes oromfal látható: az alsó rész kétoldalt, íves, felül osztópárkány és timpanon zárja le **(1. ábra)**. A XIX. század második felében készült látképek közül is több ábrázolja a vár keleti oldalát a gimnáziummal. Egy ekkor készült, pontosabban meg nem határozott datálású színezett fametszeten **(4-5. ábra)** egyrészt jól kivehető a párkányos, lizénás homlokzati architektúra, másrészt meglehetősen pontosan megjelenik – bár hátulnézetben – a déli homlokzat oromfala, ami az 1799-es ábrázolásétól eltér: a kétszintes oromfal alsó, alacsonyabb része vízszintes záródásúnak tűnik, végén és csúcán valamilyen álló szobordísszel, középső része pedig kiemelkedő, két oldalt fülekkel kiképzett íves lezárással.

Elképzelhető, hogy a kapupilléreken és a várfal mellvédjének sarkán álló három kő tobozdísz, melyek a jelenlegi helyükön építészeti idegenek, ennek az oromfalnak a díszeit képezték eredetileg, és az emeletráépítés során kerültek mai helyükre.

Brechler 1857-es képén az oromzat nem vehető ki tisztán, illetve nem értelmezhető **(3. ábra)**. A rajz egy sötét, egyenetlen felületet ábrázol az oromfalon. Lehetséges, hogy a korábbi oromfal 1857-re tönkrement, esetleg – ha ez az ábrázolás így magyarázható – kúszónövény futotta be, melynek eltávolítása után a falazatot, vakolatot erősen fel kellett újítani, és esetleg emiatt került sor az oromfal újjáépítésére.

Az iskolával, annak múltjával több, részben a jogutód Lovassy László Gimnáziumhoz kapcsolódó gyűjteményes kötet foglalkozott.

Az alapítás 275. évfordulója kapcsán két kötet is megjelent. Az 1986-os jubileumi évkönyvben²⁴ Asztalos István tanulmánya szól az iskola történetéről. Itt több vonatkozásban is a történeti adatok másoknál részletesebb kiértékelése található, így elsősorban a világháborús viszonytárságokra vonatkozóan. A kifejezetten a piarista iskola emlékező kötetben²⁵ Stéhli Ferenc tekinti át az intézmény történetét. Mindkét kötetben további történeti, kultúrtörténeti adatokat találhatunk más tanulmányokban is.

²³ KOROMPAY 1956. 145.

²⁴ JUBILEUMI ÉVKÖNYV 1986.

²⁵ EMLÉKKÖNYV 1989.

Kiemelendők a XX. század első felének iskolai életére, működésére, tanáregyéniségeire vonatkozó személyes visszaemlékezések, ezek egyik fontos forrása Lechner László több tanulmánya, illetve a tanárokat bemutató fejezet a rend által kiadott 2002-es kötetben.²⁶ Leírja a tantermek 1940-es évekbeli elosztását. Itt olvashatunk többek között arról, hogy az első emeleti folyosóról nyílt díszterem kívül a cserkésztthon is, ugyanakkor az emeleten ekkor két tanterem volt, a VII. és VIII. osztályok számára: az osztályok számozásuk szerint az alagsorból indulva felfelé növekedő sorrendet foglaltak el. Említi az udvaron álló feltétős tüzelőtároló fészert, mely a pedellus tartózkodási helye is volt, a lakása a főemeleten kapott helyet. A tornaterem megközelítése „előbb az Ányos utcán át”, a háború után „a diákmenza kijáratí járdája felől” a várhegy oldalában épült szerpentinén volt lehetséges. Részletesebben megemlékezik a második világháború utáni újjáépítés munkájáról, amikor a diákság részt vett többek között a tetőfedés javításában, és a Balogh Ferenc igazgató által az épületben berendezett asztalosműhelyben javították a nyílászárókat, illetve irányításával villanszerelést is végeztek. Balogh Ferenc újra beindította a diákmenzát is.

Az iskola alapításának háromszázadik évfordulójának alkalmából a *Veszprémi Szemle* folyóiratban tematikus szám jelent meg. Itt tanulmány olvasható Brusznai Árpádról, a gimnázium várbeli épületében (ezen a néven 1950-től) működő Lovassy László Gimnázium tanáráról, Brusznai és az iskola a forradalom eseményeihez való kapcsolódásáról.²⁷ A kötetben Lechner László további visszaemlékezései is megtalálhatók az 1940-es évek iskolai életéről és társadalmi közegéről.²⁸ A piarista gimnázium eredeti könyvtálmányának összetétele és sorsa is nyomon követhető két tanulmány segítségével.²⁹

A Veszprém történeti fényképeit közreadó, 2000-ben megjelent kötetben³⁰ a gimnázium előtti utcaszakasról található egy fénykép, melyen a gimnázium udvarán a kerítéshez épült melléképület és folytatásában D felől a D-i szárny helyén lebontott földszintes ház helye látható, nagyjából 1901 körül (**10. ábra**).

Az épületre vonatkozó források és adattári dokumentumok

Piarista Rend Magyar Tartománya Központi Levéltára, Budapest (PRMT KL)

A levéltár a piarista rend működésére, az iskolák igazgatására vonatkozó iratokat őriz, a veszprémi gimnázium esetén 1868-ig a rendi fenntartás révén a belső működésre itt található a fontosabb elsődleges források.

²⁶ ALMA MATER 2002.

²⁷ SEBŐ 2011.

²⁸ LECHNER 2011.

²⁹ KOLOZS 2011., PÁKOZDI 2011.

³⁰ PRAZNOVSZKY 2000.

A rendházak állapotát háromévente dokumentáló jelentések (ún. *status domus*) sorozatában a fejlődés illetve bővülés kapcsán említik az épületekben bekövetkezett változásokat. Így az 1821–23 évekről készült jelentésben viszonylag részletes adatok olvashatók az ekkor végzett építkezésről. Eszerint az iskola épületét ekkor kívül és belül is vakolták (*aedificium interne et externe... est incrustatum*), nagyterem készült el a vizsgák számára (*sala magna pro examinibus parata*), az emeletre vezető feljártnál 15 (másutt 16) ölnyi boltozat készült (*fornix orgiarum 15 ubi ascenditur ad tractum superiorem est structus*). Az ekkor elkészült nagyteremről később úgy írnak, hogy az „most kápolnaként szolgál”, és ekkor kapott mennyezetet, padlót és ablakokat (*sala quae nunc pro sacello inservit est perfecta, accepit videlicet stucaturam, fenestras et pavementum*). Ekkor az egész tetőt a püspök költségén újrafedték zsindelemmel, és a padláson magtárat alakítottak ki (*aedificium totum accepit novum tectum ex munificentia episcopi... sub tecto gymnasii est granarium erectum*), a felső folyosó téglákkal burkolták (*ambitus superior est lapidibus stratus*).³¹

A rendház háztörténetében (*historia domus*) időrendben olvashatók bejegyzések, így az 1773. május 1-én történet alapkötetét, Mária Terézia 1776-ban folyósított adományáról. Hosszabb szünet után az 1782-es évnél található az a bejegyzés, miszerint a felsőbb osztályokat már az új épületben oktatják, míg az alsóbb osztályokat még a régiekben.

1783 februárjában feljegyezték, hogy a korábbi iskola helyén bontásokat kezdenek.

1784 áprilisánál jegyezték be, hogy megkezdődött a nemzeti iskolák közbülső falainak építése (*inchoati sunt scholis nationalibus muri intermedii*), de később erről az építkezésről több adatot nem találhatunk.³²

A levéltár tervanyagában megtalálhatók az utca és az udvar területének rendezésére készült különböző tervlapok 1828-ból, melyek a meglevő állapotot feltüntetik (**12. ábra**). Ezeken látható, hogy a gimnázium udvarától közvetlenül D-re a *vármegye színje* (*reclinatorium comitatus*) állt.

A gimnázium bővítésére készült 1843-as tervrajz homlokzatot és alaprajzokat tartalmaz a gimnázium épületéről és a rendház szomszédos részéről, melyek közé ekkor egy összekötő szárnyat építettek volna (**14. ábra**). Az alaprajzok feltüntetik a meglevő és a tervezett épületrészeket, így azok a gimnázium akkori állapotának pontos és alapvető dokumentumai. Látható, hogy a földszinten két bejárat volt, egy a rizaliton – itt volt a ma is meglevő, 1893-ban áthelyezett kőkeretes díszkapu –, a másik a lépcsőháznál, a felvezető lépcsőkarral szemben, tehát a mai bejárat helyén. A homlokzati rajz szerint ez egy egyszerű keretelésű, szegmensíves kapuzat volt. Az előlépcsők arról árulkodnak, hogy az udvar szintje a mainál 2, illetve 3 lépcsőfokkal mélyebben volt.

³¹ PRMT KL. III.27. Status domus Wesprimiensis ab anno 1775.

³² PRMT KL. II.6. A veszprémi rendház levéltára, Lib. 17. Historia domus II. 1772–1827.

Lényeges megfigyelni az ábrázoláson a bejárat körkeretes kapu eredeti helyét, mely megfelel a homlokzat első emeletig terjedő, egy tengely széles rizalitjának az udvari homlokzat jobbról számított harmadik nyílás tengelyében, valamint a kapu feletti kis, álló ovális formájú ablakot. Figyelemre méltó, hogy ugyanakkor az ablakok keretelése a maitól részben eltérő: a földszinti ablakok mind zárókőmotívum nélküliek, és megfigyelhető a képen a rizalit emeleti ablakának a maitól eltérő, tagolt, hangsúlyos szemöldökpárkánya. A lizénák képzése a maitól szintén eltér abban, hogy a rizalit két oldalán, a határoló homlokzatszakaszok szélén mindkét szinten húzódik lizéna. A rizalit tetősíkja kiugrik, de feljebb belesimul a tető síkjába. Az épület tetejének D-i végét oromfal zárja le. Ezt oldalnézetből ábrázolja a nyugati homlokzat rajza, de a rajz készítője az oromfal oldalnézetének alsó kétharmadát rovátkolással látta el, míg felső részét kitöltetlenül hagyta. Ez bizonyára a felépítmény formai tagolását jelzi, és jól megfeleltethető az 1799-es rajzon ábrázolt oromfal (1. ábra) tagolásának.

Az emelet D-i végén „terem” (*Sahl*) látható, mely az épület teljes szélességét elfoglalja, és míg a többi terem (*Schulzimmer*) azonos, vélhetőleg boltozásra utaló jelöléssel van ellátva, ennek esetében a jelölés inkább síkmennyezetre (esetleg teknőboltozatra) látszik utalni. A teremben a bejárat mellett kályhafülkét jelez az alaprajz a most is meglevő fülke helyén. A lépcsőházban a felfelé vezető lépcsőkar mentén fal zárja le az emeleti folyosó terét, melyen ablak nyílik.

A földszinti termekre a 4-5-6. számokat írta a rajzoló, míg az emeleti termeknél csak a *Schulzimmer* felirat szerepel.

A földszinti homlokzat jobb széle előtt melléképületet jelez az alaprajz, ez homlokzaton nem jelenik meg, a melléképületben árnyékszékek láthatók az épület felőli oldalon.

Magyar Nemzeti Levéltár Veszprém Megyei Levéltára (MNL VeML)

A levéltárban külön állományt képeznek az 1868-ban létesült és az iskola anyagi ügyeit 1915-ig adminisztráló Római Katolikus Gimnáziumi Bizottság dokumentumai: jegyzőkönyvek, iratok mellett tervrajzok is. Ez az adott korszakra nézve alapvető forrásanyag, melyben a történet és működés legfontosabb vonásai és eseményei, ügyei részletesen is kutathatók.³³

A jegyzőkönyvek részletes feljegyzéseit Tölcséry Ferenc jelentős részben hasznosította és értékelte történeti feldolgozásában. Ehhez képest az épületre, felújításokra vonatkozó további, ott nem ismertetett részleteket, illetve a könyv készítésénél későbbi időszakra vonatkozó építkezési adatokat emeltünk ki.³⁴

³³ MNL VeML XII.31. A veszprémi Katolikus Gimnáziumügyi Bizottság iratai 1868–1915.

³⁴ Uo. Jegyzőkönyv 1. kötet 1868–1875, 2. kötet 1875–1901, 3. kötet 1901–1915.

Az 1874-es bizottsági határozatok között szerepel „a téli tornászati teremnek a mellette levő s jelenleg raktárul szolgáló helyiséggeli egybeszakíttatása s ily módon megnagyobbitása”, valamint a tornaterem ablakainak javítása és nagyobbitása.

1884 szeptemberében Horváth Sándor építőmesternek „az eddigi pincének tornateremmé alakításáról, a legalsó folyosón levő helyiségeknek tantermekké alakításáról, valamennyi régi ablak helyett újaknak beszerzéséről, azoknak berakásáról...”, valamint „a gimnázium udvarán volt leégett faháznak (a mellékhelyiségek, kamra és faház számára) felépítéséről” kiállított számláját fizették ki, megtörtént továbbá „a tornatermen szükségessé vált negyedik ablaknak a bástyafalon kitörése” is, valamint „a díszterem újra pallóztatása, az emeleti folyosón a régi kövezet helyett újnak lerakása.”

Kiderül a jegyzőkönyvekből, hogy a második emelet rendház fölötti részének építése kapcsán először a régi boltozatok lebontását és alacsonyabbra építését tervezték, ettől később eltekintettek – így alakulhatott ki a második emelet két része közötti szintkülönbség.

A bizottság határozta el a tető középső szakaszának lapos hajlásszögűre építését és a középső rész felett „terasz-szerű fedetlen emelvény” („observatorium”) felállítását.

A jegyzőkönyvek tartalmazzák a tornaterem építése körüli hosszasan húzódó mérlegelést, melynek során először a gimnázium mellé, a fenti telken épült volna meg a tornaterem, ennek tervei is elkészültek (21-23. ábra), de végül itt a szükséges rajzterem és díszterem épült meg, a tornaterem pedig több évi várakozás után az iskola alatti telken, ahová a volt tornaterem ablakának helyéről kiindulva készítettek lejáratot.

A levéltár őrzi a D-i szárny eredeti tervrajzait (23-26. ábra). A feliratok szerint a rajzok „Schmahl Henrik műépítész tervei után” készültek. A tervek mindkét szinten gazdag stukkódíszet ábrázolnak a mennyezet alatti sávban, mely ma nem látható, kérdéses, hogy elkészült-e eredetileg.

A díszterem 1902-es elkészülte után röviddel, 1905-ben a bizottságnak jelezte az igazgató, hogy az első emeletre vezető lépcső rossz állapotú, elhasználódott. A bizottság úgy döntött, hogy tölgyfa lépcsőket készíttet, mivel az kevésbé csúszik, és egy kőlépcsővel eltérően szerkezeti problémákkal is kevésbé kell számolni.

Az új rajzterem ablakait 1913-ban kicsinek találta a tantestület, így döntést hoztak arról, hogy azokat meg kell nagyobbitani, ami az év novemberére el is készült.

Külön állomány tartalmazza a levéltárban a gimnázium egyéb, 1860–1953 közötti iratait, melyben főleg az 1930-as évektől az 1940-es évek végéig keletkezett dokumentumok találhatók meg.

A lajstromból kiderül, hogy már 1945 novemberében tatarozási segínyt juttattak az iskolának, ez lehet az 1946 februárjában beérkezett tízmillió pengő helyreállítási segély. Ez év májusában tetőcserép beszerzésével kapcsolatban intézkedtek.

Az iratok jegyzékében szerepel 1948–49-ben egy jegyzőkönyv az államosított iskola és az egyházi épület megosztásáról; 1949–50-ben az igazgatói lakásról; 1951–52-ben az iskola tatarozásáról.³⁵

Veszprém Város Mérnöki Hivatalának Iratai között megtalálhatók a gimnázium várhegy alatt álló tornacsarnokának tervrajzai.³⁶

A Tervrajzgyűjtemény fénymásolt tervrajzai között a Lovassy László Gimnázium-ra készült tervanyagok az épületre vonatkozó elsődleges dokumentumok.

Az 1962-ben készült felmérési dokumentáció a meglevő állapotot rögzítette és helyiségfunkciókat is feltüntetett. Mind a földszinten, mind az alagsorban a tantermekben „deszkapadló” volt. Az első emelet D-i helyisége (115) tanári szoba volt. A második emelet északi felében valamennyi terem tanterem volt, a lépcsőház felett kamra, a tőle D-re levő terem szintén tanterem. Az akkori funkciók adatait az építéstörténeti alaprajzokon ábrázoltuk. Az is kiderül, hogy a szolgálati lakásban ekkor még nem volt fürdőszoba.³⁷

Az 1964-es terv (Veszprém Megyei Tanács Tervező Vállalat, építész tervező: Rózsa István) nagyszabású felújítást készített elő. A műleírás igen szűkszavú, de a költségvetés részletesen jelzi az elvégzendő munkákat: így – többek között – meglevő betonlépcsőn a cementsimítás megújítása, 27 m² tömbfa lépcső bontása, 9,7 fm betonlépcső készítése, 1035 m² homlokzatvakolat javítása, meglevő lépcsőkön 240 fm cementsimítás készítése, 427 m² cement lapburkolat bontása és ugyanennyi mozaikpadló burkolat készítése, 594 m² hajópadló bontása és ugyanennyi lécparketta készítése. Összesen 51 ablak különböző mértékű faanyagpótlásos javítása szerepel a tervben.

Az előzményként csatolt levélből kiderül, hogy az igazgató előzetes egyeztetések alapján módosításként kérte többek között az összes ajtók javítását, illetve cseréjét, a színpad bontását és korszerű színpad építését – ez utóbbi a dokumentáció költségvetésében nem jelenik meg.³⁸

Az 1969-ben központi fűtés szerelésére készült terven az épület akkori állapota figyelhető meg.

A Veszprémi Városi Tanács Építési és Közlekedési, majd Műszaki Osztálya iratai között található a gimnázium épületében működött Közgazdasági Szakközépiskolára vonatkozó tervdokumentációk.

³⁵ MNL VeML. VIII.52. A Kegyes Tanítórend veszprémi gimnáziumának iratai.

³⁶ MNL VeML V.177. Veszprém Város Mérnöki Hivatalának Iratai, 34. d Veszprémi róm. kath. főgimnázium tornacsarnok terve, 1905

³⁷ MNL VeML XV.18.b. Lovassy László Gimnázium, felmérési tervdokumentáció, 1962.

³⁸ MNL VeML XV. 18.c. 267.d Lovassy László Gimnázium felújítási és átalakítási munkái. Tervdokumentáció, 1964.

Az 1972-es dokumentáció az első és második emelet közötti lépcső (boltozat feletti) fa szerkezetének bontására és az oldalfalakba fogott, helyszíni műkö felülettel ellátott vasbeton szerkezettel való cseréjére vonatkozik.³⁹

A levéltár különválasztott történeti tervállományában található az iskola udvarához kapcsolódó utcarendezésre készült tervanyag 1839-ből, mely egy megyegyűlési határozat mellékleteként készült (**13. ábra**).⁴⁰

A levéltárba került Balassa László építész-mérnök, műemlékvédelmi szakértő kézíratos munkáinak gyűjteménye. Ezek között terjedelmes anyag vonatkozik a Vár 1980-as években folyt átalakításaihoz kapcsolódó megfigyelésekre, melyeket rendszerezett kutatási eredmények is kiegészítenek.

A várfalak elemző leírása során a tanulmány piarista telekre vonatkozó részében a török kori ábrázolásokat vizsgálva szerző arra a következtetésre jut, hogy „a várfal *Turco-felmérésen látható déli irányba törése valószínűleg kihatott arra, hogy a piarista rendház illetve iskola eredetileg nem épült egybe: a rendház a fal említett visszatöréséhez igazodott, míg az iskola a falon kívül, annak K-i irányba forduló szakaszával párhuzamosan, várlejtőre települt*”. Leírja, hogy az iskolaudvaron vezetékárokban megtalálták a várfal alapját, mely a Ny-i homlokzattól 8,6 m-re futott és 1,9 m vastag volt. Ugyanennek kiszedett vonalát az 1902-ben épült díszterem-szárny pincéjében, a pincefal D-i belső síkjánál is megfigyelték. A szerző leírja a gimnázium alépítményét képező barokk kori várfalak falszövetére, külső felületére vonatkozó megfigyelést, így azt, hogy „*határozottan észlelhető [...], hogy a felület egykor vakolt volt.*”⁴¹

Veszprémi Főegyházmegyei Levéltár

Az érseki levéltár elsődleges adminisztratív iratanyagot nem őriz a gimnáziumra vonatkozóan, megtalálható azonban Pfeiffer János kanonok kézíratos hagyatéka, jegyzetanyaga. A Pfeiffer által publikált kutatások adatain kívül ebben – elsősorban a veszprémi várra, így a piarista rend történetére és épületeire vonatkozóan – publikálatlan adatok, jegyzetek is találhatók.⁴²

Laczkó Dezső Múzeum

A Műemléki Adattárában található többek között az 1960-as, 70-es években készült műemléki felülvizsgálati lapok. A múzeum Fotótára történeti fényképfelvé-

³⁹ MNL VeML XXIII. 660.d. 1137, 114.d. Közgazdasági szakközépiskola lépcső kiviteli tervdokumentáció 1972

⁴⁰ MNL VeML Tr. 59. Veszprémi piaristák udvari leendő változások és építések terve 1839. Az ehhez kapcsolódó iratanyag: IV.1.b 2340/1839. Határozat a piarista iskola kerítésének és udvarának átépítéséről.

⁴¹ MNL VeML R 106 1Á/9H/4P Balassa László iratgyűjteménye 10. d 37. Várfalak, védművek, támfalak. Gépelt, kézíratos tanulmány, é. n.

⁴² VFL, Pfeiffer János kézíratos hagyatéka 1/42.

teleket őriz a XIX. század végéről és a XX. század elejéről, melyen a gimnázium különböző átépítések előtti állapotai figyelhetők meg és tanulmányozhatók.

Az 1893 előtti – az ismert legkorábbi – fényképen (**16. ábra**) a gimnázium még háromszintes, szabadon álló épülete is jól kivehető. Megállapítható, hogy az épület ablakai már nagy valószínűséggel a maiakkal azonos méretűek lehettek, a D-i homlokzat feletti oromfal pedig tagolatlan, egyenes záródásának látszik, és a tetőt úgy tűnik, É felől is oromfal zárja le.

Az épület déli szomszédságát láthatjuk az 1895 előtt készült 7647 sz. képen (**19. ábra**). A földszintes épület a törvényszéki irattár, melynek kiköltöztetése után a gimnázium megkaphatta annak telkét, az attól jobbra látható földszintes ház helyén pedig már ezt megelőzően, 1895-ben megépült a mai egyemeletes ház.

Itt található Balassa László kiadatlan dolgozata a veszprémi vár műemlékvédelmi leírásával és építéstörténeti-műemléki elemzésével. Az élet építéstörténetének rövid összefoglalásával kapcsolatban egy lábjegyzetben a szerző megjegyzi, hogy „*A barokk architektúra a mai eklektikus homlokzat mögött jelentős részben megvan (Saját, Dercsényi B. közös megfigyelés)*” Az állítólagos korábbi architektúrát egyelőre nem lehet közelebből meghatározni.⁴³

A szerencsi Zempléni Múzeum egyedülálló képeslapgyűjteményében számos, elsősorban 1900–1914 közötti fényképes képeslap található a veszprémi várról, melyeken a gimnázium is látható.

A 0200153 sz. kép az 1900-as évek elején ábrázolja az épületet. Az új falazatok felülete színárnyalatában némileg elválik a régebbiektől (**20. ábra**).

A 0221083 sz., 1929-es keltezésű képeslap jól mutatja a gimnázium udvarának akkori elrendezését, állapotát. A K-i szárny homlokzata előtt favödörökbe ültetett kisebb fák sorakoznak, és valószínűleg a kerítés mentén is ilyenek láthatók.

A Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában őrzött 1857-es kataszteri térkép pontos helyszínrajzot ad a telekről és a környező épületekről: a gimnázium épülete még szabadon állt és az udvar déli felén a melléképületek – a rendház istállója, az árnyékszékek és fűskamra) láthatók (**15. ábra**).

A Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ Tervtárában található a veszprémi piarista rendhárról készült 2005-ös műemlékvédelmi dokumentáció és az épület 2015-ben készült Építéstörténeti tudományos dokumentációja és műemléki értékleltára, mindkettő G. Lászy Judit művészettörténész munkája.⁴⁴

A dokumentációk az épület történetének, forrásainak eddigi legrészletesebb feldolgozását tartalmazzák. A rendház építéstörténetével kapcsolatban a gimnázium épí-

⁴³ LDM 89.2.1. Balassa László: A veszprémi vár kutatási és felhasználási javaslata. Műemlékvédelmi szakmérnöki záródolgozat. BME 1980. 44. o.

⁴⁴ G. Lászy Judit: Veszprém, Vár u. 12. volt Piarista rendház. Építéstörténeti tudományos dokumentáció és értékleltár 2005–2015.

tésének főbb pontjait is érintik, így itt megtalálható több alapvető forrásadat is, köztük a piarista levéltárban fennmaradt tervek.

Építéstörténeti következtetések

A gimnázium építéstörténetét a fő szakaszok szerinti tagolásban foglaljuk össze.

Az épület első formájának felépítése és az emeletráépítés, 1773–1788

A pince és alagsor felett földszintes iskola építésének kezdete jól adatolható, és az is, hogy a költségek miatt lassan haladtak a munkálatok, a folyamat azonban egyelőre részleteiben nem ismert. Az 1778-as elkészülési dátum, melyet a kapu évszámára lehet alapozni, legalábbis a szerkezetekre valószínűsíthető, ám egyelőre más forrásból nem igazolható. A legkorábbi ismert dátum, amikor az épületnek már nagyrészt készen kellett lennie, 1782, akkor ugyanis – még részlegesen – oktatás folyt az új iskolában.

Az 1783-ban kezdődött emeletráépítés a forrásokkal biztosan adatolható, de körülményei igen kevésbé ismertek: az emeleti termek 1795-ben még biztosan használaton kívül voltak, és későbbi adatok (miszerint az elemi iskolai osztályok helye mindig az alagsorban volt) arra utal, hogy az eredeti célra nem is vették őket igénybe.

Az első, földszintes periódus elhatárolását a Ny-i homlokzat bejáratának és ehhez tartozó rizalitjának – a homlokzat tengelyéhez képest látszólag indokolatlan jobbra csúszott pozíciója teszi kérdésessé, felvethető ennek alapján, hogy az É-i – bal – oldalon a lépcsőház csak az emeletráépítéssel egyidőben épült meg. Ezt megerősíteni látszik az is, hogy a lépcsőházhoz az 1843. évi rajz (**1. ábra**) szerint külön, a főbejáratától eltérő kialakítású kapu épült.

Az emeletráépítés után az építkezés befejezése 1788-ra adatolható, ez azonban, mint említettük, nem jelentette, hogy belül is teljesen elkészült az épület.

Az iskola ezen állapotát örökíti meg vázlatos, ám fő vonalaiban hiteles módon az 1799-es rajz (**1. ábra**).

Az épület felújítása és az emelet befejezése, 1821

Bő harminc évvel az első két szakasz megépítése után a gimnázium teteje és vakolata is felújításra szorult. A forrásadatok szerint az első emeleten boltozat építése, a díszterem/kápolna mennyezetének stukatúrozása, ablakainak elhelyezése, a folyosó padlózása is akkor készült el, így minden jel szerint lényegében ekkor vették használatba az emeletet.

Az elkészült állapot – első emeletre nézve is – pontos és részletes rajzát az 1843-as felmérés mutatja (**14. ábra**). Bár itt csak oldalnézetben jelenik meg, de az épület talán legmeghatározóbb építészeti eleme volt a város felé néző, a vár oldalából kiugró D-i oldal magas, tagolt és talán díszített ormfala.

Későbbi adatok alapján az épületben keményfa lépcsők, a termekben deszkapadlók, a folyosókon téglapadlók, és a mainál kisebb ablakok voltak.

A forrásokból kiderül, hogy 1821-ben magtárat is kialakítottak a padláson – nyilván a rendház számára.

Ezzel egyidejűleg, 1821-ben merült fel a telek utcafronti határának rendezése, mely a város és a megye igénye volt.

Hadiállapot, telekrendezés és felújítás, 1848–1863

A szabadságharc idején a gimnázium katonai célokat szolgált, az oktatás másik épületekbe kényszerült áttelepülni. A katonaság a szabadságharc leverése után is Veszprémben és a gimnázium épületében maradt, melynek állapota ennek során leromlott. Az iskolát ugyanekkor központilag négyosztályossá fokozták vissza, de a város és a rend ettől kezdve törekedett arra, hogy visszanyerhesse a hatosztályos státuszt. Az épületet végül 1852-ben kaphatták vissza ismét, felújításra, javításra 1862–63-ban kerülhetett sor. Az alagsor ezektől az évektől kezdve feltehetőleg – talán egy terem kivételével – használaton kívül volt, állapota leromlott.

Az utca és a telek határvonalának átalakítására, kerítés építésére és cselédlakás újhelyen – a gimnázium É-i végén – való felépítésére az épület visszaadásával egyidejűleg kerülhetett végül sor 1852-ben. Valamikor a század közepén vagy második felében átépítették a D-i homlokzat díszes oromfalát. Az ábrázolás (5. ábra) alapján feltételezhető, hogy az átépített oromfalon állhatott az a három kő tobozdísz, melyek közül kettő jelenleg a kapupilléreken, a harmadik a K-i oldalon a várfal mellvédjének sarkán áll.

Hat-, majd nyolcosztályos iskola, felújítás 1884

A kiegyezés és a tanügyi reformok nyomán 1868–69-ben újraindulhatott az 5–6. osztály, és kiköltözött az elemi iskola két – 5–6., illetve ideiglenesen szintén oda helyezett 4. – osztálya.

Az alagsorban a kiköltözött osztály termében rajztermet, mellette tornatermet rendeztek be.

A nyolcosztályos főgimnázium létrehozásához további terekre volt szükség, így 1884-ben felújították és használatba vették az alagsort, a pincszinten tornatermet alakítottak ki, kijavították az épület tetejét és kicserélték az ablakokat.

Az udvari épületet pusztító tűz nyomán új épület készült az árnyékszékeknek, a fásszínnek és az iskolaszolgának.

Bővítés, emeletráépítés, 1893

A gimnáziumot igazgató bizottság a megnövekedett tanulói létszám mellett a korszerű oktatás feltételeit (szaktantermek, szertárak) az épület jelentős bővítésével tudta

megoldani, ezért az anyagi erőforrások megteremtése után 1893-ban összekötő szárny építésére és a rendház K-i szárnyára is kiterjedő második emelet építésére került sor. A tervező Horváth Sándor építőmester volt, aki korábban és ezután is dolgozott a gimnázium számára (felújítások 1884, tornacsarnok 1906). A funkcionális tervezés nagyrészt Bolgár Mihály tanárnak tulajdonítható, aki a koncepciót részletesen publikálta.

A ráépítés és hozzáépítés a meglevő homlokzati architektúrát folytatta. A dískaput áthelyezték a lépcsőházhoz és helyét befalazták – a korábbi rizalit funkcióját vesztette, a második emeleten nem folytatták tovább. Az épület korábbi hangsúlyos oromfala helyett a D-i homlokzat hangsúlytalan lett.

Az épület árnyékszékei nagyrészt az udvari homlokzat sarkához illeszkedő földszintes melléképületben kaptak helyet. Az emeletráépítés során felszámolt D-i oromfalról származhat, és ekkor kerülhetett a kapupillérekre és a várfal mellvédjének sarkára a három kő tobozdísz.

Díszterem és rajzterem építése, 1902

A még hiányzó megfelelő rajzterem és egy új, tágas exhortációs⁴⁵ és díszterem egy gazdagon díszített új épületszárny épült 1902-ben Schmahl Henrik tervei alapján. A két szárny a sarkain érintkezik, és az új épületrészben a korábbi melléképület helyett két szinten mellékhelyiségeket is kialakítottak.

A tornaterem 1906-ban az iskola alatti telken épült meg. A lejáratot a hegyoldalban alakították ki, a pince D-i nyílásától kiindulva.

Hadiállapot és újjáépítés 1914–1939

Az első világháború idején az épület szinte végig katonai kórházként szolgált, a 2. emelet kivételével.

Az intézmény vezetése 1915-től ismét egyedül a piarista rend hatáskörébe tartozott. A két világháború között, 1922-ből a kerítés felújítására van adatunk. Vélhetőleg a két világháború között kerülhetett sor a K-i szárny D-re néző, illetve az alagsori termekből a folyosóra nyíló, annak világosságot adó ablakok befalazására. 1929-ben a földszinti folyosó D-i végén az első világháború hősi halottainak emlékművét készítették el. A pincészinthen 1925-től diákmenzát alakítottak ki.

Háborús pusztítás és helyreállítás 1944–46

A második világháború végén az oktatás ismét elhagyni kényszerült az épületet. A korábbi menzából óvóhelyet alakítottak ki. Bombakár sújtotta a tetőt és a homlokza-

⁴⁵ Exhortáció az ifjúság számára istentiszteleten kívül mondott, vallásos életre buzdító beszéd; szentbeszéd.

tokat, az ablakok és ajtók is károsodtak. A visszakötözésre és az első javításokra 1945 tavaszától került sor, melyben a piarista tanárok és diákok személyesen dolgoztak.

Államosítás és átalakítások 1948–69

Az iskolát 1948-ban államosították. Ekkortájt fallal választották ketté az udvart a földszinti folyosó D-i végének vonalában, és az É-i részt leválasztották az iskolától. A 1929-es emlékmű keretelésének piarista és magyar címereit vélhetőleg ekkor távolították el. 1951–52-ben tatarozásra került sor. Az épület teljes felújítása 1965-ben következett be, nagy mérvű burkolat- és ajtócsereikkel, a korábbi ablakok javításával és szerkezetileg azonos cseréjével.

Az ezt követő években a földszinti folyosó végén átjárót nyitottak az É-i helységek felé, és azokat az iskolához csatolták, a korábbi I. világháborús emlékmű emléktábláját áthelyezték a szomszédos falra. 1968-tól a pincében kazánházakat alakítottak ki, és ezzel összefüggésben a tornateremhez vezető kijáratot áthelyezték a lépcsőházhoz.

Kisebbségi átalakítások 1970–2000

A felújítások elsősorban a vizes helyiségeket érintették, illetve valamennyi folyosóablak hőszigetelő üvegezést kapott az 1990-es években.

1972-ben a 2. emeletre vezető keményfa lépcsőt vasbetonra cserélték.

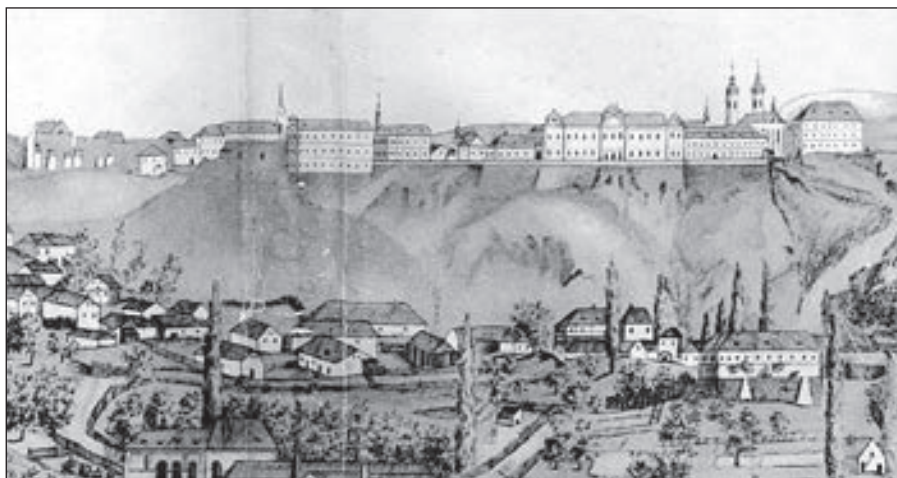
A Közgazdasági Szakközépiskola kiköltözése után a tantermek meglevő 1893-ban készült egyedi, eredeti berendezését eltávolították és nagyrészt elszállították az épületből.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- ALMA MATER (2002): Lechner László (szerk.) *Alma Mater a veszprémi várban*. Veszprém.
- ASZTALOS István (1986): *Az iskola története*. In: JUBILEUMI ÉVKÖNYV 23–55
- BALASSA László–KRALOVÁNSZKY Alán (2006): *Veszprém. Panoráma*. Magyar Városok. Budapest.
- BALOGH Gyula (2002): *A régi Veszprém képeslapokon. Válogatás Balogh Gyula gyűjteményéből*. Veszprém.
- BALOGH Gyula (2008): *A régi Veszprém képeslapokon. Válogatás Balogh Gyula gyűjteményéből*. 2. rész. Veszprém.
- BOLGÁR Mihály (1894): *Egészségi szempontok gimnáziumunk kibővítésénél*. ÉRTESÍTŐ 1893–94. 3–54
- EMLEKKÖNYV (1989): Borián Tibor (szerk.): *Emlékkönyv a veszprémi Kegyesrendi Gimnázium alapításának 275. évfordulójára 1711–1986*. Budapest.
- ÉRTESÍTŐ: *A Kegyes-Tanítórendiek Veszprémi Főgimnáziumának Értesítője*.

- JUBILEUMI ÉVKÖNYV (1986): Dr. Kapor Károlyné (szerk.): *A veszprémi Lovassy László (volt Kegyestanítórendi) Gimnázium jubileumi évkönyve 1711-1986*. Veszprém.
- KOLOZS Barnabásné (2011): A veszprémi piarista gimnázium ifjúsági könyvtára (1857–1948) és nyomtatott katalógusa. *Veszprémi Szemle* 2011/3. 68–76.
- KOLTAI András (2011): *A piarista rend háromszáz éve Veszprémben – tizenkét tételben*. In: S. Perémi Ágota (szerk.): *Emlékkötet Laczkó Dezső születésének (1860-1932) 150. évfordulójára*. Veszprém. 107–118.
- KOROMPAY György (1956): *Veszprém. Városképek – Műemlékek*. Budapest.
- LECHNER László (2002): *Barangolás a régi környezetben*. In: ALMA MATER 2002, 17–22.
- LECHNER László (2011): Veszprémi diákkori emlékek az 1940-es évekből. *Veszprémi Szemle* 2011/3. 28–58.
- LUKCSICS Pál–PFEIFFER János (1933): *A veszprémi püspöki vár a katolikus restauráció korában*. Veszprém. (A veszprémi egyházmegye múltjából I.)
- PÁKOZDI Éva Szilvia (2011): Piarista könyvek a levéltárban. *Veszprémi Szemle* 2011/3. 59–67.
- PRAZNOVSZKY Mihály (szerk.) (2000): *Veszprém anno... Fotográfiai a régi Veszprémről*. Veszprém.
- RAFFAI István (1985): *Régi épületek Veszprémben*. Veszprém.
- SEBŐ József (2011): Bruszniai Árpád, a tanár. *Veszprémi Szemle* 2011/3. 5–27
- STÉHLI Ferenc (1989): *A veszprémi Piarista Gimnázium történetének rövid áttekintése (1711–1948)*. In: EMLÉKKÖNYV 1989. 12–40.
- TÖLCSÉRY Ferenc (1895): *A kegyestanítórendiek vezette veszprémi róm. kath. főgimnázium története, 1711-1895*. ÉRTESÍTŐ 1894–1895. Veszprém. 1–263.

FOTÓMELLÉKLET

1. 1799-es céhlevél ábrázolása a veszprémi vár K-i oldaláról.⁴⁶

2. Az 1799-es kép részlete a gimnázium (balra) és a rendház épületével.

⁴⁶ KOROMPAY 1957. 48. kép

3. Brechler rajza után készült litográfia, 1857⁴⁷

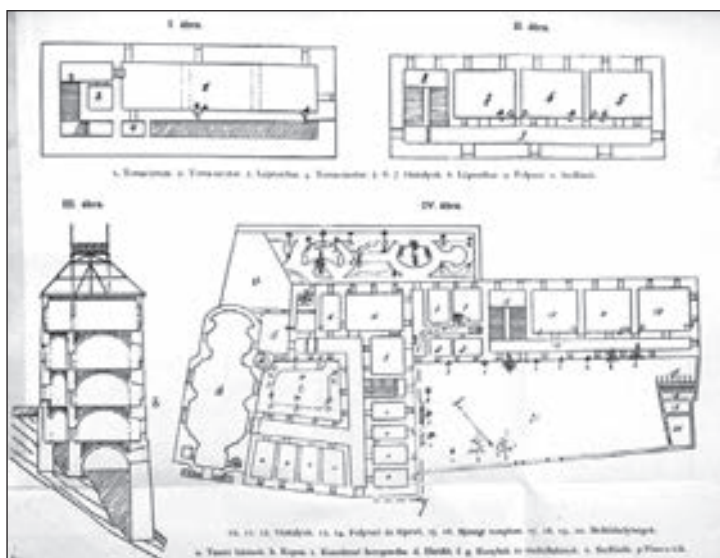
4. Színezett fametszet a vár keleti oldaláról, XIX. század második fele.⁴⁸

5. A metszet részlete a piarista gimnáziummal és rendházzal.

⁴⁷ KOROMPAY 1957. 49. ábra

⁴⁸ KOROMPAY 1957. 48. ábra

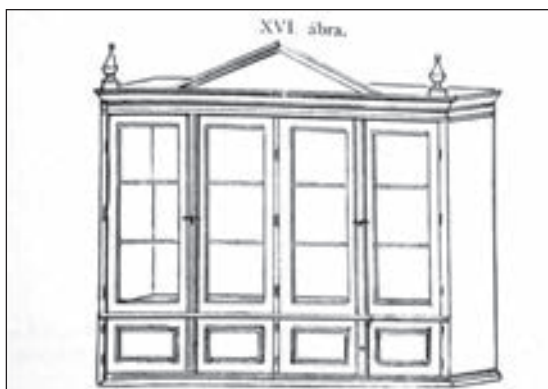
6. Az 1893-as átépítés utáni funkcionális elrendezést bemutató alaprajzai
Bolgár Mihály tanulmányában.⁴⁹

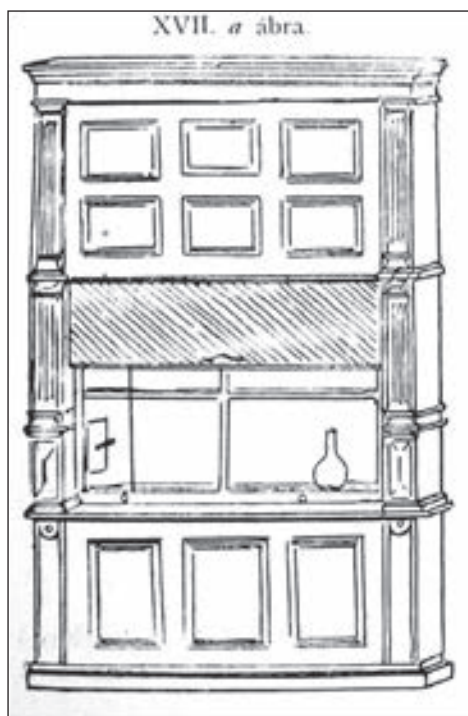
7. Az 1893-as átépítés utáni funkcionális elrendezést bemutató alaprajzai Bolgár Mihály tanulmányában.⁵⁰

⁴⁹ BOLGÁR 1894. III-IV. ábra

⁵⁰ BOLGÁR 1894. V-VI. ábra

8. A természettani szertár általa tervezett szekrényének rajza
Bolgár Mihály tanulmányában.⁵¹

9. A vegytani szertár általa tervezett „vegkonyhájának” rajza
Bolgár Mihály tanulmányában.⁵²

⁵¹ BOLGÁR 1894. XVI. ábra

⁵² BOLGÁR 1894. XVI. ábra

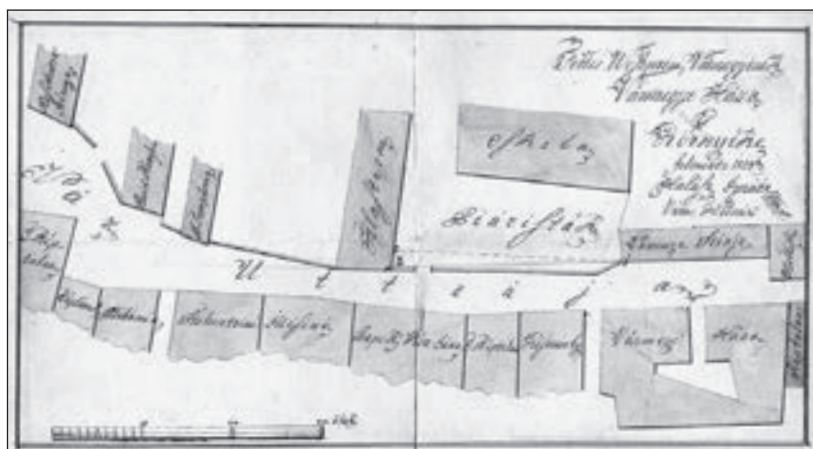
10. A Vár utca a gimnáziumnál, a D-i szárny felépítése előtt, a földszintes épületek bontása közben 1900-1902 körül.⁵³

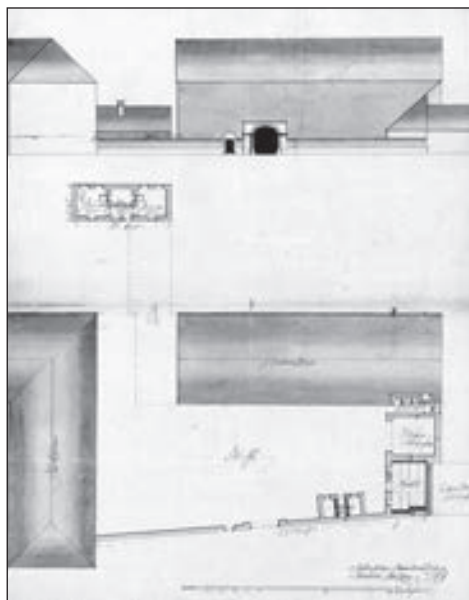
11. Az I. világháborúban elesett diákok és tanárok 1929-ben felavatott emlékműve (a földszinti folyosó É-i végén), a stukkókeretelés záradékán a piarista címerrel, a keretelés szárain külön címerpajzsokon a magyar címer elemeivel.⁵⁴

⁵³ PRAZNOVSZKY 2000. 21. kép

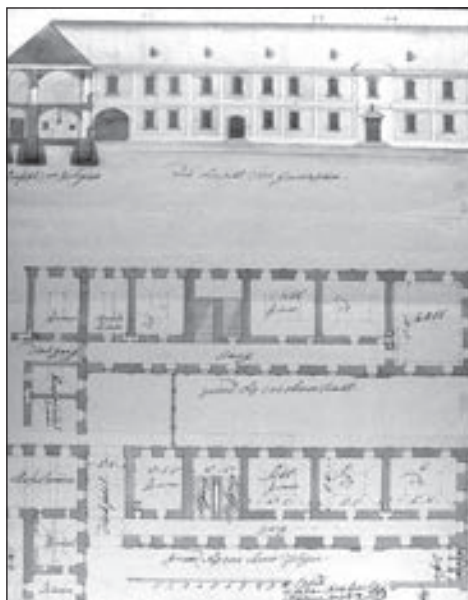
⁵⁴ LICHTNECKERT 2011. 437.

12. A Vármegyeház és környéke Halász Ignác vármegyei földmérő helyszínrajzán, 1828.⁵⁵

13. Strakovich Sebestyén terve az udvar átalakítására, 1839.⁵⁶

14. Strakovich Sebestyén kőművesmester terve a gimnázium bővítésére, 1843 (nem valósult meg).⁵⁷

⁵⁵ PRMT KL V 280. ad For 27 Fasc 3. Nr 8/B.

⁵⁶ PRMT KL V 280. ad For 27 Fasc 3. Nr 8/B.

⁵⁷ PRMT KL V 280. ad For 27 Fasc 3. Nr 8/B.

15. Az 1857-es kataszteri térkép részlete.⁵⁸

16. A legrégebb ismert fénykép a Várról és a gimnáziumról, 1880-90 k.⁵⁹

17. A fénykép részlete a gimnáziummal

⁵⁸ MNL OL S76, Veszprém

⁵⁹ LDM 68.3.3

18. Becske Adolf fényképe, 1893-1902 között.⁶⁰

19. A gimnáziummal dél felől szomszédos épületek 1895 előtt.⁶¹

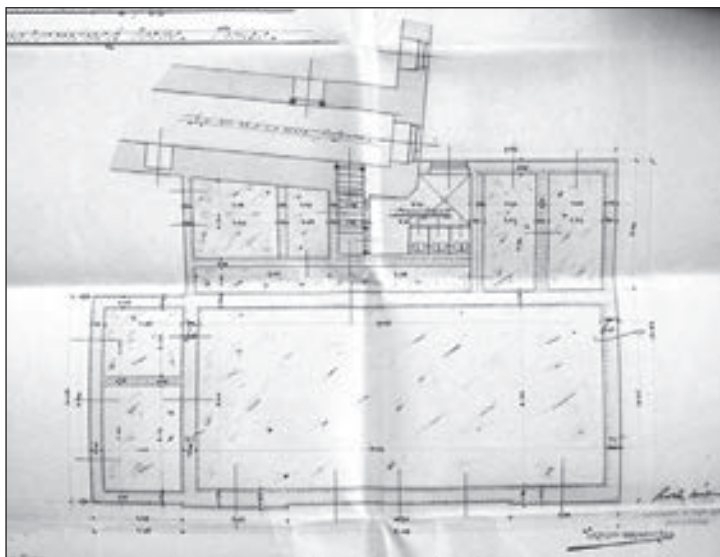

20. A Vár látképe a gimnáziummal, 1912.⁶²

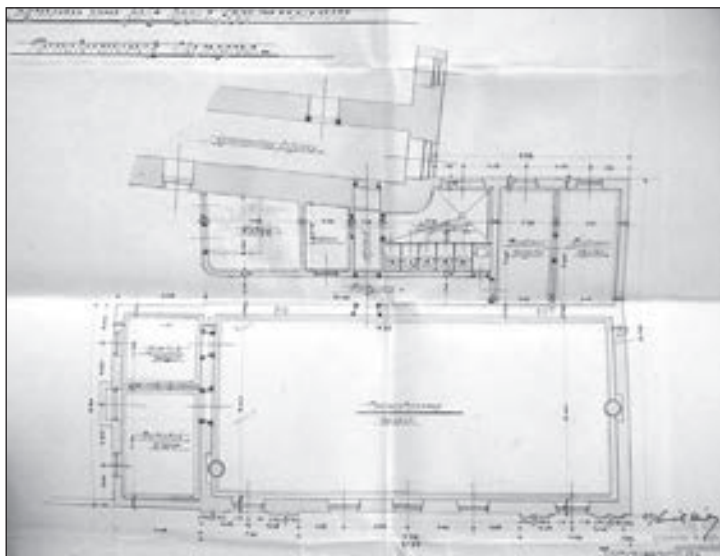
⁶⁰ LDM Fotótára.

⁶¹ LDM Fotótára 7647.

⁶² Zempléni Múzeum Képeslapgyűjteménye 0200153.

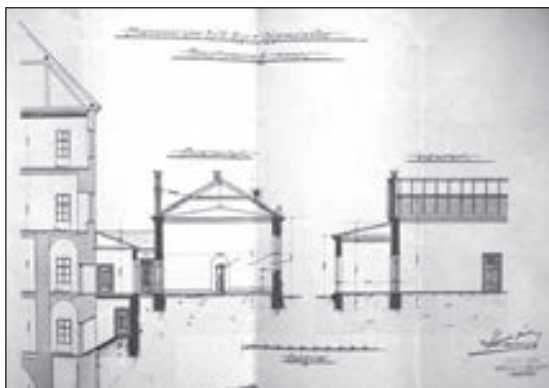
21. Tervrajz a tornaterem felépítésére a gimnázium épületéhez csatlakoztatva, 1899 (nem valósult meg), pinceszinti alaprajz.⁶³

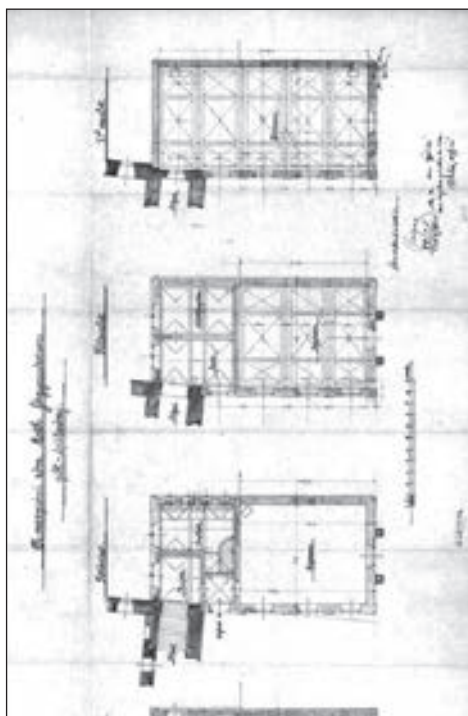
22. Tervrajz a tornaterem felépítésére a gimnázium épületéhez csatlakoztatva, 1899 (nem valósult meg), földszinti alaprajz.⁶⁴

⁶³ MNL VeML XII.31.

⁶⁴ MNL VeML XII.31.

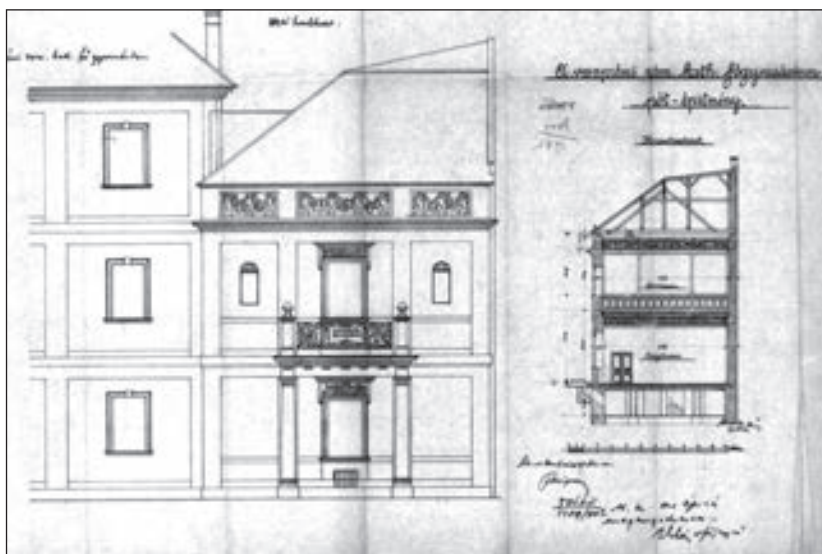
23. Tervrajz a tornaterem felépítésére a gimnázium épületéhez csatlakoztatva, 1899 (nem valósult meg), metszetek.⁶⁵

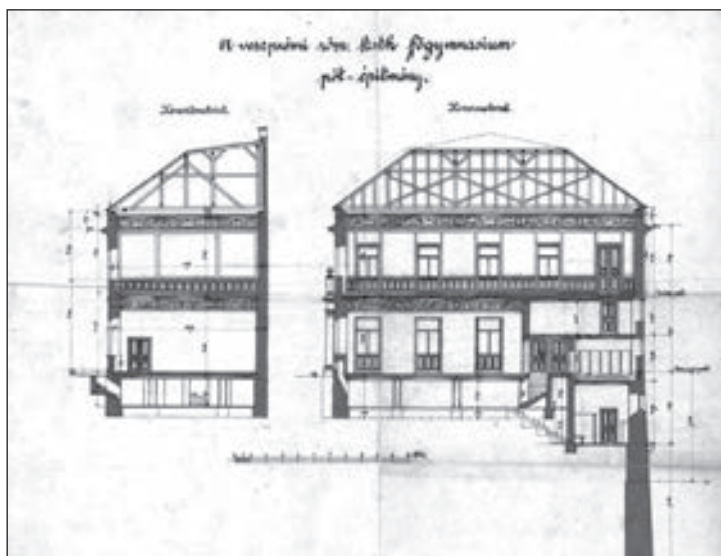
24. A rajzterem és díszterem épületének (gimnázium D-i szárny) tervrajzai, alaprajzok. Schmahl Henrik építész, 1901.⁶⁶

⁶⁵ MNL VeML XII.31.

⁶⁶ MNL VeML XII.31.

25. A rajzterem és díszterem épületének (gimnázium D-i szárny) tervrajzai, Ny-i homlokzat és keresztmetszet. Schmahl Henrik építész, 1901.⁶⁷

26. A rajzterem és díszterem épületének (gimnázium D-i szárny) tervrajzai, metszetek. Schmahl Henrik építész, 1901.⁶⁸

⁶⁷ MNL VeML XII.31.

⁶⁸ MNL VeML XII.31.

27. A gimnázium udvarának nézete, 1929.⁶⁹

28. A képeslap részlete

⁶⁹ MNL VeML XII.31.

A „spanyolbetegség” Veszprémben

FÖLDESI FERENC

Kosztolányi Dezső egy tárcájában ezt írta: *„Ember, mi érdekel ezekben a napokban? A politikusok azt hiszik, hogy az óriási átalakulás, a földgolyó vajúdása, az új térkép, melyet most festenek át, vérrel-könnyel pirosra. Én azonban tudom, hogy neked mástól fáj a fejed. A titáni méreteknél érdekesebb számodra az a semmiség, melyet évekkel ezelőtt láttam górcsővön egyik barátomnál [...]”*¹ Igen a vírusról van szó, amiről napjainkban, mi is, csak erről beszélünk.

Nem vitás, hogy ezekben a napokban, hetekben sokan olyan helyzettel szembesültek, amellyel az ember életében jó, ha egyszer találkozik, de leginkább csak olvasmányából ismer. Az sem vitás, hogy most többen átértékelték sok mindent. Ami eddig megszokott volt, amit ez idáig „természetesnek” tartottak: gyökeresen megváltozott. Mindemellett átértékelték kapcsolatrendszerüket és újratervezték életüket is.

Bizonyára hasonlóképpen vélekedtek eleink is az 1918-ban kitört spanyolnáthajárvány idején. Az 1918-as influenzajárvány kórokozója előzőleg több éven át vándorolhatott esetleg disznók és emberek között, még mielőtt annyira megerősödött, hogy világméretű spanyolnáthaként pusztítsa az emberiséget.² A kórokozó vírus hatékonysága és gyors terjedése a többszöri mutáció eredménye volt: az áldozatok jobbára védtelenek voltak az új betegséggel szemben. Feltételezések szerint a betegséget a Távolságtól amerikai katonák vitték magukkal hazájukba, ahol a katonai támaszpontokról gyorsan továbbterjedt. Először 1918 tavaszán jelent meg, jól dokumentált kitörés során, egy amerikai katonai bázison, Kansas államban. Az európai kontinensre a tudomány mai állása szerint Franciaországon keresztül érkezett, és rövid idő alatt az Amerikában tapasztaltnál jóval kiterjedtebb járvány alakult ki.³

A spanyolnátha három hullámban jelentkezett: először 1918 tavaszán, majd őszén, végül sok helyen 1919/20-ban is fellépett. Első alkalommal nem járt sok halálos áldozattal, ezzel szemben az 1918 őszi, illetve az 1919-es hullám már igen. A járvány bár nem Spanyolországból indult ki, de ott kapta a legnagyobb sajtóvisszhangot. A betegségről az első világháborúban hadbanálló országok közvéleménye a

¹ Kosztolányi Dezső: Járvány. *Pesti Napló*, 1918. 10. 20. 8.

² A rejtelmes spanyolnátha. *Napló*, 1999. 03. 26. 10.

³ GÉRA 2009. 209.

semleges Spanyolország sajtójában megjelent híradásokat átvevő európai újságok írásaiból szerzett tudomást. Az „Influenza A” vírus H1N1 altípusa okozta tömeges megbetegedés a jelenlegi becslések szerint 50-100 millió halálos áldozatot szedett világszerte. Egyetlen év alatt többet, mint a négyéves (1347–1351-ig tartó), Európát sújtó bubópestis járvány, vagy maga az első világháború. Ezzel a mai napig tartja a világcúcsot az összes fertőző betegség halálozási listáján. Már a járvány első 25 hetében 25 millió volt az áldozatok száma (az AIDS 25 év alatt vitt el ugyanennyi embert). Már nyilvánvaló számunkra, hogy a háborúk által tönkretett, kiéhezett, ellenálló erejét veszített lakosság körében arathatott a halál, a védekező intézkedések ellenére is. A vírus a háború utolsó napjaiban viharos sebességgel terjedt, a tünetek jelentkezése után néhány órán belül a beteg meg is halt. Más influenzavírusoktól eltérően az áldozatok többsége a fiatal, 15-34 év közötti, egyébként egészséges emberek közül került ki.⁴ Ez a légutakat, az idegrendszert, a gyomrot és a beleket megtámadó, náthaláznak is nevezett influenza azonban napjainkban is veszélyes fertőző betegség, de védőoltással megelőzhető.⁵

„Muszkainvázio” Veszprémben – 1889/90

Az 1918-as nagy járványinvázio előtt volt egy enyhébb lefolyású influenzafertőzés is, mégpedig 1889/90-ben. Az 1889-ben útjára indult influenzajárvány néhány hónap alatt behálózta a világot, egymillió halálos áldozatot szedve. Közkeletű nevét onnan kapta (orosznátha), hogy az első feljegyzett megbetegedések Szentpétervárott történtek.

Az orosznátha – ahogy városunkban is hívták – amikor a város területén járványszerűen terjedt, annak létét 1890. január 10-én erősítette meg a városi orvos hivatalos közleménye. A városi és a szegényházi kórház annyira megtelt influenzás betegekkel, hogy nem lehet őket elhelyezni. Mint az egyik lapszámban olvasható, „*közel ezer ember fekszik influenzában*”. A helyben állomásozó honvédség legénysége, az iskolás fiúk és a gimnáziumi tanulók között is járványt okozott, amit elsősorban az iskolai hiányzások bizonyítottak.⁶

Természetesen a városban megjelenő lapok azonnal és fő helyen foglalkoztak a járvánnyal. A *Veszprémi Független Hírlap* az 1890. év első lapszámbában az „igazi nyavala-kórságról” – az influenzáról ír, arról a betegségről, amely Veszprémben is száznál több, a megyében pedig annyi influenzás megbetegedést okozott, hogy a kialakult állapot lassan a katasztrófához közelített. De az is igaz – írja a lapszerkesztő –, hogy nálunk [Veszprémben] nem „... oly vészes jellegű a mi erős ózonú klímánk

⁴ *Élet és Tudomány*, 2007. 02. 23. 231.

⁵ A második legveszélyesebb járvány. *Napló*, 1987. 11. 24. 2.

⁶ Az orosznátha Veszprémben. *Veszprémi Független Hírlap*, 1890. 01. 11. 2.

mellett, mint a romlott, összeszorult levegőjű nagyvárosokban...”. A megelőzés pedig nem más, mint „... hogy az ember csukott szájjal járjon a szabad levegőn...”⁷

Még ugyanebben a lapszámban „Egy Orvos” aláírással a szerkesztőség cikket szentelt az influenzának, bemutatva a tett intézkedéseket és a védekezés javasolt módját is, amelyeket olvasva azok akár ma is ajánlhatók:

„Bizonyára nincs már ember széles ez országban, aki ezt az idegen szót: »influenza« ne ismerné. Csak néhány hete ugyan, hogy vendégül betolakodott hozzánk, de már eléggé kimutatta a fogaféherét arra, hogy megismerkedjék vele az is, akinek közvetlenül még nem volt hozzá »szerencséje.«

Eleinte fel sem vettük; tréfára fogtuk, gúnyolódtunk felette, megmosolyogtuk azokat, kik muszkabetegségről panaszkodtak. Azt mondtuk rá, csak olyan közönséges nátha, amilyen százezrével fordult elő minden télen; csak most olaszosan emlegetjük, ami szebben hangzik, nagyuriasabb s lehet vele affektálni, no meg aztán egypár napi pihenőt csinálni.

Hanem, akik megpróbálkoztak vele, azok már több respektussal beszéltek róla s mivel ezek száma napról-napra szaporodott, lassanként kezdtük a dolgot komolyabban venni. S ma már tényleg odajutottunk, hogy a mindnagyobb mérvben terjedő betegség komoly aggodalmakra ád okot s már hatósági intézkedésre is alkalmat adott. Így a fővárosi tanács elrendelte, hogy az összes polgári és elemi iskolák január 19-ig, tehát tíz napra bezárassanak.

Ily komoly stádiumban lévén a muszkanátha ügye, kötelességünknek ismerjük olvasóink figyelmét e nemcsak kellemetlen, de bizonyos körülmények között veszedelmessé is válható bajra ezen a helyen is újólag komolyan felhívni.

Az influenza okozója nem az időjárás, nem a meghűlés! Ezek legfeljebb elősegítik a meglevő baj fejlődését, vagy veszedelmessé válását: maga e baj ragályozás útján áll be, aminek a tudása fontos az ellene való védekezésben.

Mint minden járvány alkalmával, ezúttal is legfőbb az egymással való érintkezésben az óvatosság. Ahol a családtagok nemcsak egy szobában vannak a beteggel, de például a beteg gyermek egy ágyban is aluszik az egészségesekkel, ott bajos elkerülni, hogy az egyszer besompolygott baj az egész családon végig ne menjen.

Természetes, hogy szegény emberek között külön-külön helyiség nem telik, de az már a legszegényebb család körében is elérhető, hogy a beteggel más ne aludjék, s a helyiség minél gyakrabban szellőztetessék, hogy a járványt terjesztő anyagok a rossz levegővel együtt eltávolodjanak.

Különös gondját képezze a szülőknek, hogy a gyermeknépség folytonos felügyelet alatt legyen. Leghelyesebb, ha otthon töltik az időt, kellőleg szellőzött, meleg helyen elfoglalva nekik való apró teendőkkel.

⁷ (K. T.): Az új nyavala-kórság. Veszprémi Független Hírlap, 1890. 01. 04. 1.

Nem ajánlható eléggé továbbá a külső érintkezésben való óvatosság.

Hasonlókép a korcsmák, vendéglők, kávéházak s egyéb nyilvános helyek, ahol soha sem lehet az ember biztos, mely oldalról lehelik rá az influenza bacillusait. Ezeknek a vállalatoknak és üzleteknek érdeke bizonyára nem oly általános fontosságú, mint a város egészségügye; azért semmi hibát sem követünk el, ha polgártársainkat ebben a tekintetben is tartózkodásra intjük.

Az influenza magában véve nem jár veszedelemmel; de tapasztalatok bizonyítják, hogy könnyelműség, elhanyagolás esetében más veszedelmes bajoknak lehet okozójává, vagy a testben már meglevő bajt akuttá teheti. Ennek a magyarázata egyszerű és természetes: az influenza által meggyötört, elgyengített szervezet nem képes arra az ellenállásra, amire az egészséges.

Ne vegye tehát túlságos könnyedén senki a bajt, ha már egyszer megvan. Nem akarjuk ezzel aggodalomba ejteni a közönséget, mert hiszen felesleges aggodalomra egyáltalán nincs ok, de igen is óvjuk az üdülő betegeket a könnyelműségtől, mely semmi körülmények között sem válik javukra. Leginkább óvakodjunk a kimenéstől, míg egészségünk teljesen helyre nem állt. Legtöbb, esetben az adja meg a betegségnek a komolyabb fordulatot, ha azonnal utcára, jégre látogatásra, szórakozásra szaladunk, mihelyt a lábunkat emelni bírjuk.”⁸

A Veszprémben megjelenő lapok rövidesen külön rovatot indítottak, hogy a járványról folyamatosan tudósítsák olvasóit. 1889 decemberében a *Veszprémi Független Hírlap* erélyes felhívásban követelte a hatóságoktól, hogy tegyenek óvintézkedéseket a járvány megfékezésére. Talán e felhívásuknak is köszönhető volt, hogy Szabó György kanonok, a városi Közegészségügyi Bizottság elnöke 1890. január első hetében értekezletre hívta össze a városban praktizáló orvosokat. A bizottság dr. Halassy Vilmos indítványára meghatározta, hogy az orvosok háromnaponként tegyenek jelentést, elsősorban a tanulók megbetegedéseiről. Eddig a gimnáziumi tanulóknak több mint harminc százaléka volt influenzás, sőt a tanári kar egy-két tagját, valamint a gimnázium igazgatóját, Takács Józsefet sem kímélte. Valamennyi orvosnak volt „orosznáthás” betege.⁹

Az orvosok, a gyógyszerészek alig győzték a munkát, mivel – a lap megfogalmazása szerint – az „[...] ijesztő muszka invázió még egyre tart.” Ugyanakkor a főgimnáziumban már csütörtökön – január 23-án – megkezdődtek az előadások, de még mindig igen sok tanuló volt beteg. A törvényszék fogházában szintén „kiütött az orosz invázió.” Két nap alatt 6 börtönőr és 35 rab, a foglyok egyharmada influenzába esett. Pongrácz Jenő főügyész szigorú óvintézkedést adott ki, hogy elkerülje a fertőzés további terjedését.¹⁰

⁸ Mégegyszer az influenza. *Veszprémi Független Hírlap*, 1890. 01. 11. 1–2.

⁹ Influenza Veszprémben. *Veszprémi Független Hírlap*, 1890. 01. 18. 2.

¹⁰ Náthás napirend. *Veszprémi Független Hírlap*, 1890. 01. 25. 1.

A spanyolnáthajárvány 1918–1920

A veszprémi Szent Mihály Plébánia Historia Domusában olvasható: „*Spanyol járvány. 1918. szept. okt. és nov. hónapjaiban dühöngött városunkban a spanyoljárvány. A megbetegedések száma óriási volt. Az intézetek belső növendékeinek 90%-a keresztliment a megbetegedésen. A halálozások száma is magasra felszökött. 1918 augusztusában volt 20 halott (ez a rendes), szeptemberben 26, októberben 89, novemberben 61, decemberben 67. Ez évben a róm. kath. halottak száma a katonákon kívül 506-ra rúgott, holott azelőtt 200-300 között szokott lenni. A járvány vitte el többek között Köcsky József tanítót is élete teljes erejében és virágában, sok más hasonló korú egészséges erős emberek[kel] együtt. Aidler Rudolf,¹¹ a tartalékkórház gazdasági főhadnagya, egy deli természetű, talpig derék becsületes, katolikus ember szintén a spanyoljárvány áldozata lett. Az egyházmegyei papok közül Kéri Gyula szentbékkállai esperes, Németh Imre pápai káplán és Szűcs György csabrendeki káplán (mindhárman duzzadó egészségű fiatalemberek) hűnytak el. – Az orvos és gyógyszerészek nagy része is beteg lett*”.¹²

Az 1890. évi orosznátha fertőzéseket a város viszonylag „csendben” átvészelte. Nem annyira könnyen az 1918-ban a városra tört spanyolnáthát. Az év elején lefolyt első hullámáról még a lapok sem emlékeztek meg, bizonyára betudták egy szokásos és már megszokott influenza járványnak. Viszont, ha a halotti anyakönyvi bejegyzéseket megvizsgáljuk – bár csak a halál okaként bejegyzett tüdőgyulladást tudjuk figyelembe venni – tetten érhető a járvány. Január közepétől megemelkedett a tüdőgyulladásban meghaltak száma, volt, hogy egy nap több személyt is bejegyeztek az említett ok miatt. A folyamatos, de enyhe emelkedés után március elején tetőzött, majd „csendben kimúlt.” Ősszel, pontosabban szeptember végén aztán hirtelen és teljes erővel a városra rontott.

Szeptember végén már arról írtak, hogy ez „*a fertőző betegség városunkat sem kímélte meg. Különösen a tanintézeteket kereste fel nagyobb százalékban.*”¹³ Mint megállapították, a gyermekek tömeges együttlété termékeny melegágyát nyújtotta a betegség terjedésének. Emiatt egynéhány osztályban rövid időre beszüntették az előadásokat. Ugyanakkor a városban ritkább az előforduló eset. A városi kórházban is ápolnak néhány ilyen beteget, de – mint megállapították – a betegség lefolyása általában enyhe.¹⁴

1918. október 3-án, csütörtökön, a Közegészségügyi Bizottság ülést tartott és a járványos megbetegedések leküzdésére több ajánlást is tett. Ezzel együtt tájékoztatta a város lakosságát a szükséges és elvárt rendszabályokról: tisztaság az otthonban

¹¹ Helyesen: Liedler Rudolf főhadnagya.

¹² KARLINSZKY 2019. 8.

¹³ Spanyol nátha. *Veszprémi Hírlap*, 1918. 09. 22. 4.

¹⁴ Uo.

és a városban, valamint a lakás szellőztetésében jelöli meg az egyik elengedhetetlen ténykedést. Meghatározza és javasolja a betegek teljes elkülönítését, valamint előírja a népes helyek elkerülését. A súlyosabb betegek elhelyezésére a városi kórház 8-10 ágyat engedett át. A bizottság – dr. Rosenberg Jenő tisztiorvos és dr. Török Gyula rendőrkapitány javaslatára – megtiltotta azt is, hogy a színi évad leteltével a mozit újra megnyissák.¹⁵

Ekkorra már nyilvánvalóvá vált, hogy a spanyolnátha először a városban lévő intézményeknél fertőzött leginkább, hiszen ott több ember érintkezett, találkozott egymással. Az intézmények bezárása után ugyan ott rövidesen szűnni kezdett, viszont ezután „a város többi lakóját gyötri.” Különösen a temetőhegyi és a jeruzsálemhegyi városrészen fordult elő több megbetegedés, ahol sok haláleset is volt.¹⁶ A város polgármestere, Komjáthy László javaslatára a tanács a városi tisztiorvos megnövekedett feladata miatt egy segédorvosi beosztást létesített. Ezzel együtt felkérték a helyben orvosi praxist folytató doktorokat, hogy a városi főorvos feladatköréből – annak tehermentesítésére – vegyenek át néhány feladatot. Emellett megszabta, hogy a járvány ideje alatt éjjel 12 óráig ügyeletes kocsit álljon a városi tisztiorvos rendelkezésére.¹⁷

A járvány rohamos terjedése miatt dr. Rosenberg Jenő városi tisztiorvos jelentést tett a hatóságoknak és az elemi iskolák bezárását indítványozta. A városi tanács kijelölt szervei október 2-án, kedden délelőtt értesítette az iskolák igazgatóit, hogy az előadásokat öt napra beszünteti. Azonban dr. Komjáthy László polgármester az alispántól nyert felhatalmazás alapján október 3-tól 15-ig az összes közép- és elemi iskolákat bezáratta.¹⁸

A városi Közegészségügyi Bizottság október 11-én, pénteken délután ismét ülést tartott dr. Óvári Ferenc elnökle alatt. Megállapították, hogy a nagymértékben terjedő „spanyol betegség” járváynak minősül, így átalakultak Járványügyi Bizottsággá. Két segédorvos kirendelését kérték a belügyminisztertől, mert a helybeli orvosok nem győzték a munkát. Akinek nem volt fogata – például dr. Robitsek Samu orvos – azoknak egy bérkocsit biztosítottak, ami délután 5–8 óra között állt rendelkezésre. Óvintézkedéseket is életbe léptettek, melyek a következők voltak:

- a járvány időtartamára az összes iskola zárva tart;
- a mozielőadások szünetelnek;
- a kávéházakat, vendéglőket naponként háromszor, lehetőleg alkalmas időben ½ óráig szellőztetni kell;

¹⁵ Közegészségügyi Bizottság ülése. *Veszprémi Hírlap*, 1918. 10. 06. 3. Ekkor Veszprémben az Apolló mozi a színház épületében működött. Amikor befejeződött a színházi évad, megkezdődtek a filmvetítések.

¹⁶ A spanyol járvány. *Veszprémi Hírlap*, 1918. 10. 06. 3.

¹⁷ Városi másodorvos. *Veszprémi Hírlap*, 1918. 10. 06. 3.

¹⁸ Bezárták az iskolákat. *Veszprémi Hírlap*, 1918. 10. 6. 3.

- szellőztetni szükséges az iskolákat és a farészeket fertőtlenítővel át kell mosni;
- a betegeket be kell jelenteni;
- hangversenyeket a járvány ideje alatt nem lehet tartani;
- tilos a temetéseken való csoportosulás;
- kéri az alispánt, hogy a szappan kiutalására¹⁹ mihamarabb intézkedjen;
- a Czermák-féle gyógyszertárban a beteg tulajdonos helyett gondoskodjanak annak pótlásáról;
- kéri a helyi katonai parancsnokságot, hogy saját hatáskörben intézkedjen a védekezésről.²⁰

A havilapokban sorra jelentek meg tájékoztatások a már meghirdetett előadások elmaradásáról. Például, hogy elmarad a székesegyházi orgonahangverseny, amit a 7. tábori tüzérezred pótütég parancsnoksága szervezett az ezred árvái és özvegyei megsegítésére. De elmaradtak a különböző iskolai közművelődési előadások is. A bizottság elrendelte azt is, hogy azokon a házakon, ahol beteg van, piros cédulát kell kiragasztani. Ezzel együtt határozott arról is, hogy a lakosság tájékoztatására szórólapokat kell készíteni, melyben feltüntetik a legfontosabb tennivalókat és szabályokat.

Egy hét múlva, október 20-án ismét ülést tartott a városi Közegészségügyi (Járványügyi) Bizottság, ahol Rosenberg Jenő városi tisztiorvos jelentette, hogy a bizottság múlt heti intézkedéseit a rendőrség végrehajtotta, az orvosok azonban a bejelentéseket a nagy elfoglaltságuk miatt nem tudják teljesíteni. Az újabb megbetegedések száma a Temetőhegyen csökkent, de a városban általában még emelkedik, mert a járvány a többi, a külső városrészekre is kiterjedt, legújabban pedig a belvárosban is felütötte fejét. Sajnos a halál is még mindig szedi áldozatait. Alig van nap, hogy átlagban 2-3 haláleset ne fordulna elő. A baj legfőbb oka, hogy nincs elegendő orvos, az itthon levők pedig nem tudnak eleget tenni a kívánalmaknak. A Veszprémből szabadságolt Sauer járásorvost is visszarendelték szolgálattételre.

Vadnay Szilárd vármegyei tisztifőorvos megkereste a belügyminisztert, hogy a pozsonyi Katonai Parancsnokságtól két orvost és egy gyógyszerészt küldjenek. Azonban a leirat szerint a pozsonyi parancsnokságnak nincs szabad orvosa. Mivel igen nagy lett a kereslet a gyógyszerészeti készítményekre (de ugyanakkor már előfordult hiány is), a bizottság elrendelte, hogy a gyógyszerészek a készletüket írják össze és jelentsék a bizottságnak. Elrendelte továbbá, hogy a Temetőhegyen összeszedett szemetet ezután elégetik, illetve legalább egy km-rel távolabb szükséges elhelyezni a városrészi szeméttárolótól.

A közegészségüggyel is foglalkozó orvosok ajánlásokat tettek a közönségnek a kellő óvintézkedések betartására. Az elkészített és kiosztott szórólapokon a követke-

¹⁹ Ebben az időben a szappant is jegyre adták, meghatározott – igen csekély – mennyiséget. Bár erősen kétséges, hogy az akkor kiosztott szappan hatásos volt-e az influenzavírus ellen.

²⁰ Az egészségügyi bizottság ülése. *Veszprémi Hírlap*, 1918. 10. 13. 2.

ző rendszabályokat fogalmazták meg: „A házaktól a szemét lehető pontos és gyors kihordása, a lakások szellőztetése. Ahol beteg van, ott se féljenek a hozzátartozók a szellőztetéstől, amit naponként kétszer-háromszor tegyenek meg. Vigyázzanak az ételek tisztaságára, a gyümölcsfélét fogyasztás előtt lehetőleg meg kell mosni. Ajánlatos étkezés előtt kezet mosni. Ügyeljünk arra, hogy az orr- és szájüreget tisztán tartsuk. Különösen ez utóbbit. Az orvosok e célból ajánlják, hogy a kálium hypermanganicumból²¹ készítsünk igen gyenge rózsaszínű oldatot. Egy liter vízben oldjunk fel egy pár kristályt, s evvel végezzünk toroköblögetést, sőt az orrüregbe is szippantunk fel belőle. Egy másik igen jó fertőtlenítő szer, mely szintén az orrüreg tisztántartására szolgál, a következő: Tinctura Jodi,²² Tinctura Gallarum.²³ Az orvosságba mártott kis vattával töröljük ki minden reggel az orrüreget s evvel sok bajnak vesszük elejét, mert a spanyol nátha bacillusa a levegő útján fertőz. A levegőnek legnagyobb része pedig az orrüregen át jut a tüdőbe. Az előbb említett két orvosságot orvosi recipe nélkül is adják a gyógyszerárakban.”²⁴

Reklámok a spanyolnátha betegség kezelésére. Forrás: Esti Kurir

²¹ Lila színű kristályos, ionrácsos vegyület. Vízben oldódik, oldata lila színű, igen erős oxidálószer.

²² Jód alkoholos oldata.

²³ Tinctura gallarum –, azaz gallából, magyar nevén gubacsból (latinul gallus, galla) készült tinktúra (régiesen: gallafestvény). A gubacs növényi szövetekben kifejlődő sejtszaporulat, amely valamilyen élősködő vagy fertőzés hatására jön létre. A gyógyászatban a tölgyfa levelén a gubacsdarázs petéje hatására kialakuló gallát használják. A gubacs 1-2 cm átmérőjű, gömb alakú képződmény, amelyben a cserzőanyag az élősködővel szembeni védekezés részeként szaporodik fel. A gubacsba nagy mennyiségben találhatóak úgynevezett cserzőanyagok, ezeket a növény az élősködő elpusztítására termeli. A gyógyászatban sebek kezelésére, hasmenés csillapítására használták.

²⁴ A közegészségügyi bizottságból. *Veszprémi Hírlap*, 1918. 10. 20. 2–3.

Bár az iskolák – ha részlegesen és szakaszosan is – de zárva voltak, egy korábbi, a szeptemberi közgyűlési interpelláció után az októberi bizottsági ülésen ismét tárgyalták az iparos-tanonciskola állapotát, ami a várfeljárónál működött. Az iskola egészségtelen, zsúfolt, így alkalmatlan a tanításra – jelezte az egyik városi képviselő. Ez miatt is a bizottság – de elsősorban az épület használhatatlansága okán – határozatlan időre bezárta az iskolát. De kellett is ez a szigor, ugyanis a *Veszprémvármegye* újságírója október 20-án egy felettébb veszélyes dologra hívta fel a figyelmet. A várfeljárónál, a tűztorony alatt lévő iparos-tanonciskola (ami eredetileg a város tűzoltószertára volt) földszinti helyiségeit egy temetkezési vállalkozó bérelte ki. Mint olvasható, a vállalkozó temetés után a gyászokcsikat itt, az utcán mossa, „[...] s azt a vizet – amely elsősorban terjesztheti a járvány bacillusait – az utcára öntözi ki.”²⁵ Nehezményezte, hogy miért tűri meg a hatóság, hogy ezt a közegészségügyre veszélyes cselekedetet a vállalkozó így végezze?

Október végén a járvány Veszprémben meg mindig tartott – írják a lapok. Oly annyira, hogy a MÁV a személyzet hiánya miatt a további intézkedésig beszüntette a Győr–jutasi vonalon hajnalban Győrből induló, valamint Jutasról délelőtt Győrbe közlekedő vonatjáratát.²⁶ Eddig, vagyis október 20-ig a *Veszprémi Hírlap* szerint hivatalosan 515 megbetegedést regisztráltak. Az újság igyekezett nyugtatni is olvasóközönségét: A közönség ne féljen feleslegesen, az óvatosság azonban nem árt.

Az iskolák, mozi továbbra is zárva maradt. De továbbra is javasolták a tömeges csoportosulások elkerülését, valamint a fontos utazások kivételével minden utazás elhalasztását. A *Veszprémvármegye* című hetilap is közel hasonló megbetegedésekről számolt be. Hivatkozva dr. Rosenberg Jenőre közli, hogy a megbetegedések száma mintegy 600 fő, a halottaké pedig 14-15 fő. De dacára a kötelező bejelentéseknek, sokkal több az esetek száma – véli az újságíró –, amelyekről nem tesznek bejelentéseket. Magyarázatot is talál arra, miért kevesebb a megbetegedések és a halottak száma Veszprémben, mikor kijelenti: „Talán a városunk szerencsés fekvésének tudható be, hogy a járvány az ország más városaihoz és vidékéhez viszonyítva, nálunk nem ölt nagyobb mértéket.”²⁷ Ugyanakkor a bizottság megállapította, hogy a járvány nem szűnik, hanem erősödik.

Tekintettel a járványra, a Közegészségügyi (járványügyi) Bizottság október végén úgy határozott, hogy Mindenszentek napján a temetők szokott látogatását korlátozza és elrendeli azok délután 3 órakor történő lezárását. Felkérte a helyi katonai alakulatokat is, hogy esetleges ünnepélyeit ehhez a rendelkezéshez mérten tartsa meg. A lap újságírója ugyan méltányolja a bizottság aggodalmát, de az intézkedést kissé aggályosnak is tartja. Hogy miért? Így indokolja aggodalmát: „Úgyis annyi a szomorúság ebben a

²⁵ A hatóságok figyelmébe. *Veszprémvármegye*, 1918. 10. 20. 3.

²⁶ Beszüntetett vonatjárat. *Veszprémvármegye*, 1918. 10. 20. 3.

²⁷ Spanyol nátha Veszprémben. *Veszprémvármegye*, 1918. 10. 20. 2.

háborús világban, kár az embereket megfosztani ama kedves alkalomtól, hogy a kegyelet adóját leróhassák övéik iránt. Ha ez az intézkedés a csoportosulás elkerülése végett történik, akkor tiltsák el a napi korzózást is, ahol nagyobb tömegekben érintkeznek emberek egymással s hozzá zártabb helyen. Akkor tiltsák el »Az Est«-et váró tömegcsoportosulást az állomás környékén. Ez a csoportosulás a régi királynapok tömegére emlékeztet. Mit szóljunk akkor a piaci, különösen a pénteki tömeges érintkezéshez, avagy nem veszedelmes-e a közéletmezési hivatalban s a hatósági bolt előtt való mindennapos csoportosulás. Ugyancsak aggályosság volna mindezekre tilalmat kérni. Nem is teszi ezt senki sem, mert a közegészségügyet és az anyagi életet lehető összhangban kell tartani s mindegyiknek meg kell adni a magáét. De ugyanakkor óvatosan nyúlunk minden oly kérdéshez is, mely az ember lelki életével összefüggésben van. Itt is keressük a mindegyiket kielégítő összhangot. Szíves megszívlelésül ajánljuk ezt a városi hatóság figyelmébe. Egyébként a jövő csütörtökig azt hisszük, hogy a járvány még jobban csökken s a bizottságnak módjában lesz fenti tiltó rendelkezésén változtatni.”²⁸

Ezen a bizottsági ülésen Rosenberg Jenő városi tisztiorvos már azt jelentette a bizottságnak, hogy a spanyoljárvány szünőfélben van. A megbetegedések száma az eddiginél kisebb, bár azért teljességgel nem szűnt meg. Azért azt javasolta, hogy a bizottság az eddig bevezetett intézkedéseket tartsa fenn, sőt új intézkedést vezessen be. Tehát az iskolák és a mozi továbbra is zárva maradt. Új intézkedés, hogy spanyolnáthajárványban elhaltak temetési végtisztesség megadásakor a gyászoló közönségnek csak 30 lépés távolságban szabad a koporsót megközelíteni. Ahol az orvos szükségét látja, a halottkémi vizsgálat megtétele után a halottnak a koporsóba tételét azonnal elrendelheti és lezárathatja. Ugyanakkor a bizottság a temetkezési vállalkozók elleni panasz miatt – túl magas árakat számítottak a temetkezésekért – elrendelte az árak maximalizálását. A temetésekért követelhető árakat három osztályba sorolta.

A bizottság nem járult hozzá a kávéházak későbbi időpontban történő zárójárához sem. De a bizottság nem volt elégedett a kávéházak, éttermek tisztaságával sem. Emellett szóvá tette az utcák, terek tisztításának elmaradását, amire Komjáthy László azzal érvelt, hogy nincs elegendő munkáskéz.²⁹

Örvendetes volt viszont, hogy a városban dolgozó orvosok segítséget kaptak a helyi katonai alakulatoktól. Dr. Réthy Ede törzsorvos, a veszprémi helyőrség orvosfőnökének intézkedésére a spanyolnáthajárvány időtartamára Veszprémbe rendelte dr. Eibensütz Gyula hv. ezredorvost, dr. Nándor Gyula és dr. Hazai Samu hv. főorvosokat.³⁰ A Korona Szállodában állandó éjjeli ügyeletet tartott a járvány ideje alatt egy fő

²⁸ A temetők bezárása. *Veszprémi Hírlap*, 1918. 10. 27. 3.

²⁹ A közegészségügyi bizottságból. *Veszprémi Hírlap*, 1918. 10. 27. 3.

³⁰ A helyzet súlyossága a katonai és a civil egészségügyi intézmények szoros kapcsolattartását és együttműködését is megkövetelte. Szilágyi József, a honvéd egészségügyi tiszti kar főnöke október 11-én rendeletben utasította a honvédorvosokat, hogy – munkája mellett, vagy az után –

katonai kisegítő orvos is, valamint a gyógyszerterek reggel 8-tól este 8 óráig állandóan nyitva tartottak.³¹ Ugyanakkor az orvosi kar megerősítésére kérte a polgármester Wallner Emil ezredorvos – aki amúgy a veszprémi kórház orvosa volt – a katonai szolgálat alóli mentesítését is. De az is megnyugtató volt, hogy a járványkórházat a Jutasi úton teljesen rendbe hozták, így készen állt a betegek fogadására.³²

A bizottság felkérte a helybeli törvényszéket, hogy a járvány idejére esküdszéki tárgyalást ne tüsszön ki. Juraszek János a törvényszék elnöke azonnal válaszolt a felkérésre. Mint írja, az esküdszéki tárgyalásokat miniszteri rendelet szabályozza, így azt nem módosíthatja, de be sem szüntetheti. De emlékezteti a polgármestert, hogy a kávéházak, éttermek nyitva vannak, közgyűlést tartanak 30-án, ahol 100 fő is össze lesz zsúfolódva. A törvényszéki esküdtek – 20-25 fő – elhelyezését úgy oldja meg, hogy ne a padokban, egymás mellett üljenek, hanem egymástól távolabb. Végül Juraszek János – bizonyára miniszteri utasításra – felfüggesztette az esküdszéki tárgyalásokat.³³

A csoportosulás – mint az egyik fertőző gócforrás – megakadályozása volt az egyik tárgya a közéleti bizottság ülésének. Weisz M. Ignác bizottsági tag szavazta, hogy a zsírosztáznál nagy tömeg verődik össze a hatósági húsbolt előtt. Javasolta, hogy vagy kerületek szerint meghatározott napokra osztva, vagy sorszám szerint csoportosítva mérjék egyik nap a töpörtyűt, míg a következő nap a zsírt. Az elnöklő polgármester ígéretet tett a csoportosulás megszüntetésére.³⁴

Október végén Rott Nándor püspök elrendelte, hogy az egyházmegyében a „*veszedelmesen föllépett és terjedő u. n. spanyol-nátha járványra [...] az összes szentmiseben ima mondassék a járvány megszüntetéséért.*”³⁵ Novemberben a megyéspüspök az 1918. évi XIII. sz. körlevelében elrendelte a spanyolnátha alkalmából az Oratio imperat,³⁶ ami később – ahogy a november végi XV. sz. körlevelében fogalmazott – elmaradt.³⁷

November közepén – figyelemmel a járványos megbetegedések csökkenésére – a Közegészségügyi Bizottság az elmei iskolákat megnyitotta. A járvány ugyan még

köteles ellátni a jelentkező polgári lakosságot is. Szurmay Sándor honvédelmi miniszter négy-nyolc hétre szabadságot a polgári lakosság ellátáshoz kért katonar orvosokat. De hasonlóképpen szabadságolták a katonagyógyszerészeket is. Forrás: DR. KISS 2006. 851.

³¹ Honvéd orvosok a közönség rendelkezésére, Katonai kisegítő orvos és A gyógyszerterek nyitva lesznek. *Veszprémvármegye*, 1918. 10. 27. 2.

³² Felmentés. *Veszprémi Hírlap*, 1918. 10. 27. 3.

³³ A közegészségügyi bizottságból. *Veszprémvármegye*, 1918. 11. 3. 3.

³⁴ A közéleti bizottság ülése. *Veszprémi Hírlap*, 1918. 10. 27. 3.

³⁵ Püspöki rendelet. *Veszprémi Hírlap*, 1918. 10. 20. 2.

³⁶ „Parancsolt könyörgés” (oratio imperata). Bizonyos könyörgések általános egyházi törvény parancsa folytán mondandók. Amennyiben a püspök rendkívüli esetben hosszabb időre írta elő parancsolt könyörgést, azokat csak hétfőn, szerdán és pénteken szabad mondani. Forrás: RADÓ 1960. 711.

³⁷ *Pápa és Vidéke*. 1918. 11. 3. 3. és *Pápa és Vidéke*. 1918. 11. 24. 3.

nem szűnt meg teljesen, sőt előfordultak súlyosabb esetek is, de a bizottság úgy látta, hogy a spanyolbetegség ekkor már inkább az időseket támadja. Így a tanítást november 12-én megkezdték.³⁸

December 1-én már arról olvashatunk, hogy a spanyolnátha a veszprémi járásban újra fellángolt. Egyik-másik községben sok a megbetegedések száma. December 8-án a Közegészségügyi Bizottság arról határozott, hogy nem zárja be ismét az iskolákat, mivel megítélése szerint a spanyolnátha járvány továbbra is csökkenőben van. Sőt elhatározta, hogy a Bíró-udvari és Árpád-utcai óvodákat kellő fertőtlenítés után megnyitja.

Azonban a Közegészségügyi Bizottság december 9-i, hétfői ülésén mégis arról határozott, hogy a kereskedelmi iskolát bezárják. Mattuschek Richárd igazgató jelentette, hogy az iskolában jelentős számú megbetegedést észleltek. A bezárás – a döntés szerint – január 3-ig tart. Vita volt, hogy mi legyen a többi iskolával, de azokat nem zárták be, mert az igazgatók jelentése szerint ott nem volt járvány, vagy szűnőben volt. Ugyanakkor megállapították, hogy a betegség lefolyása, súlyossága már enyhébb, mint korábban.³⁹ Később újra kellett gondolni az iskolák bezárását. Dr. Horváth Béla városi főjegyző a Közegészségügyi Bizottság elnökével történt egyeztetés után a katolikus elemi fiúiskolákat december 27-től január 7-ig bezárta, ugyanis a tanítók jelentései alapján a betegség miatti hiányzás a százat is meghaladta. A többi elemi iskola tovább működött, illetve az evangélikus és református iskolák bezárását is csak a hét végéig rendelték el, mivel elkezdődött a karácsonyi szünet. Viszont dr. Bibó István alispán január 6-ig bezáratta az állami polgári fiúiskolát, mert az igazgató osztályonként 18-20 spanyolbetegről tett jelentést.⁴⁰

A következő év kezdetén mintha elfújta volna a bakonyi szél a járványt: nincs említés róla egyetlen városi lapban sem. Sőt, a januártól kezdődő halotti anyakönyvben is kettő olyan bejegyzést találtam, ami köthető (tüdőgyulladás) a spanyolnáthához. Érdekességgként meg kell jegyezni, hogy ugyanekkor, az 1919-es év első negyedévében Pápán a városi lapok halálozási rovatában számtalan bejegyzés van elhunytakról. A halál okát is pontosan megjelölték: spanyolnátha.

Pedig a járvány nem múlt el egyik pillanatról a másikra. Bár egy hír mintha ezt sugallta volna. Egy január 5-i lapszámban olvasható, hogy a veszprémi katolikus fiúiskolákat szóbeli rendelkezéssel január 7-ig bezárták, dacára annak, hogy a Közegészségügyi Bizottság a bezárás előtt tartott ülésében nem foglalkozott a kérdéssel. Az iskolák igazgatói hivatalosan is kérték a feloldást, azonban írásos válasz nem érkezett. Azonban az igazgatók – figyelemmel a vármegyei és a városi tisztiorvos, sőt az alispán szóbeli nyilatkozataira – az iskolák megnyitása mellett döntöttek. E szóbeli

³⁸ Megnyiták az elemi iskolák. *Veszprémi Hírlap*, 1918. 11. 17. 3.

³⁹ A kereskedelmi iskola bezárása. *Veszprémi Hírlap*, 1918. 12. 15. 3.

⁴⁰ Bezárt iskola. *Veszprémi Hírlap*, 1918. 12. 22. 3.

értesülés alapján elrendelték, hogy a katolikus elemi fiúiskolákban az előadás kedden, február 7-én megkezdődjön. Talán abban reménykedtek, hogy addig az időpontig hivatalos választ is kapnak, illetve a bizottság hivatalosan is megállapítja: a spanyolnáthajárvány megszűnt.⁴¹

Január végén már egy másfajta betegségről tudósítottak, ami nem az emberek, hanem a lovak között tombolt. Mint olvasható: „Az utóbbi időben az embereket elrémítő spanyoljárvány szünetével a lovak között ütött ki a spanyolbetegség.”⁴² E szerint Veszprémben már nincs járvány? A mondatból mindenesetre úgy tűnt.

Halálozások Veszprémben

Mint minden járvány esetében, itt sem válogatott a Kaszás az emberek között, nem osztotta fel híres, kevésbé neves, netán közemberekre. Több jelentős társadalmi ismertséggel is rendelkező embert elvitt a spanyolnátha. Így a betegség következtében meghalt többek között: IV. Károly magyar király, Kaffka Margit író (és kislánya), Judik Etel, Karinthy Frigyes első felesége, Pártos István hegedűművész. Kettős gyász volt gróf Tisza István családjában is. Gróf Tisza Istvánné férje váratlan elhunyt után meghalt az egyetlen fia: ifjú gróf Tisza István, Geszten, szintén spanyolnáthában.⁴³ Ugyancsak a spanyolnáthajárvány következtében – annak szövődményében – halt meg Ady Endre is, amikor családtagjai is megbetegedtek. Adyt a Liget Szanatóriumba vitték kezelésre, miután lázas állapota nem javult, ahol kéthetes szenvedés után 1919. január 27-én meghalt.⁴⁴

A Veszprémben megjelenő lapok az 1918. év utolsó negyedében kiemelt helyen számoltak be a város, a megye „híres” halottairól. Nem emlékeztek meg viszont a járvány első dokumentált, a kórban elhunyt személyéről. Ő Somogyi László miskolci lakos volt. Kereskedősegédként dolgozott a városban, lakása a Vár utca 11-ben volt. A halotti anyakönyv szerint szeptember 30-án, 21 éves korában hajnali négy órakor hunyt el. A halál oka: influenza.

Mint a mellékelt statisztikában olvasható (Lásd: borító 3. oldala), sokan követték. Magyarországon a bejelentett halálesetek száma 53 ezer volt, és a halottak közel fele 20 és 40 év közötti volt.

Minden bizonnyal az 1918 januárjában kezdődött első hullámban 12 nő és 33 férfi, összesen 45 személy hunyt el. (Ebben az időszakban jelentős volt a kanyaróban és skarlátban meghaltak száma.)

⁴¹ Megnyílnak a helybeli kath. fiúiskolák. *Veszprémi Hírlap*, 1919. 01. 05. 3.

⁴² Lovak spanyolbetegsége. *Veszprémi Hírlap*, 1919. 01. 30. 3.

⁴³ Kettős gyász. *Dunántúli Protestáns Lap*, 1918. 11. 10. 202.

⁴⁴ Vértess László: Ady Endre 80 évvel ezelőtti haláláról, helyszínéről, a Liget Szanatóriumról. *Orvosi Hetilap*, 1999. 12. 26. 2922.

A második hullámban, szeptemberben még csak 3 főt lehetett összekötni a járvánnyal. Októberben viszont megemelkedett: 65 főt lehetett a spanyolnátha számlájára írni. Novemberben és decemberben a fertőzésben elhunytak száma közel azonos volt: 39, illetve 34 fő. Mivel a városban megjelenő lapok szerint sokan meghaltak, azonban a halál okaként bejegyzett ismerv nem minden esetben az influenza volt, így – figyelemmel az általános ismeretekre – a tüdőgyulladásos okokat is e körbe számoltam. Ez annál inkább megfelelő lehet, mivel egy napon több tüdőgyulladásban meghaltat is anyakönyveztek. Így úgy tűnik, hogy városunkban 1918 utolsó negyedévében 84 nő és 57 férfi – összesen 141 fő – hunyt el.⁴⁵

A harmadik hullám már enyhébb volt, amiben 1919. december és 1920. május között – feltételezhetően – 42 férfi, 21 nő, összesen 63 személy halt meg. A táblázatból az is kiolvasható, hogy – ami megfelelt az országos összegzett statisztikának is – elsősorban a fiatalabb korosztályt tizedelte a kór. Veszprémben 249 fő halála társítható a spanyolnáthajárvánnyal. Különösen magas volt a 0-5 év és a 16-35 év közöttiek halálozási aránya.⁴⁶

A rendkívül sok temetésnek más következménye is volt, mint az, az egyik februári lapban olvasható. A *Veszprémi Hírlap* újságírója szövé tette azt a lehetetlen s közegészségügyi szempontból veszedelmes állapotot, hogy „[...] a veszprémi alsóvárosi sírkertben több halottat temetnek egy sírba, s ennek folytán temetésekkor, amikor az újabb halottat a másik mellé elhelyezték, penetráns bűz csapott ki a felnyitott sírokból. Ennek az állapotnak az oka az volt, hogy az utóbbi esztendő tömeges halálozása miatt a temető teljesen betellett, s nem volt elegendő hely a halottak kellő eltakarítására. Erről a vizás helyzetről – amint értesülünk – a temetőőr már az ősz folyamán jelentést tett a városi hatóságnak, amely a bajon segített, felszólította az állami gyermekmenhely és a városi kórház igazgatóságát, hogy halottaikat temessék máshova, ne az alsóvárosi sírkertbe. E határozatában az a szempont vezette a városi tanácsot, hogy a jelzett intézetekből temetnek legtöbb halottat s ezek sírjai foglalják el a temetőt, amelynek területét tagosítási eljárás nélkül megnagyobbítani nem lehet.”⁴⁷

A városban megjelenő hetilapok viszonylag bő terjedelemben foglalkoztak a spanyolnátha járvány következtében meghalt, városszerte ismert személyekkel.

Október első heti hírek között szerepelt, hogy a fertőzésben meghalt Esterházy Sándor gróf fia, Péter, Veszprémben Bokrossy Ferenc lánya Éva, aki ekkor 8 hónapos volt. De ekkor halt meg 38 éves korában Köcsky József veszprémi elemi iskolai tanító, városi képviselőtestületi tag is, akinek a gyászszertartását Perényi Antal kanonok tartotta. A szertartás után Köcsky tanító édesanyja egy hét múlva a spanyolnátha kö-

⁴⁵ A megelőző, 1917-es év hasonló időszakában, októberben 38, novemberben 30 és decemberben 33, összesen 101 fő halt meg.

⁴⁶ A spanyolnáthajárvány korcsoportonkénti halálozási mutatóit lásd a borító 3. oldalán.

⁴⁷ Fertőz a temető levegője. *Veszprémi Hírlap*, 1919. 02. 11. 3.

vetkezményeként szintén meghalt. De elhunyt dr. Magyar Károly devecseri országgyűlési képviselő 12 éves lánya, Mária is.

1918. október 27-én számoltak be a pannonhalmi főapát, dr. Hajdú Tibor haláláról, aki október 14-én, 60 éves korában vesztette életét. Ugyanekkor olvashattunk Liedler Rudolf főhadnagy haláláról is, aki október 21-én 32 éves korában halt meg városunkban.

A decemberi híradásban volt olvasható, hogy november végén meghalt a járvány következtében Drasche-Lázár Alfréd miniszterelnökségi tanácsos felesége Iklódi-Szabó Irma és lánya Mary. Budapesten a Farkasréti temetőbe temették őket.

Mit említettem, a harmadik hullám halálozási rátája már nem volt kiugró. A bejegyzés alapján a spanyolnátha első halottja 1920. január 26-án Pap János 25 éves cipész volt. A járvány vélhetően utolsó áldozata Gubicza Lajosné szül.: Trombitás Vilma volt, aki 49 éves korában, május 25-én vesztette életét.

A spanyolnátha utóélete

Az influenza A-vírusához sorolt spanyolnátha Veszprémben a természet jóvoltából 1919 elején hirtelen véget ért. Kézzel fogható feljegyzést, újsághírt nem találtam arról, hogy a Közegészségügyi Bizottság hivatalosan megszüntnek nyilvánította volna. Egyébként is, 1919 első felében már valóban az „óriási átalakulás” foglalkoztatta a közvéleményt, majd az év végén a román megszállás. De Veszprém sem maradt „spanyol” nélkül, mivel a spanyolnátha 1919-re datált harmadik hulláma 1919. december végén újraindult, majd 1920 januárjától folyamatosan emelkedett a fertőzöttek száma. Egy gyors emelkedés után – a tetőzés az adatok alapján február közepén lehetett – ugyanilyen gyorsan meg is szűnt. Az utolsó halotti anyakönyvi bejegyzés, ami összeköthető az influenzával, május végén olvasható.

Sajnos a járvány e harmadik hullámának mértékéről sem sikerült adatokat gyűjteni. A város halotti anyakönyvének vizsgálata nyújt ugyan néhány támpontot, ami csak nagybani becslések elvégzésére alkalmas. Ezek elemzésére ismeretek híján azonban nem vállalkozhatok. Maradva a tényeknél. A városban 1919 decemberében szaporodott a tüdőgyulladásban meghalt betegek száma, ami talán már azt jelzi, hogy elkezdődött a járvány. A kevés számú tüdőgyulladásban meghalt beteget azonban még nem írták egyértelműen az influenza számlájára. 1920. január 26-án már világos bejegyzés található: meghalt Pap János 25 éves kolozvári lakos, aki Veszprémben cipészként dolgozott. Minden bizonnyal a nagy menekülthullámmal került a városba. A halotti anyakönyv bejegyzése szerint a jutasi kórházban hunyt el „spanyoljárványban”.

Február közepén, végén tetőzik a járvány, majd enyhe csökkenéssel május végére, ahogy jött, úgy el is múlt. Az utolsó haláleseti bejegyzés, ami kapcsolatba hozható

a járvánnyal Gubicza Lajosné, Gubicza Lajos tanító, majd országgyűlési képviselő feleségéé, május 25-én. Egyes adatok szerint a második járvány betegeinek számát az 1918-as harmadára becsülhetjük. A megbetegedések száma azonban meg sem közelítette az első járványét, s lefolyása is enyhébbnek bizonyult.⁴⁸

Érdemes megvizsgálni, hogy vajon miért nem volt – a bemutatott adatokat figyelve – nagyobb fertőzés és halálozási arány Veszprémben? Nos, véleményem szerint nem csak a „város levegője” tett jót a járvány terjedésének a megakadályozásában. De előnyére vált Veszprémnek, annak nyugodt élete, az akkori tömegközlekedés igen alacsony volta. Az emberek vagy gyalog, esetleg bérelt kocsival közlekedtek a városban. Dacára az 1918-as és különösen az 1919-es évnek, nagyobb és több napon át tartó tömegrendezvény sem volt. Amiket tartottak, azokon sem fordult meg több ezer ember és nem tartózkodott együtt órákon át. Bár volt a városban katonai alakulat, de sem a legénység, sem a tisztikar nem szegte meg az előírásokat, nem voltak nagyobb katonai csoportosulások. Így a járvány rohamos terjedése is elmaradt, a fertőzés üteme lassú volt. Bár több esetben volt orvoshiány, a városi orvosok és a kórház állta a betegek rohamát.

A városi tanács – élén dr. Komjáthy László polgármesterrel – gyorsan és határozottan intézkedett (például azonnal városi kezelésbe vonta a jutasi katonai barakk-kórházat), döntött akár az intézmények lezárási kérdéseiben, vagy éppen az élelmiszerelosztást megelőző csoportosulások kezelésében. Dr. Török Gyula rendőrkapitány és Próder László rendőrfogalmazó hatékonyan kezelték azokat a helyzeteket, amelyek esetleg teret adhattak volna a fertőzési gócok kialakulásának.

Összességében mind a város lakosságának fegyelmezettsége, mind a város vezetésének nyugodt és határozott cselekvése mérsékelte a spanyolnáthajárvány következményeit.

A spanyol járvány intézőtáblája

1. Öltözködj az időjárásnak megfelelően! Ne rontsd el a gyomrod sok evéssel, vagy kétes eredetű ételek fogyasztásával!
2. Ne ülj föl annak a meglehetősen elterjedt, de sokszor végzetesen káros babonának, hogy az alkohol bátor élvezete a spanyol láztól megóv.
3. Ne terheld meg a gyomrodát félelmedben az újságokban hirdetett mindenféle óvópasztillákkal! Ezekkel csak orvosod beleegyezése után és akkor is megszabott mértékben élj.
4. Tartsd testedet tisztán. Legalább hetenként egyszer fürödj, minden étkezés előtt gondozd kezedet.

⁴⁸ A spanyolnáthajárvány halálozási adatait lásd a borító 3. oldalán.

5. Óvakodj a betegségtől, de ne félj tőle, mert az idejében kezelt, el nem hanyagolt esetek túlnyomó nagy része simán gyógyul. Hidegrázás, láz vagy rosszullét esetén feküdj ágyba és hívd orvosod.
6. Utazásaidat hajón, vasúton lehetőleg halaszd el a járvány utáni időre. Ha villamossal kell utaznod, a kapaszkodó szíjat csak kesztyűs kézzel fogd meg. Színházba, moziba, vendéglőbe, kávéházba ne járj!
7. A csókolózkodást, baráti kézfogást legjobb elhagyni.
8. A beteggel lehetőleg csak egy egyén érintkezzék: az, aki ápolja.
9. Vegyünk fel vászonköpenyt, vagy annak hiányában nagy kötényt, mielőtt a betegszobába lépünk.
10. A betegtől távozáskor, a kötényt le kell tenni.
11. Öblíts óránként szájat és torkot zsályateával vagy gyenge sósvízzel (1 késhegynyi sót egy pohár langyos vízre).
12. A beteggel való érintkezés után moss kezet, 3-4-szer egymásután szappannal és havan, körömfével.⁴⁹

FELHASZNÁLT IRODALOM

A lábjegyzetben jelölt hetilapok, folyóiratok.

GÉRA Eleonóra (2009): A spanyolnátha Budapesten. *Budapesti Negyed. Lap a városról*, Utazás Karinthyából Epepébe I., 2009. nyár, 64. szám. 208–232.

KARLINSZKY Balázs (2019): Az első világháborút követő forradalmak történései a veszprémi Szent Mihály plébánia Historia Domusában. *Veszprémi Szemle*. 2019/4. 7–27.

DR. KISS Gábor (2006): Spanyolnáthajárvány a Monarchiában 1918 őszén a katonai források tükrében. *Orvosi Hetilap*, 2006/5. 18. szám, 850–851. o.

RADÓ Polikárp (1960): A rubrikák új kódexe. *Vigilia*, 1960. december 711.

*Az adatok forrása: Veszprém város halotti anyakönyve
A borító 3. oldalán látható diagramokat készítette: Földesi F*

⁴⁹ Dr. Bodon Károly kir. tanácsos, közkórházi főorvos: A spanyol járvány intő táblája. *Jó Egészség*, 1918. 11. 01. 164.

NEKROLÓG

Dr. Varga Miklós

(Peremarton, 1931. április 28. – Budapest, 2020. március 17.)

Búcsú az Öregdiáktól...

VARGA MIKLÓS 1931. ÁPRILIS 28-ÁN született Peremartonban.

1941-től a Veszprémi Piarista Gimnázium diákja. 1949-ben a már államosított gimnáziumban érettségizett. Ez a nyolc év meghatározó szerepet töltött be életében, világszemléletében, emberi kapcsolataiban.

A középiskola befejezése után a közigazgatásban, majd a bankszakmában helyezkedett el.

1960-ban feleségül vette Mohácsi Máriát, házasságukból született egyetlen gyermeke, Szabolcs 1972-ben.

1967-ben felvételt nyert az Eötvös Loránd Tudományegyetem jogi karára, öt év múlva megkapta jogi diplomáját.

1986-ig a Magyar Nemzeti Bank veszprémi fiókjának igazgatóhelyettese, majd az újonnan alakult Magyar Hitelbank Veszprém megyei igazgatója volt nyugdíjazásáig.

Múlhatatlan érdeme, hogy élenjáró szervezője volt a Veszprémi Lovassy és volt Piarista Gimnázium Öregdiák Baráti Körének, melyre az intézmény fennállásának 275. évfordulóján, 1986 őszén, a rendezvénysorozat kiemelkedő elemeként került sor a Veszprémi Vegyipari Egyetem aulájában. Az Öregdiák Baráti Kör ügyvezető elnöke, motorja csaknem 30 éven át. Ebben a tisztségben a Magyar Piarista Diákszövetség választmányában, elnökségében is képviseli Veszprémet.

Érték- és hagyományörző tevékenysége e kettős feladat ellátása során példaértékű.

Emlékkönyveket szerkeszt: Piaristák az 1848-49-es szabadságharcban (1998), „Volt egyszer egy osztály...” 1941–1949. Szemelvények a Veszprémi Kegyestanítórendi Gimnázium XX. századi történetéből (1999); A Davidikum története (2000), Piarista mozaikok, tanárok, tanítványok (2005).

2012 és 2014 között a *Veszprémi Szemle* várostörténeti folyóiratban háromrészes cikksorozata jelent meg a Baráti Kör 25 éves tevékenységéről.

Negyed évszázadon át szerkesztette a baráti kör piarista hagyományon alapuló éves Tájékoztatóját, értesítőjét.

Jelentős szerepet, feladatot vállalt a Veszprém Lovassy Gimnázium két nagy tömeget megmozgató ünnepségének, a 275. és 300. évfordulójának szervezésében az öregdiákok egész világra kiterjedő mozgósításában, kötődésük erősítésében. Ennek elismeréseként 1996-ban megkapta a Magyar Piarista Diákszövetség Confrater Diploma Róma – azaz a segítő társ – elismerő oklevelét.

Emléktáblák állításának kezdeményezője, bonyolítója, mint pl. a magyar oktatás 1000 és a piaristák veszprémi letelepedésének 285. évfordulójának tiszteletére 1996-ban a Várban, az I., majd a II. világháború, valamint a náciizmus és kommunizmus veszprémi piarista tanár és diák áldozatainak emlékére 2009-ben, a Lovassy Gimnázium iskolatörténeti kiállításához kapcsolódva, a piaristák veszprémi letelepedése 300. évfordulójának emlékére 2011-ben a Várban, lovassys tanárok emléktáblái a gimnáziumban...

Piarista diákok, ill. tanárok aktuális évfordulói alkalmával piarista miséket, koszorúzásokat szervezett, pl. Bacsányi János emléktáblájánál a 250. évfordulón a Várban, Endrődi Sándor szobránál a Jeruzsálemhegyen, Mádl Ferenc emléktáblájánál a Lovassyban 2012-ben.

Felélesztette és meghonosította az jubiláns érettségi találkozók – 25, 50, 60, 65, 70 – emlékének megőrzését hivatott ún. Matura lapok máig élő hagyományát, miszerint ezüst, arany, gyémánt, vas és rubin emléklapot ajándékoz az Öregdiák Baráti Kör az iskolájukba visszalátogató, annak emlékét őrző egykori diákoknak.

Szervezte a veszprémi, ill. támogatta a budapesti piarista, ill. lovassys diákok rendszeres, havi összejöveteleit, ahol kötetlen beszélgetésekkel, illetve alkalmanként egy-egy vendég segítségével idézik fel a múltat, illetve vitatják meg az aktualitásokat.

A baráti kör korosodásával egyre gyakrabban kényszerült kegyeleti aktusokon való részvételre, koszorúval búcsúzásra az elhunyt piarista tanárok és diákok temetésén.

Az Öregdiák Baráti Körben végzett áldozatkész munka tágabb körű elismeréseként az egyesület vezetése Gizella-díjra javasolja, amit 2010-ben ünnepélyes körülmények között átvett a város polgármesterétől.

Az Öregdiák Baráti Körben végzett munkája mellett a kikapcsolódást 1986-tól szigligeti birtokának, szőlőjének művelése jelentette számára, ahova alkalmanként barátait is meghívta. Élmény volt számára a gyönyörű pannon táj, a Balaton közelsége, a jó bor, a jó társaság, a jó beszélgetés, a közös nótázás...

Idős korának gyakran emlegetett ajándéka fia házassága, illetve az unokák születése. Baráti társaságban szívesen vette elő három gyönyörű unokájának képét, mint büszke nagypapa.

Az utolsó két-három esztendőben egészségi állapota – különösen felesége halála után – megromlott, de fia unszolása ellenére is ragaszkodott veszprémi otthonához. Még részt vett az Öregdiák Baráti Kör néhány összejövetelén.

2019 júniusában néhány társával együtt átvette az egyesület elnökétől a rubin Matura lapot az 1949. évi érettségi 70 éves évfordulóján.

89. születésnapja előtt néhány nappal, 2020. március 17-én, Budapesten csendesen elhunyt. Temetését fia a járvány miatt a „boldogabb időkre” halasztotta.

Nyugodjék békében, nyugodj békében, Miklós bátyánk!

*Imre Frigyesné Pálincás Vera, az utód,
az Öregdiák Baráti Kör elnöke*

Wöller István

(Gétye, 1929. október 27. – Várpalota, 2020. április 03.)

WÖLLER ISTVÁN 1929. OKTÓBER 27-ÉN a Zala megyei Gétyén született. Elméjét az elemi népiskolában, leventeoktatáson, polgári iskolában és egyetemen csiszolták, volt kovácsmester, majd a malomipar ranglétráját végigjárva eljutott a rangos üzemvezetői posztig.

Helytörténeti munkássága főleg a malmok, gabona-tárolók történetének feltárásában, majd bemutatásában, csúcsonyosodott ki. 1979-ig több mint 600 malmot, malomhelyet kutatott fel, fotózta, majd levéltári, könyvtári, családi archívumokban történő búvárkodásokkal dokumentálta ezeket. Mindezeket a lehetősége szerint közkinccsé is tette. Gyűjtötte a malmok történetéhez

kapcsolódó műszaki emlékeket – berendezéseket, gépészeti- és épületelemeket – így pl. akár nagy mennyiségben is: bélyeges téglákat, képeslapokat, régi metszeteket, műleírásokat. Kéziratait rendezve, közgyűjtemények gazdagítására ajánlotta fel. Megyénkben – de biztos állíthatom, hogy az országban is – korunk egyik legismertebb malomtörténeti szakértőjének tartották.

Sokáig az örvényesi vízimalom igazi gazdája, mindenese volt. Akit Ő fogadott ott, a molnárok csodavilágába cseppent. Kisdiák, vagy egyetemista, messziről jött turista,

etnográfus, történész akár hétköznapi egyszerű polgár csak jól érezhette magát Pista Bátyánk közelében.

Malomtörténész volta mellett megjelentette levente életének megpróbáltatásait, a szülőhely, Gétye történetét – a község díszpolgára volt! Munkás élete során számtalan rangos elismerésben részesült.

Most még nem tudunk igazán búcsúzni Tőle – a világ mai történései lehetetlenné teszik –, hogy utolsó útra barátai, tisztelői elkísérjék.

Előttem „A tiszteletbeli molnár” kötet, ezzel köszöntöttük tavaly a 90. születésnapján. A borítón fényképe az örök, utánozhatatlanul optimizmust sugárzó mosollyal...

*„Eljön a nap, hogy többet nem leszek,
a könyvespolcon kis kötet leszek.
Mi életem volt: öröm és szenvedés,
sötét sorok örök csendjébe vész.”*

(Sárközy György)

...Pista Bátyánk, sajnos eljött ez a nap. Április 3-án szomorúan értesültünk arról, hogy örök álmra hajtottad fejed. Hosszú, küzdelmes, de sikerekben gazdag, tartalmas földi életed véget ért. Nehezen hihető, hogy nem találkozunk többé. De velünk maradsz: bármerre járunk, malmot látunk, Rád emlékezünk!

Nyugodj békében!

Isten Veled!

Gy. Lovassy Klára

